



İstem • Yıl:18 • Sayı:35 • 2020

**Sahibi Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Adına**

Prof.Dr. Mustafa Yıldırım
Yıl:18 • Sayı:35 • 2020

Hakemli Dergi

(Yılda İki Sayı Yayınlanır)

Edtör/Editor in Chief

Prof.Dr. Mustafa Yıldırım

Yardımcı Edtörler/Co-Editors

Dr.Öğr.Üyesi Ali Dadan • Prof.Dr. Hikmet Atik • Arş.Gör.Dr. Fatma Şeyma Boydak

Alan Edtörleri/Field Editors

Arş.Gör. Maşide Kamit • Arş.Gör. Ayşe Parlakkılıç Mucan • Öğr.Gör. Mustafa Yıldırım

Yayın Kurulu/Editorial Board

Prof.Dr. Mehmet Ali Kapar	Emekli Öğretim Üyesi
Prof.Dr. İsmet Kayaoğlu	Emekli Öğretim Üyesi
Prof.Dr. Ahmet Turan Yüksel	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr. Ahmet Çaycı	Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi
Prof.Dr. Ahmet Yılmaz	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr. Cem Zorlu	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr. İsmail Hakkı Atçeken	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr. Mehmet Bahaüddin Varol	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr. Mustafa Yıldırım	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr. Hikmet Atik	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr. Mehmet Özdemir	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr. Levent Öztürk	Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr. Ali İhsan Karataş	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr. Metin Yılmaz	Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr. Mehmet Salih Arı	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr. Gülçin Yahya Kaçar	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Türk Müziği Devlet Konservatuarı
Prof.Dr. Mehmet Gönül	Necmettin Erbakan Üniversitesi Türk Müziği Devlet Konservatuarı
Doç.Dr. Murat Ak	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Dr.Öğr.Üyesi Ali Dadan	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Dr.Öğr.Üyesi Ahmet Gedik	Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Arş.Gör.Dr.Fatma Şeyma Boydak	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Arş.Gör. Maşide Kamit	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Arş.Gör. Ayşe Parlakkılıç Mucan	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Öğr.Gör. Mustafa Yıldırım	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi

Yazışma Adresi /Communication Address

Prof.Dr. Mustafa Yıldırım
Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi Meram/Konya-Türkiye
90.332. 323 82 50/8106

e-mail

istemdergisi@gmail.com

web

http://dergipark.gov.tr/istem

e-ISSN: 2602-408X

Tasarım/İç Düzen

Ali Dadan

Danışma ve Hakem Kurulu / Advisory Board and Academic Referees

Ankara Ü.İ.F.	Prof.Dr. Abdulkadir DÜNDAR	• Prof.Dr. Mehmet GÖNÜL	NEÜ T.M.D.K.
Dicle Ü.İ.F.	Prof.Dr. Abdurrahman ACAR	• Prof.Dr. Mehmet ÖZDEMİR	Ankara Ü.İ.F.
Marmara Ü.İ.F.	Prof.Dr. Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU	• Prof.Dr. Mehmet ÖZKARCI	Sütçü İmam Ü.İ.F.
Selçuk Ü.Ed.F.	Prof.Dr. Abdüsselam ULUÇAM	• Prof.Dr. Metin YILMAZ	O.Mays Ü.İ.F.
Uludağ Ü.İ.F.	Prof.Dr. Adem APAK	• Prof.Dr. M.Mahfuz SÖYLEMEZ	İstanbul Ü.İ.F.
İstanbul Ü.İ.F.	Prof.Dr. Adnan DEMİRCAN	• Prof.Dr. M. Salih ARI	Van Yüzüncü Yıl Ü.İ.F.
N.E.Ü.S.B.B.F.	Prof.Dr. Ahmet ÇAYCI	• Prof.Dr. Mikail BAYRAM	Emekli
O.Mays Ü.İ.F.	Prof.Dr. Ahmet ÇAKIR	• Prof.Dr. Murat AKGÜNDÜZ	Harran Ü.İ.F.
Marmara Ü.İ.F.	Prof.Dr. Ahmet Hakkı TÜRABİ	• Prof.Dr. Murat SARICIK	S.D.Ü.İ.F.
NEÜAKİF	Prof.Dr. Ahmet Turan YÜKSEL	• Prof.Dr. Mustafa AĞIRMAN	Atatürk Ü.İ.F.
Selçuk Ü.Ed.F.	Prof.Dr. Ahmet SEVGİ	• Prof.Dr. Mustafa DEMİRCİ	Selçuk Ü.Ed.F.
Uşak Ü.Ed. F.	Prof.Dr. Ahmet YILMAZ	• Prof.Dr. Mustafa DENKTAŞ	Akdeniz Ü.F.Ed.F.
Cumhuriyet Ü.İ.F.	Prof.Dr. Ali AKSU	• Prof.Dr. Mustafa FAYDA	Emekli
Selçuk Ü.Ed.F.	Prof.Dr. Ali BAŞ	• Prof.Dr. M. Sabri KÜÇÜKAŞCI	Marmara Ü.F.E.F.
Erciyes Ü.İ.F.	Prof.Dr. Ali ÇAVUŞOĞLU	• Prof.Dr. Mustafa Zeki TERZİ	Emekli
Uşak Ü.İ.F.	Prof.Dr. Ali YILMAZ	• Prof.Dr. Mustafa UZUN	Emekli
Uludağ Ü.İ.F.	Prof.Dr. Ali İhsan KARATAŞ	• Prof.Dr. Mustafa YILDIRIM	NEÜAKİF
Cumhuriyet Ü.İ.F.	Prof.Dr. Alim YILDIZ	• Prof.Dr. Naci OKCU	Atatürk Ü.İ.F.
FSMÜ.G.San.F.	Prof.Dr. Aydın UĞURLU	• Prof.Dr. Nahide BOZKURT	Ankara Ü.İ.F.
Selçuk Ü.Ed.F.	Prof.Dr. Bayram ÜREKLİ	• Prof.Dr. Nebi GÜMÜŞ	Rize Ü.İ.F.
Akdeniz Ü.Edb. F.	Prof.Dr. Bekir DENİZ	• Prof.Dr. Nesimi YAZICI	KTOKÜSBBF
Uludağ Ü.İ.F.	Prof.Dr. Bilal KEMİKLİ	• Prof.Dr. Nihat BOYDAŞ	Gazi Ü.Eğt.F.
Atatürk Ü.G.S.F.	Prof.Dr. Bilal SEZER	• Prof.Dr. Nuh ARSLANTAŞ	Marmara Ü.İ.F.
NEÜAKİF	Prof.Dr. Cem ZORLU	• Prof.Dr. Osman ERAVŞAR	Selçuk Ü.Ed.F.
Üsküdar Ü.	Prof.Dr. Emine YENİTERZİ	• Prof.Dr. Remzi DURAN	Selçuk Ü.Ed.F.
Sakarya Ü.Ed.F.	Prof.Dr. Enis ŞAHİN	• Prof.Dr. Rıza SAVAŞ	D.Eylül Ü.İ.F.
Ankara Ü.İ.F.	Prof.Dr. Eyüp BAŞ	• Prof.Dr. Salih PAY	Uludağ Ü.İ.F.
Gazi Ü. T.M.D.K.	Prof.Dr. Gülin Yahya KAÇAR	Prof.Dr. Semra TUNÇ	Selçuk Ü.Ed.F.
Konya N.E.Ü.E.F.	Prof.Dr. H.Ahmet ÖZDEMİR	• Prof.Dr. Seyfettin ERŞAHİN	Ankara Ü.İ.F.
Gazi Ü.F.Ed.F.	Prof.Dr. Hakkı ACUN	• Prof.Dr. Şaban ÖZ	Sütçü İ.Ü.İ.F.
Gazi Ü.Ed.F.	Prof.Dr. Halit ÇAL	• Prof.Dr. Şefaettin SEVERCAN	Erciyes Ü.İ.F.
Atatürk Ü.F.Ed.F.	Prof.Dr. Hamza GÜNDOĞDU	• Prof.Dr. Ünal KILIÇ	Cumhuriyet Ü.İ.F.
Emekli.	Prof.Dr. Hasan AKSOY	• Prof.Dr. Yıdıray ÖZBEK	Akdeniz Ü.F.Ed.F.
Ankara Ü.İ.F.	Prof.Dr. Hasan KURT	• Prof.Dr. Yılmaz CAN	O.Mays Ü.İ.F.
KTOKÜGSTF	Prof.Dr.Haşim KARPUZ	• Prof.Dr. Yusuf KÜÇÜKDAĞ	KTOKÜSBBF
NEÜAKİF	Prof.Dr. Hikmet ATİK	• Prof.Dr. Ziya KAZICI	Emekli
Emekli	Prof.Dr. Hüseyin ALGÜL	• Doç.Dr. Ahmet GÜZEL	KMBÜ.İ.İ.F.
Atatürk Ü.Edb. F.	Prof.Dr. Hüseyin YURTTAŞ	• Doç.Dr. Fatih ÖZKAFKA	Marmara Ü.İ.F.
Ankara Ü.İ.F.	Prof.Dr. İrfan AYCAN	• Doç.Dr. Gülgün UYAR	Marmara Ü.İ.F.
FSMVÜ.İ.F.	Prof.Dr. İsmail YİĞİT	• Doç.Dr. Kemal KAHRAMANOĞLU	Konya N.E.Ü.E.F.
NEÜAKİF	Prof.Dr.İsmail Hakkı ATÇEKEN	• Doç.Dr. Kenan AYAR	O.Mays Ü.İ.F.
S.D.Ü.İ.F.	Prof.Dr. İsmail Hakkı GÖKSOY	• Doç.Dr. Mehmet MEMİŞ	Sakarya Ü.İ.F.
Emekli.	Prof.Dr. İsmet KAYAOĞLU	• Doç.Dr. Murat AK	NEÜAKİF
O.Mays Ü.İ.F.	Prof.Dr. İsrail BALCI	• Doç.Dr. Nuran YILMAZ	Çukurova Ü.İ.F.
Harran Ü.İ.F.	Prof.Dr. Kasım ŞULÜL	• Doç.Dr. Saim YILMAZ	Sakarya Ü.İ.F.
Erciyes Ü.F.Ed.F.	Prof.Dr. Kerim TÜRKMEN	• Dr. Öğr. Üyesi Ahmet GEDİK	Kastamonu Ü.İ.F.
Sakarya Ü.İ.F.	Prof.Dr. Levent ÖZTÜRK	• Dr. Öğr. Üyesi Ali DADAN	NEÜAKİF
Uludağ Ü.İ.F.	Prof.Dr. M.Asim YEDİYILDIZ	• Dr. Öğr. Üyesi Ali Rıza ÖZCAN	M.Sinan Ü.G.S.F.
NEÜAKİF	Prof.Dr. M.Bahaüddin VAROL	• Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÇIPAN	S.Ü.T.A.Ens.
Atatürk Ü. İ.F.	Prof.Dr. M.Hanefi PALABIYIK	• Dr. Öğr. Üyesi Necati AVCI	Emekli
Ankara Ü.İ.F.	Prof.Dr. Mehmet AKKUŞ	• Dr. Öğr. Üyesi Nuri ÖZCAN	Marmara Ü.İ.F.
Emekli	Prof.Dr. Mehmet Ali KAPAR	• Dr. Öğr. Üyesi Ramazan HURÇ	Fırat Ü. İ.F.
Hitit Ü. İ.F.	Prof.Dr. Mehmet AZİMLİ	• Dr. Öğr. Üyesi Sıddık ÜNALAN	Fırat Ü.İ.F.

Yayım ve Yazım İlkeleri

GENEL İLKELER

- İstem Dergisi, *İslâm Tarihi, Türk-İslâm San'atları Tarihi, Türk-İslâm Edebiyatı ve Türk Din Mûsikîsi* ile ilgili bilimsel, akademik ve hakemli bir dergidir. Yılda iki sayı yayımlanır. Şu ana kadar sekiz özel sayı çıkarılan dergi, gerektiğinde yeni konulu sayılar çıkarabilmektedir.
- İstem Dergisi'nin tüm dillerdeki kısaltması olarak "İstem" verilmelidir.
- İstem alanında, Türkiye içinden ve dışından katkıda bulunanların özgün makale ve çeviri makaleleri yanı sıra editöre mektup, özet, kitap kritiği ile sempozyum ve konferans tanıtımlarını içerir. Bu alanlarla ilgilenen tüm araştırmacılara açık olan dergide, söz konusu alanlar dışındaki araştırmaların yayımlanmasına editörler kurulu karar verir.
- Gönderilen tüm çalışmalar, editörler kurulunun onayından geçerek yayımlanır.
- Gönderilen yazılar, ulusal ve uluslararası geçerli bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olmalıdır.
- Yayımlanan yazıların bilim, hukuk ve dil sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizce olup diğer dillerdeki araştırmaların yayımlanmasına editörler kurulu karar verir. Dergide yayımlanmayan yazılar iade edilmez.
- Yazısı İstem Dergisi'nde yayımlanan yazar(lar), telif hakkının İstem Dergisi'ne ait olduğunu kabul etmiş sayılır.
- Yazarlar, ScholarOne sistemine yükleyecekleri Word belgesinde ad, soyad, kurum ilişkisi, cep telefonu ve e-posta adreslerini bildirip yazıların takibini <https://mc04.manuscriptcentral.com/istem> adresinden yapabilirler.

YAYIM İLKELERİ

- İstem'de yayımlanması istenen araştırmalar bilimsel, özgün ve alana katkı yapma özelliklerine sahip olmalıdır. Gönderilen yazılar daha önce yayımlanmamış, yayımlanmak üzere başka dergiyeye gönderilmemiş veya yayım için kabul edilmemiş olmalıdır. Ayrıca yayımlanmış bir araştırmayla büyük oranda benzerlik gösteren yazılar da değerlendirmeye alınmaz. Herhangi bir bilimsel toplantıda sunulmuş ve yayımlanmamış olan yazılarda, toplantının adı, yeri ve tarihi dipnot olarak belirtilmelidir.
- İstem'e gönderilen araştırmalar, editörler tarafından genel olarak şekil ve içerik yönünden incelenerek dergide yayımlanmaya değer olup olmadığına karar verilir. Uygun araştırmalar daha sonra konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. Hakemler bilimsel ve teknik açıdan yaptıkları objektiflik esasına dayalı değerlendirmeyi "Hakem Değerlendirme Raporu"yla editörler kuruluna bildirir.
- Bir araştırmacının yayımlanıp yayımlanmaması, hakemlerin belirttikleri "Yayımlanabilir", "Düzeltilmeden sonra yayımlanabilir" ve "Yayımlanamaz" seçenekleriyle sunulan görüşlerle karara bağlanır.
- Bir araştırmacının yayımlanabilmesi için en az iki hakemin olumlu olması gerekir.
- İki hakem tarafından "yayımlanamaz" görüşü bildirilen yazılar yayımlanmaz.
- Bir olumlu bir olumsuz rapor durumunda üçüncü hakeme başvurulur.
- "Düzeltilmeden sonra yayımlanabilir" seçeneği durumlarda araştırma müellifin tashihine sunulur, tashih edilmiş nüshanın yayımlanmasına editörler kurulu karar verir.
- Düzeltilmeden sonra yeniden görmek isteyen hakemlere araştırma tekrar sunulur.

YAZIM İLKELERİ

- Yazılar, Microsoft Word'de yazılmış olarak www.isnad.org.tr üzerinden (çeviriler orijinal metinleri ile birlikte, resim, şema ve tablolar dâhil) editöre gönderilmelidir.
- Gövde metinleri, (kaynakça, resim, şekil, harita, vb. ekler dâhil) en fazla yirmi beş (25) sayfa, Microsoft Office Word programında Times New Roman fontu ile 12 punto büyüklüğünde, 1,5 satır aralıklı, iki yana yaslı ve hecelenmiş yazılmalıdır. Sayfa kenar boşlukları; üst 2,5, sağ 2,5, sol 2,5 ve alt 2,5 cm olarak ayarlanmalıdır.
- Dipnotlar, 10 punto Times New Roman, 1 satır aralıklı, iki yana yaslı ve hecelenmiş olmalıdır.
- Makale başlıkları Türkçe ve İngilizce olarak yazılmalıdır.
- Makalelerin 150 kelimelik Türkçe özü ve bu özü (abstract) İngilizce çevirisi, yabancı dildeki makalelerin ise Türkçe ve İngilizce özlere verilmelidir.
- Beş (5) kelimelik anahtar kelimeler (Keywords), İngilizce ve Türkçe olarak verilmelidir.
- Tercüme edilen bir makalenin orijinal başlığı ve bibliyografik bilgileri, Türkçe metinde başlığın sağ üst kenarına eklenecek bir simge vasıtasıyla dipnotlar alanında belirtilmelidir.
- Editör, yazıların imlâ vs. ile ilgili küçük değişiklikler yapma hakkına sahiptir. İmlâ ve noktalamaya açısından, makalenin ya da konunun zorunlu kıldığı özel durumlar dışında, Türk Dil Kurumu'nun İmlâ Kılavuzu esas alınmalıdır.
- İmlâda, şapkalı ve transkriptli kelimelerin yazılışında tutarlı olunmalıdır.
- Metin içinde vefat tarihi verilecekse (ö. 425/1033) şeklinde olmalıdır.
- Makalenin sonunda "kaynakça" verilmelidir.

ATIF SİSTEMİ

- İstem atıf ve kaynakça gösteriminde İSNAD Atıf Sistemi'nin kullanılmasını şart koşmaktadır. Detaylı bilgi İSNAD resmi web sayfasında yer almaktadır. (<http://www.isnadsistemi.org>)

Publishing and Writing Principles

GENERAL PRINCIPLES

- Journal of **Istem** is a scientific, academic and peer-reviewed journal about History of Islam, History of Turkish-Islamic Arts, Turkish-Islamic Literature and Turkish Religious Music. It is published twice a year. So far, 8 special issues have been published. It is also possible to publish other new special issues if necessary.
- The abbreviation of the journal should be referred as **Istem** in all languages.
- Besides authentic and translated articles by the scholars contributing whether from Turkey or abroad, **Istem** contains letter to the editor, summary, book review, introductions of symposiums and conferences on religious studies. Within the journal, open to all the scholars working on these fields, the editorial board decides on the publishing of the materials out of these fields.
- All the manuscripts sent to the journal are published following the approval of the editorial board.
- Manuscripts should be in accordance with the scientific research and publication ethics valid nationally and internationally.
- Scientific, legal and linguistic responsibilities of the published articles belong to the author.
- Publication language of the journal is Turkish; however, editorial board decides on the publication of the manuscripts in other languages. The manuscripts which haven't been published in the journal are not sent back to the author.
- The authors whose manuscripts are published in Istem are considered to have accepted that the copy-right belongs to Istem.
- Authors should write their name, surname, institutional knowledge, mobile phone number and e-mail address on Word document. They can follow up the publishing process of their articles from <https://mc04.manuscriptcentral.com/istem>.

PUBLICATION PRINCIPLES

- Articles submitted for consideration of publication in **Istem** must be academic, original and make contributions to the concerning area. Articles published anywhere in any form or greatly extracted from any published materials are not taken into consideration. For the manuscripts presented in a scientific event and not being published yet, the name, place and date of the event should be included.
- Articles submitted for consideration of publication are subject to review of the editor in terms of technical and academic criteria. Following the decision of editorial board, the appropriate articles are then sent to two referees known for their academic reputation in their respective areas. The referees send their scientific and technical evaluation reports to the editorial board by Article Evaluation Form.
- The publication of the article is decided upon the choices "Issuable", "Non-issuable" and "Issuable after Correction"
- In order an article to be published, two referees must deliver positive reports.
- If two referees deliver negative report, the article will not published.
- If one of them delivers a negative report, the article is sent to a third referee and his/her report, whether positive or negative, will determine the result.
- In the situations of "Issuable after the correction", the study is introduced to the revision of the author and the editorial board decides whether the article will be published or not.
- If the referee wants to see the final revision of the article, it is sent to him/her once more.

WRITING PRINCIPLES

- Articles should be written via Microsoft Word and sent by dergipark.gov.tr/istem to the editor.
- 12-point Times New Roman font should be used for the main text with 1,5 nk space. Paragraphs should be justified. Margins of 2,5 cm should be left on top, bottom and sides.
- Footnotes should be written with 10-point Times New Roman font with 1 nk space and justified.
- The title of the article should be in Turkish and English.
- Around 150-words abstract of the articles and English translation of the abstract should be submitted for the Turkish articles. Turkish and English abstracts should be submitted for foreign language articles.
- There should be Key Words consisting of five both in Turkish and English.
- Original title of a translated article and its bibliographic information should be stated with a footnote attached to the main title.
- Editor has got the right to do minor changes in terms of spelling etc. Spelling book of the Turkish Language Council should be the main reference for spelling and punctuation unless there are special situations of the article.
- Author should be consistent in using diacritical letters and words with transcripts.
- If the dates of death are to be included, they should be as follows: (d. 425/1033)
- There should be a bibliography at the end of the manuscript.

FOOTNOTE WRITING PRINCIPLES

- *Istem* requires writers to use the Isnad Citation Style. More information can be found on the ISNAD official website. (<http://www.isnadsistemi.org>)

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

Araştırma Research	IX	Editörden...
	1	ENDÜLÜS EMEVİ DEVLETİ İLE BİZANS İMPARATORLUĞU ARASINDAKİ DİPLOMATİK MÜNASEBETLER VE BUNUN ENDÜLÜS'TE İLMİ HAYAT VE SANAT ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ The Diplomatic Relations between the Spanish Umayyads and the Byzantine Empire and Its Effects on Scientific Life and Art in al- Andalus) <i>Dr. Öğr. Üyesi Cumhur Ersin ADIGÜZEL</i>
	17	BURSA HANLARINDA MESCİDLER Masjids in Bursa Inns <i>Dr. Öğr. Üyesi Semra GÜLER</i>
	41	BURSA'DA BİR DERGÂH KÜTÜPHANESİ: EMİR BUHÂRÎ DERGÂHI KİTAPLIĞI A Library in Bursa: The Library of Emir Buhari Dargah <i>Dr. Öğr. Üyesi Nilüfer ATEŞ</i>
	73	DERKENARDA DER-MAKÂM: BİR İNTİKAL ARACI OLARAK MAKAM KAYITLI Mİ'RÂCİYYE YAZMALARİ Maqams on the Margin: Maqam-registered Mirajiyya Manuscripts as a Tool of Transferring <i>Dr. Öğr. Üyesi Selman BENLİOĞLU</i>
	97	TÜRK DİN MÜSİKİSİ'NDE TEVŞİH (TEVŞİH VE NAAT MUKÂYESESİ) Tawshih in Turkish Religious Music (Tevşih and Naat Comparison) <i>Doç. Dr. Ayşe Başak İLHAN HARMANCI</i>
	117	TUNCELİ-HOZAT MERKEZİNDE BULUNAN OSMANLI DÖNEMİNE AİT TARİHİ ESERLER Ottoman Period Historical Artifacts in The Tunceli-Hozat Town Center <i>Dr. Öğr. Üyesi Korkmaz ŞEN - Arş. Gör. Dr. Kudret SEZGİN</i>
	145	HZ. ÖMER DÖNEMİNDE YAŞANAN AMVÂS VEBASİ Amvâs Plague During The Khalifa Omar Period <i>Dr. Öğr. Üyesi Abdulkerim ÖNER</i>
	169	BESTELİ MEVLİD-İ EFDAL Composed Mawlid-i Efdal <i>Prof. Dr. Hüseyin AKPINAR</i>

Editörden...

İstem Dergisinin 23.sayıdan itibaren editörlüğünü yürütmekte olan meslektaşım Prof. Dr. İsmail Hakkı Atçeken bu görevi şahsıma devretmiş bulunmaktadır. 6 yıl boyunca büyük emekler, ciddi fedakarlıklarla editörlüğü yürüten ve derginin günlere gelmesinde önemli katkıları olan Prof. Dr. İsmail Hakkı Atçeken'e içtenlikle yaptığı hizmetlerden ötürü teşekkür ederim. Bundan sonraki süreçte de değerli tecrübe ve görüşlerinden istifade etmeye devam edeceğimizi söylemek isterim.

İstem Dergisi olarak 2020 yılının ilk sayısı olan Haziran ayına ait 35. sayısı ile sizlerin karşısındayız. Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölüm dergisi olarak 18 yıldır yayın hayatına devam eden İstem Dergisi 2020 yılı itibarıyla Scholarone sistemini kullanmaya başlamıştır. Böylece müelliflerimizin makalelerinin dünya çapında görünürlüğünün daha fazla artacağını ve atıf sayılarının olumlu yönde değişeceğini umut etmekteyiz. Bu vesileyle dergimizin kalitesini daha yukarılara çıkarmak için yayın kurulumuzla birlikte yoğun mesai sarf etmekteyiz. Amacımız ilim dünyasını birbirinden kaliteli akademik çalışmalarla buluşturmaktır.

Türkiye tüm dünya ile birlikte daha önce hiç yaşanmamış tarihi bir dönemden geçmektedir. COVID-19 salgını sürecinde dergimizin yayın hayatında her hangi bir aksaklık olmaması için İstem ailesi olarak özverili bir çaba ortaya koyduk. Şükürler olsun çabamızın sonucunda 35. sayımızı çıkarmanın mutluluğunu yaşıyoruz. 35. sayımızda İslam Tarihi, Türk-İslam Sanatları Tarihi, Türk-İslam Edebiyatı, Türk Din Musikisi Anabilim Dalına ait çeşitli araştırma makaleleri bulunmaktadır.

2020 yılının ülkemiz ve tüm insanlık için hayırlar getirmesini temenni eder bir an önce yaşadığımız salgın sürecini memleket olarak sağ salım atlatmamızı temenni ederim. Aralık 2020'de yayınlanacak 36. sayımızda buluşmak üzere sağlık ve afiyet ve mutluluklar dilerim.

Mustafa YILDIRIM

Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu Arasındaki Diplomatik Münasebetler ve Bunun Endülüs'te İlmî Hayat ve Sanat Üzerindeki Etkileri

CUMHUR ERSİN ADIGÜZEL



Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul,
Türkiye, ceadiguzel@istanbul.edu.tr

Geliş Tarihi / Received Date : 20.04.2020
Kabul Tarihi / Accepted Date : 23.06.2020
Yayın Tarihi / Published Date : 30.06.2020

Atıf / Cite as

Adigüzel, Cumhur Ersin. "Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu Arasındaki Diplomatik Münasebetler ve Bunun Endülüs'te İlmî Hayat ve Sanat Üzerindeki Etkileri". *İstem*, 18/35 (2020): 1-15. <https://doi.org/10.31591/istem.759374>

Öz

Abdurrâhman b. Muâviye'nin 139/756 yılında Endülüs idaresini kontrol altına almasıyla, doğuda Abbâsîler tarafından yıkılan Emevî Devleti Endülüs'te yeniden hayat bulmuştur. Endülüs Emevî Devleti kuruluşundan yıkıldığı 422/1031 yılına kadar geçen yaklaşık üç yüzyıllık dönem boyunca İber Yarımadası'ndaki komşu Kastilya, Leon ve Aragon gibi Hıristiyan krallıkların yanı sıra çeşitli devletlerle ikili ilişkiler geliştirmiştir. Bu ilişkilerin daha uzak bir bölgeyle ilk kez III/IX. yüzyılın ortalarına doğru Bizans İmparatorluğu tarafından II. Abdurrâhman'a gönderilen bir heyetle başladığı bilinmektedir. Bizans elçisinin Kurtuba'ya gelişinden kısa bir süre sonra aynı hükümdar döneminde Normanlar ve Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'na elçi gönderilmiş, böylece Endülüs Emevî Devleti'nin dönemin önemli devletleriyle diplomatik münasebetler kurması sağlanmıştır. 317/929 yılında Endülüs'te halifeliği ilan eden Abdurrâhman en-Nâsır döneminde Bizans İmparatorluğu ve Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'yla devam eden diplomatik münasebetlere Hazarlarla tesis edilen ilişkiler de eklenerek devletin ilişkileri daha geniş bir coğrafyaya ulaşmıştır. Söz konusu diplomatik münasebetlerin siyasî sonuçlarının yanı sıra ekonomi, ilim ve sanat gibi alanlar üzerinde etkileri ve katkıları da görülmüştür. Bu çalışma, Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasındaki diplomatik münasebetleri ve bu münasebetler yoluyla Endülüs'te ilmî hayatta ve sanat alanında görülen Bizans etkilerini incelemeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Endülüs Emevî Devleti, Bizans İmparatorluğu, diplomasi, ilmî hayat, sanat.

Abstract

The Diplomatic Relations between the Spanish Umayyads and the Byzantine Empire and Its Effects on Scientific Life and Art in al-Andalus)

Abd al-Rahman b. Muâwiya took under his control al-Andalus in 139/756 and rebuild Umayyad administration, which was destroyed by Abbasids in the East. Spanish Umayyads has developed the diplomatic relations with its neighbours like Castile, Leon, and Aragon kingdoms in



the Iberian Peninsula from its establishment until 422/1031 when collapsed. It is known that these relations had firstly started towards the middle of the 3-9th century when the Byzantine Empire, from outside the peninsula, sent an ambassador to Abd al-Rahman II. Shortly after the ambassador arrived in Cordoba, Abd al-Rahman II sent a group of ambassadors to the Normans and the Holy Roman-German Empire. Therefore, the Spanish Umayyads had established the diplomatic relations with the important states of the period. At the reign of Caliph Abd al-Rahman al-Nâsir, who declared the caliphate in al-Andalus in 317/929, the relations of the state reached a wider geography thanks to the new tie with the Caspians like the continuing connections to the other empires. The diplomatic relations had some effects and contributions on the fields such as economy, science and art in addition to its political results. In this context, the article tries to explain the diplomatic relations between the Spanish Umayyads and the Byzantine Empire and its effects on scientific life and art in al-Andalus.

Keywords: Spanish Umayyads, Byzantine Empire, diplomacy, scientific life, art.

Giriş

İber Yarımadası'nda 92/711 yılında başlayan İslâm fethi, kısa bir süreçte yarımada'nın büyük kısmının Müslümanların hakimiyetine girmesiyle sonuçlanmış ve Endülüs yaklaşık kırk yıl Emevî Devleti'ne bağlı olarak valilerle idare edilmiştir. Emevî Devleti'nin Abbâsîler tarafından yıkılması üzerine Endülüs'e gelen Emevî hanedan mensuplarından Abdurrahman b. Muâviye burada son Endülüs valisi Yusuf el-Fihri ile giriştiği mücadelede galip gelmiş ve herhangi bir engelle karşılaşmadan 139/756 yılında Kurtuba'ya (Córdoba) girerek Endülüs'te hakimiyetini tesis etmiştir.¹

Endülüs Emevî Devleti ile Hıristiyan dünyası arasındaki ilişkiler ilk olarak devletin bânisi I. Abdurrahman döneminde (756-788), Karolenjiyen Frank Kralı Charlemagne'in 161/778'de Endülüs'ün kuzeydoğusunu ele geçirmek üzere düzenlediği askerî seferler sonunda ateşkes görüşmeleriyle başlamıştır.² Endülüs Emevî Devleti ile Frank Krallığı arasındaki diplomatik münasebetler, Endülüs Emevî Emîri I. Hakem tarafından 197/812 yılında anlaşma yapmak üzere Charlemagne'a gönderilen bir heyetle sürdürülmüş;³ 317/929 yılında Endülüs'te halifelik ilan eden Abdurrahman en-Nâsir'ın hükümdarlık yıllarında (912-961) da devam etmiştir. IV/X. yüzyıla gelindiğinde Endülüs Emevî Devleti'nin Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu ve İber Yarımadası'ndaki hıristiyan krallıkların yanı sıra Normanlardan Hazarlara kadar uzanan geniş bir coğrafya üzerinde kurulan devletlerle diplomatik ilişkiler geliştirmiş olduğu görülmektedir.

Endülüs Emevî Devleti'nin diplomasisi incelendiğinde bir takım hususiyetler önem arz etmektedir. Bunlardan en önemlisi devletin barış içerikli bir politika takip etmesi ancak gerekli durumlarda savaştan da çekinmemesidir. Diplomatik ilişkilerde Endülüs'ün İber Yarımadası'ndaki krallıklarla daha yoğun ve süreklilik arz eden, coğrafi mesafenin uzak ve ortak ilişkilerin az olduğu bölge devletleriyle daha seyrek olan bir politika takip ettiği, elçi gönderme ve kabulde ilişki kurulan devletin gücüne göre hareket ettiği ve özellikle Halife Abdurrahman, Halife Hakem ve Hâcib el-Mansûr dönemlerinde kuzeydeki hıristiyan krallıklar arasındaki taht mücadelelerinden istifade etmek suretiyle devlet lehi-

¹ Muhammed Abdullah İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988), 1: 153.

² Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratib*, thk. İhsan Abbâs, (Beirut: Dâru Sâdir, 1968), 1: 330-331; Timothy M. Flood, *Rulers and Realms in Medieval Iberia*, (North Carolina: McFarland&Company Inc., 2019), 25.

³ Abdurrahman A. el-Hajji, "Andalusian Diplomatic Relations with the Franks during the Umayyad Period", *Islamic Studies*, 30/2 (1991): 246.

ne olacak şekilde anlaşmalar yaptığı dikkat çekmektedir.⁴ Endülüs Emevî Devleti dış ülkelere elçi yollarken müslüman, hıristiyan ve yahudi tebaa arasından uygun görülen kişileri görevlendirirdi. Mesela Emîr II. Abdurrahman, “el-Gazâl” olarak tanınan dönemin meşhur şairlerinden Yahya b. Hakem’i III/IX. yüzyıl ortalarında Bizans İmparatorluğu ve Normanlar’a elçi olarak gönderirken, Halife Abdurrahman en-Nâsır da Recemundo olarak bilinen İlbire (Elvira) başpiskoposu Rebî’ b. Zeyd’i 344/955 yılında Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu’na, ertesi yıl ise Bizans İmparatorluğu’na elçi olarak yollamıştı.⁵ Yine aynı halife tarafından Hazarlar’a da elçi olarak Yahudi din adamı ve halifenin saray hekimi Hasdây b. Şaprût’un gönderildiği bilinmekteydi. Diplomatik ilişkilerin bir gereği olarak bakıldığında Endülüs’e dış devletlerden gelen elçi heyetleri başkent Kurtuba’da karşılanır ve ağırlanırdı.

1. Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu Arasındaki Diplomatik Münasebetler

Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasındaki diplomatik münasebetler II. Abdurrahman’ın hükümdarlık döneminde (822-852) başlamıştır. Konuyla ilgili kayıtlar Endülüs kaynaklarında mevcutken Bizans kaynakları iki devlet arasındaki ilişkilere dair bilgi sunmamaktadır. Mevcut kayıtların büyük bir kısmı, IV/X. yüzyılda Endülüs’te yaşayan tarihçi Ahmed b. Muhammed er-Râzî’nin (ö. 344/955) günümüze ulaşmayan tarih eserinden iktibasta bulunan İbn Hayyân’ın (ö. 469/1076) *el-Muktebes*’i yoluyla ulaşmış olup Makkarî (ö. 1041/1632) de *Nefhu’t-tib*’de İbn Hayyân’dan nakilde bulunmuştur. Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasındaki münasebetlerin kesintisiz devam eden ilişkiler şeklinde olmadığı ifade edilmelidir. Bununla birlikte, IV/X. yüzyıl ortalarına doğru her iki devleti de ilgilendiren Fâtımî tehdidinin görüldüğü dönemde Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasındaki diplomatik münasebetler özellikle Halife Abdurrahman en-Nâsır döneminde güçlenmiş, oğlu Halife Hakem el-Müstansır ve Hâcib el-Mansûr döneminde de devam etmiştir. İki devlet arasındaki diplomatik münasebetlerin politik alan dışında Endülüs’te ilmî hayat ve sanat üzerinde de neticeleri olmuştur.

İbn Hayyân, Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasındaki diplomatik münasebetleri başlatan Bizans elçisinin Kurtuba’ya geliş sebebi hakkında kesin bilgi vermemektedir. Ancak III/IX. yüzyılın ilk yarısında hem Endülüs Emevî Devleti’ni hem de Bizans İmparatorluğu’nu ilgilendiren çeşitli gelişmeler sebebiyle bu ilişkilerin başladığı tahmin edilmektedir. Bunda da en büyük etkenin Abbâsiler olduğu düşünülür. Nitekim Abbâsiler her iki devlet için de düşmandı ve Bizans İmparatorluğu, bu dönemde Abbâsî ordularının ilerleyişi karşısında güç durumdaydı. İmparator II. Mihail döneminde, Bizans elçisinin Kurtuba’ya gelişinden bir yıl kadar önce imparatorluk için önemli bir şehir olan Ammûriye (Amorium) Abbâsiler tarafından fethedilmişti. Bu konuyla ilgili verdiği bilgiler büyük ölçüde İbn Hayyân’a dayanan Makkarî, el-Me’mûn ve el-Mu’tasım’ın orduları tarafından zor durumda bırakılan Bizans imparatorunun

⁴ Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Siyasî Tarih*, 136, 144.

⁵ Nicholas Drocourt, “Christian-Muslim diplomatic relations. An overview of the main sources and themes of encounter (600-1000)”, *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*, ed. David Thomas – Alex Mallett, (Leiden: Brill, 2010), 60.

kendisi ve Endülüs için ortak düşman olarak gördüğü Abbâsî hilafetine karşı bir ittifak oluşturmak amacıyla Kurtuba'ya elçi gönderdiği görüşündedir.⁶

Bizans İmparatorluğu'nu Endülüs Emevî Devleti'ne elçi göndermeye sevk eden sebepler ise Abbâsîlerle Karolejiyen Frank Devleti arasındaki diplomatik ilişkilerdi. Anadolu akınlarını sürdüren Abbâsîler bu diplomatik ilişkilerle Bizans'a gelebilecek muhtemel bir yardımı önlemeyi düşünürken aynı zamanda Endülüs Emevî Devleti'ne karşı bir müttefik kazanmayı da hedeflemişti.⁷ Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd tarafından Charlemagne'a gönderilen elçilik heyeti Bizans İmparatorluğu tarafından da biliniyordu. Abbâsîlerin bu diplomatik hamlesine Bizans İmparatorluğu açısından verilecek karşılık yine aynı yolla olmalıydı. Dolayısıyla Abbâsîlerin Halife Hârûnürreşîd döneminde Franklara bir elçilik heyeti göndererek tesis ettiği diplomatik ilişkiler karşısında Bizans İmparatorluğu'nun da Abbâsîlere karşı bir hamlede bulunarak İslâm dünyasından bir müttefik edinme stratejisiyle Endülüs Emevî Devleti'yle diplomatik ilişki geliştirmek istemesi çok makul bir hareketti. Ayrıca Kuzey Afrika'da hüküm süren Ağlebîlerin 212/827 yılında Sicilya'da Bizans imparatorluk kuvvetlerini mağlup etmesiyle adanın bazı kısımlarını kontrolü altına alması⁸ ve dolayısıyla Bizans'ın önemli deniz ve ticaret üssü olan Sicilya'nın kaybı Akdeniz havzasında Ağlebî tehlikesine karşı imparatorluğun Endülüs Emevî Devleti'yle ittifak kurmasını gerekli kılmıştı. Bunlara ayrıca Endülüs Emevî emîri I. Hakem döneminde Kurtuba'da çıkan ve Endülüs tarihinde "Rabad İsyanı" olarak bilinen isyan sonrası Endülüs'ten sürgün edilenlerin önce İskenderiye ardından Girit'e gitmeleri ve burada siyasî bir oluşum başlatma çabaları, imparatorluğun Endülüs ile diplomatik iletişime geçmesini hızlandırmış olmalıydı.⁹ Muhtemelen bu nedenle Bizans İmparatoru Theophilos (829-842) tarafından gönderilen bir heyet 839-40 yılında elçi olarak Kurtuba'ya gelmiş, Girit'in Bizans'a iade edilmesi veya adadan Bizans'a yönelen saldırıların önüne geçilmesi talebinde bulunmuştu.¹⁰ İbn Hayyân tarafından Kurtiyûs şeklinde adı kaydedilen elçi ve heyeti Endülüs Emevî emîri II. Abdurrahman tarafından çok iyi ağırlanmış ve emîr cevabını Bizans imparatoruna iletmek üzere "el-Gazâl" olarak tanınan şair Yahya b. Hakem başkanlığında bir heyetin gönderilmesini uygun bulmuştu. Endülüs heyeti, Kurtuba'ya gelen Bizanslı elçiyle birlikte hareket ederek önce Tüdmir'e (Murcia) ardından da deniz yolculuğuyla Bizans başşehrine ulaşmıştı.¹¹

⁶ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1: 346.

⁷ Abbâsîler ile Franklar arasında kurulan ilişki hakkında geniş bilgi için bk. Nadir Karakuş, "Abbâsî Halifesi ve Frenk Hükümdarı Büyük Karl ilişkisi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2017): 463-486.

⁸ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 3: 162; Mahmut H. Şakiroğlu, "Sicilya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37: 138.

⁹ Geniş bilgi için bk. Juan Signes Codoñer, "Bizancio y al-Ándalus en los siglos IX-X", *Bizancio y la Península Ibérica: De la Antigüedad Tardía a la Edad Moderna*, ed. Inmaculada Pérez Martín-Pedro Bádenas de la Peña, Madrid: Consejo Superior Investigaciones Científicas, 2004), 184; Feridun Bilgin, "İkinci Endülüs: Girit İslâm Devleti'nin Kuruluşu ve Yıkılış Süreci (827-961)", *History Studies* 6/6 (2014): 1-16.

¹⁰ Fátima Roldan Castro, Pedro Diaz Macias, Emilio Diaz Rolando, "Bizancio y al-Andalus, Embajadas y Relaciones", *Erytheia* 9/2 (1988): 271.

¹¹ Abdurrahman Ali el-Haccî, "el-Alâkatü'd-diblümâsiyye beyne'l-Endelüs ve Bizanta hattâ nihâyeti'l-karnî'r-râbi' el-hicrî", *Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mısırî li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye bi-Madrîd* 22 (1983-1984): 67-68.

İbn Hayyân'ın naklettiğine göre Bizans imparatorunun elçileri kabul ettiği salonun girişi, imparatorun yanına gelen kişilerin eğilerek girmesini temin etmek amacıyla alçak tutulmuştu. Yahya el-Gazâl bunu öğrendiğinde müslümanların ancak Allah'ın karşısında bu şekilde eğildiklerini ve dolayısıyla bunun kendi inançları açısından uygun olmadığını ifade etmişti. Onun bu itirazının imparatora aktarılması üzerine kapı girişi biraz yükseltilmişti. Ancak bu yeterli olmamış olsa gerek ki, Yahya el-Gazâl kapıya yaklaşınca arkasını dönerek sırtı imparatora dönük olarak içeriye girmiş, imparator da onun bu zekice hareketini tebesüm ve takdirle karşılamıştı.¹² İmparator Theophilos tarafından kabul edilen Endülüs heyeti Emîr II. Abdurrahman'ın gönderdiği mektubu imparatora sunmuş ve bu mektupla Abdurrahman Girit'teki Müslümanlarla bir ilişkisinin bulunmadığını ifade etmişti.¹³ 225/839 yılında Endülüs'e dönen heyet hakkında kaynaklarda daha fazla bilgi bulunmamaktadır.¹⁴

Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasında başlayan bu diplomatik ilişkiler Halife Abdurrahman en-Nâsır döneminde de (912-961) devam etti. Esasında bu dönem Endülüs Emevî Devleti'nin mutlak güç olarak öne çıktığı bir dönemdi ve Kurtuba gelip giden elçi heyetlerinin yoğun bir diplomasisine şahit olmaktaydı.¹⁵ Bir önceki yüzyılda kaybettiği Girit'i halen hakimiyeti altına alamamış olan Bizans imparatoru VII. Konstantinos (913-959), Abbâsî ve Fâtımîler'e karşı ortak hareket etme düşüncesini iletmek üzere Kurtuba'ya elçi heyetleri göndermişti. Halife Abdurrahman el-Nâsır döneminde Bizans elçisi Endülüs'e ilk olarak 336/947 yılında geldi. O esnada inşasına devam edilen Medînetüzzehra'da bulunan halife, Bizans elçisini karşılamak üzere Kurtuba'ya hareket etti. Kurtuba Sarayı'na gelerek kabul salonundaki tahtına oturan Halife Abdurrahman en-Nâsır, veliaht Hakem ve diğer oğullarını sağ ve sol yanına oturtmuştu. Vezirler, üst düzey devlet ricali ve bazı ilim adamları da salonda bulunmaktaydı. Halife tarafından kabul edilen Bizans elçisi halifeyi selamlamış, halife de hatırlarını sorarak kendileri için hazırlanan yere oturmalarını istemişti. Bizans elçisi, İmparator VII. Konstantinos tarafından gönderilen mektubu halifeye teslim etmişti. Mavi bir parşömen üzerine altınla yazılan mektuba ek olarak, imparator tarafından halifeye gönderilen hediyeler de yazılmıştı. Tıpkı II. Abdurrahman döneminde olduğu gibi, Halife Abdurrahman en-Nâsır da kendi elçisini Endülüs'e gelen Bizans elçisiyle birlikte Bizans imparatoruna göndermişti.¹⁶

Bu elçilik heyetinden iki yıl kadar sonra İmparator VII. Konstantinos Endülüs'e bir heyet daha gönderdi. 338 (949) yılı Safer ayında Kurtuba'ya gelen Bizans heyeti o zamana kadar Endülüs'te görülmemiş görkemli bir şekilde karşılanmıştı. Karşılama heyetin Endülüs topraklarına ayak bastığı güneydoğu sahi-

¹² İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 364.

¹³ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 361.

¹⁴ Yahya el Gazâl'in Bizans imparatoru tarafından karşılanması hakkında Endülüs kaynaklarında yapılan tasvirin aynısı, aynı elçinin Norman kralı tarafından karşılanması münasebetiyle de yapılmaktadır. Bu iki tasvirde birinin yakıştırma olması ve Bizans sarayındaki karşılamının uyarlama olması muhtemeldir.

¹⁵ Birsal Küçükspahioğlu, *III. Abdurrahman Dönemi Endülüs Tarihi (300-350/912-961)* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996), 52.

¹⁶ Haccî, "el-Alâkâtü'd-dîblümâsiyye beyne'l-Endelüs ve Bîzanta", 75-76, 80.

linde bir liman şehri olan Beccâne'de (Pechina) başlamış ve Kurtuba'ya kadar heyete görevliler refakat etmişti. Saray süslenmiş, devlet ricali sarayda hazır bulunmuş, Endülüs Emevî Devleti ve İslâm'ı öven konuşmalar yapılmıştı.¹⁷ Halife Abdurrahman en-Nâsır'ın hemen sağında veliaht Hakem, diğer oğulları da sağ ve sol yanına oturmuşlardı. İbn İzârî, halife tarafından kabul edilen elçinin hediye takdim ettiğini, halifenin heybeti ve gördüğü kalabalık karşısında büyük şaşkınlık yaşadığını kaydetmektedir. İmparator VII. Konstantinos tarafından gönderilen ve heyet tarafından halifeye takdim edilen mektup ince bir deri üzerine mavi renkle altın Grekçe hatla, hediyeleri açıklayan kısım ise gümüşle yazılmış olup dört miskal ağırlığında altınla mühürlenmişti. Mektubun bir yüzünde Hz. İsa'nın diğer yüzünde ise İmparator VII. Konstantinos ve oğlunun temsili resmi bulunmaktaydı.¹⁸ Heyetin Endülüs'ten ayrılmasından sonra Endülüs Emevî halifesi III. Abdurrahman tarafından Bizans imparatoruna Hasday b. Şaprût başkanlığında bir heyet gönderildi. Endülüs'te yetişen önemli şahsiyetlerden biri olan Hasdây b. Şaprût Endülüs'ün Yahudi tebaasındandı ve döneminin tanınmış tabiplerinden biriydi. Halife Abdurrahman tarafından saray hekimi olarak görevlendirilmiş, bu görevini Halife Hakem el-Müstansır döneminde de sürdürmüştü.¹⁹

338/949 yılında Kurtuba'ya gelen Bizans elçisinden iki yıl sonra, 340/951 yılında İmparator VII. Konstantinos tarafından Nikola isminde bir rahip Endülüs'e elçi olarak yollandı.²⁰ Endülüs'e geliş sebebinin detaylarına ileride yer gelecek olan rahibin Kurtuba'ya tek başına mı yoksa bir heyetle mi geldiği konusunda Endülüs kaynaklarında bilgi bulunmamaktadır. Halife Abdurrahman en-Nâsır'ın 338/949'da Kurtuba'ya gelen heyetin dönüşünde imparatorun talebi üzerine rahibin Endülüs'e gönderilmiş olması muhtemeldir.

IV/X. yüzyıl ortalarında Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu'nu siyasî açıdan yakınlaştıran başlıca etkenlerden biri, Fâtımîlerin Akdeniz'de her iki devletin de siyasî ve ekonomik çıkarlarını tehdit etmeye başlamasıydı.²¹ Zira Fâtımî halifesi Muiz-Lidînilâh Endülüs'ü ele geçirmek istemekte ve Endülüs Emevî Devleti için günden güne artan bir tehlike haline gelmekteydi. Abdurrahman en-Nâsır bir taraftan bu tehlikeyi bertaraf etmek üzere Mağrib bölgesinde ittifak oluştururken, diğer taraftan da Endülüs'te halifelîği ilan ederek karşı karşıya olduğu Fâtımî tehdidi karşısında siyasî bir adım atmaya uygun gördü. 344/955 yılında bir Fâtımî donanması Meriyye'de (Almería) Endülüs Emevî donanmasını mağlup etti. Bundan kısa bir süre sonra Fâtımîler tarafından Sicilya yakınlarında bulunan bir Bizans donanmasına ağır zayıat verilmiş ve Bizans'ın talebi üzerine Bizans İmparatorluğu ile Fâtımîler arasında bir barış an-

¹⁷ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1: 364, 372.

¹⁸ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib fi ahbâni'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. C. S. Colin – E. Levi Provençal, (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1980), 2: 213. Krş. Küçükspahioğlu, *III. Abdurrahman Dönemi*, 52-53.

¹⁹ Hasdây b. Şaprût ve Endülüs Emevî Devleti'ndeki etkinliği hakkında geniş bilgi için bk. Chicago University, Caliph's Favorite: New Light from Manuscript Sources on Hasdai ibn Shaprut of Cordoba", erişim: 10 Nisan 2020, https://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/docs/the_caliph's_favorite.pdf.

²⁰ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Kâsım İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ fi tabakâti'l-etbbâ*, thk. Nizâr Rızâ, (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1965), 494.

²¹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 138.

laşması imzalanmıştı.²² 347/958 yılında gerçekleşen bu anlaşma, Endülüs Emevî Devleti'nin Bizans İmparatorluğu ile kurmuş olduğu ilişkileri Fâtımîler adına dengelemek amacı taşıdığı anlamına gelmekteydi. Bizans İmparatorluğu IV/X. yüzyıl ortalarında Akdeniz havzasında önemli bir güç haline gelen Fâtımîlerle dostluk anlaşması yapmak istemiş ve teklif Fâtımî halifesi Muiz-Lidînillâh tarafından kabul edilerek beş yıl sürecek bir ateşkes anlaşması yapılmıştı.²³

Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasındaki diplomatik ilişkiler Halife Abdurrahman en-Nâsır'ın ölümünden sonra tahta geçen oğlu Hakem el-Müstansır döneminde (961-976) de devam etti. Bu dönemde iki devlet arasındaki münasebetlerin konusu, genişletme çalışmaları devam eden Kurtuba Ulu Camii'nin mozaik işleri için Halife Hakem'in Bizans İmparatorluğu'ndan zanaatkar talep etmesiydi. İbn Hayyân, 361/972 yılında Kurtuba'ya gelen Bizans elçisinin Halife Hakem el-Müstansır tarafından çok güzel bir şekilde ağırlandığını kaydeder.²⁴ Haccî, Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasında son diplomatik münasebetlerin İbn Ebû Âmir el-Mansûr'un hâcipliği döneminde gerçekleştiğini ancak bunun detayları hakkında kaynaklarda yeterince bilgi bulunmadığını belirtir.²⁵

2. Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu Arasındaki Diplomatik Münasebetlerin Endülüs'te İlmî Hayat Üzerindeki Etkileri

Endülüs Emevî Devleti'nin kuruluşunu takip eden yıllar, antik dünyanın ilmi ve felsefi birikiminin İslâm dünyasına intikal ettiği döneme karşılık gelmektedir. Bilhassa Abbâsî halifeleri el-Me'mûn ve el-Mu'tasım döneminde Beytülhikme'de gerçekleşen tercümelemler, Bağdat'tan İslâm dünyasının diğer bölgelerine ulaşmaktaydı. Bağdat başta olmak üzere Doğu İslâm dünyasının çeşitli ilim merkezlerine tahsillerini ilerletmek amacıyla yolculuk yapan Endülüslü öğrenciler, tercümelemler yoluyla farklı milletlerden İslâm dünyasına intikal etmiş felsefe, tıp, eczacılık, astronomi ve matematik gibi alanlara dair yazılmış eserlerle bu eserler üzerine müslüman bilginler tarafından yapılan çalışmaları Endülüs'e taşımaktaydı.²⁶ Bizans'ın bu dolaylı etki ve katkılarının yanı sıra gerek II. Abdurrahman gerekse de III. Abdurrahman döneminde Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasında kurulan diplomatik ilişkilerin Endülüs Emevî Devleti için siyasî ilişkilerin yanı sıra ilmî hayat açısından da önemli katkıları olmuştu.

İki devlet arasında diplomatik münasebetlerin başladığı II. Abdurrahman döneminde Bizans İmparatorluğu'na elçi olarak gönderilen Yahya b. Hakem'in dönüşünde Endülüs için bazı yeni bitkileri Kurtuba'ya getirdiği bilinmektedir.²⁷

²² Asri Çubukçu, "Muiz-Lidînillâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 96.

²³ Drocourt, "Christian-Muslim diplomatic relations", 55.

²⁴ İbn Hayyân, *el-Muktebes fî ahbârî beledi'l-Endelüs*, thk. Abdurrahman Ali el-Haccî, (Beirut: Dâru's-Sekâfe, 1965), 71-72.

²⁵ Haccî, "el-Alâkatü'd-diplômâsiyye beyne'l-Endelüs ve Bizanta", 89-90.

²⁶ Bağdat'taki tercüme faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa Demirci, "Bütün Yollar Bağdat'a Çıkar: Antik Çağ Bilim, İnanç ve Düşüncelerinin Bağdat'a İntikali", *İSTEM*, 30 (Aralık 2017): 225-256.

²⁷ Julio Samsó, *Las Ciencias de los Antiguos en al-Andalus*, (Almería: Fundación Ibn Tufayl, 2011),

Endülüs'teki botanik ve peyzaj çalışmalarına katkıda bulunacak bu gelişmenin detayları hakkında kaynaklarda bilgi bulunmadığı gibi, söz konusu dönemdeki etkilerin ancak bununla sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasında bir sonraki yüzyılda gelişerek devam eden diplomatik ilişkilerin Endülüs'teki ilmî hayat üzerinde de önemli etkileri olmuştur. Endülüs'teki ilmî faaliyetlerin gelişim süreci incelendiğinde, IV/X. yüzyılda Endülüs'te birçok alanda önemli gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Gerek Endülüs halifelerinin çok sayıda tabibi himaye etmesi²⁸ ve gerekse Endülüs'te telif edilmeye başlanan tıp ve eczacılığa dair eserler, söz konusu dönemde özellikle bu iki alandaki çalışmalarda önemli gelişmelerin yaşandığına işaret etmektedir. Halife Abdurrahman en-Nâsir döneminde Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasında kurulan diplomatik ilişkiler, Endülüs'e siyasî yönden olduğu kadar ilmî ve kültürel açılarından da katkı sağlamıştı. Halife Abdurrahman en-Nâsir, Bizans imparatorundan antik dünyaya dair bazı eserlerin gönderilmesini rica etmiş, bunun üzerine Bizans başşehrinden Kurtuba'ya bazı eserler gönderilmişti. 338/949 yılında Kurtuba'ya gelen Bizans elçisinin Endülüs halifesine hediye olarak getirdiği eserler arasında Dioskorides'in İslâm dünyasında *Kitâbü'l-Haşâiş* olarak bilinen *Materia Medica* adlı eseri de vardı. Ancak gelen eser Grekçe'ydi ve o dönemde bu dili Endülüs'te -yarımada'nın hıristiyan halkı dahil- bilen kimse bulunmamaktaydı.²⁹ İmparatorun hediyelerle birlikte gönderdiği mektupta Grekçe yazılan bu eserden istifade edilebilmesi için bu dili bilen ve eserde yer alan ilaç isimlerine vâkîf olan kişilerin gerektiği ifade edilmişti.³⁰ Her ne kadar Müslümanlar bu eseri Abbasî halifesi Mutevekkil döneminde İstefan b. Basîl'in Bağdat'ta yaptığı tercümeyle tanımış idiyse de, Endülüs'te yapılan tercüme Bağdat'takinden ayrıran önemli bir fark vardı. İstefan b. Basîl, eserde geçen bitki isimlerinin Arapça karşılıkları bulunmaksızın, Grekçe asıllarını vermekle yetinmişti.³¹ Dolayısıyla eserin Arapça'ya yeniden tercüme edilmesi önem taşımaktaydı. Bu sebeple Halife Abdurrahman en-Nâsir, Bizans imparatorundan kitabı tercüme etmek üzere bir kişinin Endülüs'e gönderilmesini istemiş, imparator 340/951 yılında Kurtuba'ya Latince bilen Nikola adında bir rahip göndermişti. *Materia Medica* Rahip Nikola'nın başkanlığında ve aralarında Hasdây b. Şaprût ve tanınmış hekimlerinin bulunduğu bir heyet tarafından Kurtuba'da Arapça'ya tercüme edilmişti.³² Endülüs'te yapılan bu tercüme, daha önce Bağdat'ta yapılandan farklı olarak bitki adlarının Arapça karşılıklarını da ihtiva ettiğinden tabip ve eczacılar için son derece faydalı oldu. Hatta Rahip Nikola, o zamana kadar Kurtuba'da yanlış yapılan bir ilacın doğru şeklini de gösterdi.³³ Nitekim bu tercümenin yapılmasından sonra Endülüs'te eczacılık ala-

→ →
110.

²⁸ Halife Abdurrahman en-Nâsir ve oğlu Hakem el-Müstansır'ın hizmet ve himayesinde bulunan bazı tabipler için bk. Süleyman b. Hassân İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-etibbâ ve'l-hukemâ*, thk. Fuâd Seyyid, 2. Baskı (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 97, 98, 100, 102 vd.

²⁹ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, (Ankara: TDV Yayınları: 2013), 259 vd.

³⁰ Küçükspahioğlu, III. *Abdurrahman Dönemi*, 56.

³¹ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-etibbâ*, muhakkikin notu, 22; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, 494.

³² Évariste Levî-Provençal, *España Musulmana (711-1031), Historia de España*, ed. R. Menéndez Pidal, (Madrid: Espasa-Calpe, 1982), IV: 351; Rahip Nikola'nın Endülüs'te karşılanma merasiminin detayları hakkında bk. Küçükspahioğlu, III. *Abdurrahman Dönemi*, 54-56.

³³ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, 494; George Hourani, "Endülüs'te Akif Bilimlerin İlk Gelişimi", trc. → →

nında önemli eserler verilmeye başlandı. Mesela Endülüs Emevî halifesi Hişâm el-Müeyyed tarafından saray hekimi olarak görevlendirilen İbn Cülcül (ö. 384/994?), çalışmalarını Dioskorides'in eseri üzerine yoğunlaştırmış ve eserde geçen basit ilaçların açıklamalarını ihtiva eden *Tefsîru esmâ'il-edviyeti'l-müfreda min kitâbi Diyüskûrdis* adlı bir eser telif etmişti. Bu eserin yanı sıra İbn Cülcül, Dioskorides'in eserinde bulunmayıp kendisi tarafından geliştirilen ilaç formüllerinin yer aldığı *Makâle fî zikri'l-edviye elletî lem yezkurhâ Diyüskûrdis* adında müstakil bir eser de kaleme almıştı.³⁴ Söz konusu tercümenin yapıldığı dönemden itibaren görülmeye başlanan çalışmalar, İbn Cülcül'den sonra İbn Vâfid (ö. 467/1075), İbnü'l-Avvâm (ö. VI/XII. yy), Ahmed b. Muhammed el-Gâfikî (ö. 560/1165) ve İbnü'l-Baytâr (ö. 646/1248) gibi Endülüslü âlimler tarafından da sürdürüldü.

Bizans heyetinin Kurtuba'ya getirdiği kitaplar arasında, İber Yarımadası'nda doğmuş Paulus Orosius'un (ö. 418) *Historiae* adıyla bilinen dünya tarihi de bulunmaktaydı. *Materia Medica*'dan farklı olarak Orosios'un eseri Latince olduğundan Endülüs'te Arapça'ya kolayca tercüme edildi. İbn Haldûn, Orosios'un eserinin Kurtubalı meşhur fakih Kâsım b. Asbağ'ın da aralarında bulunduğu kişiler tarafından tercüme edildiğini kaydetmektedir.³⁵ Eser, Ahmed b. Muhammed er-Râzî ve Ebû Ubeyd el-Bekrî (ö. 487/1094) gibi Endülüslü tarih ve coğrafyacılar için İber Yarımadası'nın tarihi hakkında başlıca kaynaklardan biri oldu. Eser Endülüslülerin yanı sıra, Makkarî gibi eserlerinde tarih ve coğrafyaya dair bilgiler veren Mağribli yazarlar için de İber Yarımadası'nın coğrafi özellikleri ile yarımadanın İslâm öncesi tarihi hakkında başlıca kaynaklardan biriydi.³⁶ İbn Cülcül, hedielerin 337/948 yılında "*Rûm meliki Armânyûs*" tarafından gönderildiğini kaydetmişse de, söz konusu dönemde Bizans tahtında İmparator VII. Konstantinos bulunmaktaydı. İbn Ebû Usaybia'nın İbn Cülcül'den naklen *Kitâbu Hurûsîs* adıyla kaydettiği Orosios'un eserinin Bizans imparatoru tarafından 337/948'den daha erken bir tarihte Endülüs'e gönderilmiş olması da muhtemeldir.³⁷

3. Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu Arasındaki Diplomatik Münasebetlerinin Endülüs'te Sanat Hayatına Etkileri

Erken dönem İslâm sanatı üzerindeki Bizans etkisinin Dimaşk merkezli Emevî idaresinden itibaren görüldüğü bilinmektedir. Bu etki en açık şekliyle kendisini Şam Emeviye Camii'nin yapımında göstermektedir. Emevî Devleti'nin Abbâsîler tarafından ortadan kaldırılmasının ardından Endülüs'e gelen ve bu

→ →

Mehmet Özdemir, *Dini Araştırmalar*, 2/6 (Ocak-Nisan 2000): 208.

³⁴ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 495; Ildefonso Garijo, "El Trtado de Ibn Yûlyul sobre los medicamentos que no mencionó Dioscórides", *Ciencias de la Naturaleza en al-Andalus*, ed. E. García Sánchez, (Granada: Consejo Superior Investigaciones Científicas, 1990), 57, 61.

³⁵ Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, thk. Halil Şehâde-Süheyli Zekkâr, (Beirut: Dâru'l-Fikr, 2000), 2: 101.

³⁶ Luis Molina, "Orosio y los Geógrafos Hispanomusulmanes", *al-Qantara* 5 (1984): 73-80.

³⁷ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 494; Roberto Matesanz Gascón, "Desde Bizancio Hasta Córdoba: Orosio, Apiano y La *Crónica del Moro Rasis*", *Edad Media. Revista de Historia*, 6 (2003-2004): 211. İlk kez Levi Della Vida tarafından dile getirilen ve eserin Endülüs'te biri Bizans'tan hediye geldikten sonra, diğeri de çok daha önce yapılan iki tercümesinin mevcut olduğu yönünde bir görüş mevcuttur. Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Mayte Penelas, "¿Hubo dos traducciones árabes independientes de las *Historias contra los paganos* de Orosio?", *Collectanea Christiana Orientalia* 6 (2009): 223-251.

rada müstakil bir idare tesis eden Emevî hanedanından Abdurrahman b. Muâviye, Endülüs Emevî Devleti'ni Dimaşk merkezli devleti örnek alarak kurmuştu. Öyle ki, Kurtuba yakınlarında inşa ettirdiği Rusâfe sarayı ismini Dimaşk'taki saraydan almıştı. Yine aynı yıllarda inşasına başlanan Kurtuba Ulu Camii yapılırken mimarî açıdan örnek alınan yapı Şam Emeviye Camii idi.³⁸ Dolayısıyla Endülüs Emevî Devleti döneminde inşa edilen ilk mimarî eserlerden itibaren Bizans sanat ve mimarisinin etkileri görülmekteydi.

Bizans sanatının Endülüs'teki etkilerinden bir diğeri meşhur müzisyen Ziryâb'ın (ö. 243/857) Endülüs'e gelerek Kurtuba'ya yerleşmesinin akabinde görüldü. Uzun bir süre Bağdat'ta kalarak önce İbrahim b. Meymûn el-Mevsilî'nin ardından da oğlu İshak b. İbrahim el-Mevsilî'nin öğrencisi olan Ziryâb'ın, sahip olduğu yetenek hocasının kıskançlığına sebep olunca Bağdat'tan ayrılmak zorunda kaldı.³⁹ Hiç şüphesiz Endülüs müziğini derinden etkilemiş olan Ziryâb'ın Endülüs'teki etkileri müzikle sınırlı kalmamış, giyim-kuşam ve dekorasyon gibi alanlarda da kendini hissettirmişti. Bu etkinin doğrudan bir sonucu olarak ilerleyen yıllarda Endülüs ile doğu arasındaki ticarete çeşitlilik ve artış görülmüş, ayrıca üretimin Endülüs'te yapılması için Mısır, İran ve Bizans'tan dokuma ustaları getirilmişti. Bunun sonucu olarak Kurtuba ve ardından Meriyye (Almería) şehirlerinde Endülüs'te ilk defa ipekli dokuma imalatına başlanmıştı. Endülüs Emevî hükümdarı II. Abdurrahman tıpkı Irak, Mısır ve Bizans başkentinde olduğu gibi ipek, yün ve pamuklu dokuma imalatının yapılacağı bir dokuma fabrikası kurmuştu. *Dâru't-tırâz* adı verilen bu fabrikada üretilen kumaşların üzerine kendi ismi yazılarak saray görevlilerine, elçilere ve hediye edilmesi münasip görülen diğer kişilere verilmekteydi.⁴⁰ IV/X. yüzyılın son çeyreğinde Endülüs Emevî Devleti'ni fiilen idare eden Hâcib el-Mansûr'un 387/997 yılında kazandığı zaferden sonra müttefiklerine verdiği hediyeler arasında Bizans işi sırmayla işlenmiş iki adet kaftan da bulunmaktaydı.⁴¹

Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasındaki diplomatik ilişkiler, Bizans sanatının o zamana kadar Endülüs'te kendisini dolaylı şekilde gösteren etkisinin doğrudan ve daha belirgin bir şekilde görülmesini de beraberinde getirdi. Zira elçinin sunduğu hediyeler, devletin zenginliğinin yanı sıra estetik, sanat ve teknikte ulaştığı gücün de bir göstergesiydi. Endülüs'te 317/929 yılında halifelîği ilan eden Abdurrahman en-Nâsır'ın hükümdarlık döneminde her açıdan önemli gelişmeler görüldü. Makkarî'nin Halife Abdurrahman hakkında "... *en-Nâsır Endülüs'te Ümeyyeoğullarından 'emîrû'l-mü'minîn' olarak isimlendirilen ilk kişiydi. Çünkü doğuda Abbâsîlerin hükümrantlığı bozulurken, onun zamanında devlet büyüdü. Endülüs'te kendisinden öncekiler sadece*

³⁸ Fernando Valdés Fernández, "De Embajadas y Regalos Entre Califas y Emperadores", *al-Awraq* 7 (2013): 32.

³⁹ Ziryâb ve Endülüs'teki etkisi hakkında geniş bilgi için bk. Fatih Erkoçoğlu-Fazlı Arslan, "Endülüs'ün 'Sanat Güneşi' Ziryâb", *İSTEM* 14 (Aralık 2009): 264 vd; Esra Tartut, *Geçmişten Günümüze Müsikşinas Ali b. Nafi' (Ziryâb)'nin Endülüs Kültür Hayatına ve Avrupa'ya Etkileri* (Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2015), 17 vd.

⁴⁰ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, thk. Mekki, 290; Renata Holod, "Luxury Arts of the Caliphal Period", *Al-Andalus: The Art of Islamic Spain*, ed. Jerrilynn D. Dodds, (New York: The Metropolitan Museum of Art, 1992), 42; krş. Elisabeth Piltz, "Middle Byzantine Court Costume", *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, ed. Henry Meguire, (Washington: Harvard University Press, 2004), 39-51.

⁴¹ Renata Holod, "Luxury Arts of the Caliphal Period", 44.

'emîr' olarak isimlendirilmişti. Endülüs toprakları oldukça genişlemiş, şanı yücelmiş, Rûm kendisine yakınlık göstermişti..." şeklindeki ifadeleri dikkate değerdir.⁴² Halifelüğünün ilanından sonra hilafet merkezi olmak üzere 1 Muharrem 325 (19 Kasım 936) tarihinde Medînetüzzehrâ şehrinin inşasına başlanmıştı.⁴³ Her detayı Endülüs Emevî Devleti'nin güç ve prestijini gösterecek şekilde planlanan şehir devlet için yeni bir dönemin başladığına da işaret etmekteydi, bu sebeple şehrin inşası için sembolik olarak yeni yılın ilk günü beklendi.⁴⁴ Halife için bu yeni şehrin en üst kısmına inşa edilen ve *Dâru'l-mülk* olarak adlandırılan sarayda kullanılan sütunlardan on dokuz tanesi ile halife tarafından bayramlaşma merasimi ve elçi kabullerinin yapıldığı Doğu Salonu'na (*el-meclisü's-şarkî*) konan yeşil mermer havuz Bizans başkentinden getirilmişti.⁴⁵ Signes Codoñer bu sütunların Endülüs'e gelen Bizans elçisinin beraberinde getirdiği hediyeler arasında olduğunu ve 956-959 yılları civarında Medînetüzzehrâ'ya yerleştirildiğini belirtmektedir.⁴⁶ Bu durumda Bizans imparatoru Medînetüzzehrâ şehrinin inşa edildiğinden haberdar ve hediye olarak şehirde kullanılabilecek malzemeleri göndermeyi düşünmüş olmalıydı. Makkarî'nin eserinde yer verdiği kayıtlardan, Bizans imparatorundan Halife Abdurrahman en-Nâsır'a gönderilen başka hediyelerin de bulunduğu anlaşılmaktadır.⁴⁷ Kurtuba Ulu Camii'nin Halife Hakem el-Müstansır döneminde yapılan genişletme çalışması esnasında nihai şeklini alan mihrap süslemesinin yanı sıra, mihrabın yapımı için Endülüs'e gönderilmiş olması da muhtemel Bizanslı ustaların izini taşımaktaydı.⁴⁸ Nitekim İbn İzârî'nin kaydettiğine göre Halife Hakem bu konudaki talebini Bizans imparatoruna bir mektupla bildirmiş, imparator da muhtemelen 354/965 yılında Kurtuba'ya usta göndermişti. Eğer İbn İzârî'nin verdiği bu bilgi İbn Hayyân'ın 361/972 yılında Bizans imparatoru tarafında Kurtuba'ya mozaik ustası gönderildiği yönünde verdiği bilgiden farklıysa, Halife Hakem döneminde Kurtuba Ulu Camii'nin tezyinatı için Bizans'tan en az iki kez usta gönderildiği sonucu çıkmaktadır.⁴⁹ Halife Hakem, Endülüs'teki ustaların Bizans sanatını ve tekniğini daha yakından öğrenebilmelerini temin etmek amacıyla Endülüslü ustaların Bizanslı ustayla birlikte çalışmalarını emretmişti.⁵⁰ Levi Provençal, 361/972 yılında Kurtuba'ya gelen Bizans elçisinin Kurtuba Ulu Camii'nin tezyinatı konusuyla ilgili olduğuna işaret etmektedir.⁵¹ (Bkz. Foto 1 ve Foto 2). Valdés Fernández, Endülüs seramiğinde IV/X. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan manganez ve yeşil renk kullanımının Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasındaki diplomatik münasebetlerin sonucunda Bizans'ın muh-

⁴² Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Ezhâru'r-riyâd*, nşr. Mustafa es-Sekkâ-İbrahim el-Ebyârî-Abdülhafız Şelebî, (Rabat: Matbaatu Fezâle, 1978), 2: 258.

⁴³ Medînetüzzehrâ hakkında geniş bilgi için bk. Birsal Küçükşipahioğlu, "Medînetüzzehrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 320-322.

⁴⁴ Medînetüzzehrâ'nın İslâm şehirciliği bağlamında değerlendirilmesi hakkında bk. Manuel Pedro Ación Almansa, "Madînat al-Zahrâ" en el urbanismo musulmán", *Cuadernos de Madînat al-Zahrâ* 1 (1987): 11-26.

⁴⁵ Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, 301.

⁴⁶ Signes Codoñer, "Bizancio y al-Ándalus en los siglos IX-X", 243.

⁴⁷ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1: 541, 568.

⁴⁸ Oleg Grabar, "Islamic Spain, The First Four Centuries: An Introduction", *Al-Andalus: The Art of Islamic Spain*, ed. Jerrilynn D. Dodds, (New York: The Metropolitan Museum of Art, 1992), 5.

⁴⁹ İbn Hayyân, *el-Muktebes* (Haccî), 71-72.

⁵⁰ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 2: 237-238.

⁵¹ Levi-Provençal, *España Musulmana*, 4: 383.

temel bir etkisi olarak değerlendirilebileceği görüşündedir.⁵²

Sonuç

Abdurrahman b. Muâviye veya Endülüs tarihinde yaygın olarak geçtiği şekliyle Abdurrahman ed-Dâhil veya I. Abdurrahman tarafından 139/756 yılında Endülüs Emevî Devleti'nin temelleri atılmış ve bu devlet bir yüzyıl içinde dönemin en büyük siyasî güçlerinden biri olan Bizans İmparatorluğu ile diplomatik ilişkiler geliştirmeye başlamıştır. Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasındaki bilinen ilk temas, II. Abdurrahman'ın hükümdarlık döneminde Bizans İmparatorluğu'ndan Endülüs'e gönderilen elçilik heyetiyle gerçekleşmiştir. Bizans İmparatorluğu ile Endülüs Emevî Devleti arasında başlayan ikili ilişkiler, aynı Endülüs hükümdarı döneminde Normanlarla ve bir sonraki yüzyılda Roma-Germen İmparatorluğu ile de kurulan münasebetlerle gelişerek devam etmiştir. Endülüs Emevî Devleti'ni temsilen Bizans İmparatorluğu'na gönderilen elçilerden Yahyâ el-Gazâl'in şair, Hasdây b. Şaprût'un ise tabip oluşu, bu görev için seçilen kişilerde aranılan vasıflar hakkında fikir vermesi bakımından önemlidir. Diğer taraftan, Halife Abdurrahman en-Nâsir tarafından vezirlik ile görevlendirilen Hasdây b. Şaprût'un aynı zamanda bir Yahudi din bilgini oluşu da son derece dikkate değer bir husustur. Onun Halife Abdurrahman döneminin dış siyasetinde önemli bir figür olduğu, gelen elçi heyetlerini karşılayarak onlara eşlik ettiği ve birçok resmî yazışma yaptığı da bilinmektedir.

İki devletin sınırdış olmaması ve diplomatik gündeme sahip olmamasının bir sonucu olarak Endülüs Emevî Devleti ile Bizans arasındaki münasebetlerin kesintisiz devam eden ilişkiler şeklinde olmadığı görülmektedir. Bizans İmparatorluğu kaybettiği Girit'i geri alabilmek için Endülüs Emevî Devleti ile diplomatik ilişkiler geliştirmek istemiş ancak istediği sonucu alamamıştır. Fakat gerek Endülüs Emevî Devleti gerekse de Bizans İmparatorluğu'nun Kuzey Afrika-Akdeniz ve Suriye-Irak bölgelerinde rekabet halinde buldukları Fâtımîler ve Abbâsîler'e karşı bir ittifak anlaşması üzerinde durdukları görülmektedir. Bizans İmparatorluğu'nun bir taraftan Fâtımîler karşısında Endülüs Emevî Devleti ile ikili ilişkiler geliştirirken, diğer taraftan da Fâtımîler ile diplomatik ilişkiler geliştirdiği görülmektedir. Bu durumda, devletler arasında bir blok oluşturmaktan ziyade, kendi menfaatleri doğrultusunda adımların atıldığı rahatlıkla ifade edilebilir.

Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasındaki diplomatik ilişkilerin siyasî sonuçları dışında ilmî hayat ve mimarî başta olmak üzere çeşitli alanlarda da sonuçları görülmüştü. Her şeyden önce, Bizans imparatorunun hediyesi olarak Kurtuba'ya ulaşan Dioskorides'in *Materia Medica* adlı eseri Endülüs'teki tıp ve eczacılık çalışmalarında merkezî bir öneme sahip olmuştur. Bunun sonuçlarını, başta İbn Cülcül olmak üzere dönemin tabip ve eczacılarının çalışmalarında görmek mümkündür. Yine Bizans imparatoru tarafından gönderilen Orosios'un tarih eseri, Endülüslü tarih ve coğrafya yazarılarının başlıca kaynaklarından biri olmuştur. Medînetüzzehrâ'nın yapımı esnasında Bizans imparatoru tarafından hediye olarak gönderilen sütunlar ve mermer havuz bu

⁵² Valdés Fernández, "De Embajadas y Regalos Entre Califas y Emperadores", 37.

yeni şehirde kullanılmıştır. Kurtuba Ulu Camii'nin II. Hakem döneminde gerçekleşen büyütülme faaliyetleri esnasında son şeklini alan mihrabın eşsiz işçiliğinin Bizans etkisini de yansıttığı kabul edilmektedir. Endülüs üzerindeki etkide en büyük pay Abbâsî sarayı ve Bağdat merkezli olmakla birlikte, Bizans'ın da doğrudan ve dolaylı olarak Endülüs sanatını etkilediği görülmektedir.



Foto 1: Medînetüzzehra'ya ait olup Bizanslı ustalar tarafından işlendiği veya Bizanslı ustaların yanında yetişen Müslüman ustaların elinden çıktığı düşünülen mermer sütun başı. Günümüzde Kuveyt Millî Müzesi'nde bulunmaktadır.

Kaynak: *Al-Andalus: The Art of Islamic Spain*. ed. Jerrilynn D. Dodds, 247. New York: The Metropolitan Museum of Art, 1992.



Foto 2: Kurtuba Ulu Camii'nin Halife Hakem el-Müstansır döneminde yapılan mihrabı.

Kaynak: Cumhuriyet Arşivi

Kaynaklar

- » Acién Almansa, Manuel Pedro. "Madīnat al-Zahrā' en el urbanismo musulmán". *Cuadernos de Madīnat al-Zahrā'* 1 (1987): 11-26.
- » Bilgin, Feridun. "İkinci Endülüs: Girit İslâm Devleti'nin Kuruluşu ve Yıkılış Süreci (827-961)". *History Studies* 6/6 (Aralık 2014): 1-16.
- » Chicago University. Caliph's Favorite: New Light from Manuscript Sources on Hasdai ibn Shaprut of Cordoba". Erişim: 10 Nisan 2020. https://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/docs/the_caliph's_favorite.pdf.
- » Çubukçu, Asri. "Muiz-Lidīnillâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 31: 96-98. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- » Demirci, Mustafa. "Bütün Yollar Bağdat'a Çıkar: 'Antik Çağ Bilim, İnanç ve Düşüncelerinin Bağdat'a İntikali'". *İSTEM* 30 (Aralık 2017): 225-256.
- » Drocourt, Nicholas. "Christian-Muslim diplomatic relations. An overview of the main sources and themes of encounter (600-1000)". *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*. ed. David Thomas – Alex Mallett, 29-72. Leiden: Brill, 2010.
- » Erkoçoğlu, Fatih, - Arslan, Fazlı. "Endülüs'ün 'Sanat Güneşi' Ziryâb". *İSTEM* 7 (Aralık 2009): 261-281.
- » Flood, Timothy M. *Rulers and Realms in Medieval Iberia*. North Carolina: McFarland&Company Inc., 2019.
- » Garijo, Ildefonso. "El Tratado de Ibn Yul'ül sobre los medicamentos que no mencionó Dioscódides", *Ciencias de la Naturaleza en al-Andalus*. ed. E. García Sánchez, 57-70. Granada: Consejo Superior Investigaciones Científicas, 1990.
- » Grabar, Oleg. "Islamic Spain, The First Four Centuries: An Introduction", *Al-Andalus: The Art of Islamic Spain*. ed. Jerrilynn D. Dodds, 3-9. New York: The Metropolitan Museum of Art, 1992.
- » el-Haccî, Abdurrahman Ali. "el-Alâkatü'd-diblümâsiyye beyne'l-Endelüs ve Bîzanta hattâ nihâyeti'l-karni'r-râbi' el-hicrî", *Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Misrî li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye bi-Madrîd* 22 (1983-1984): 53-91.
- » el-Haccî, Abdurrahman Ali. "Andalusian Diplomatic Relations with the Franks during the Umayyad Period", *Islamic Studies*, 30/2 (1991): 241-262.
- » Holod, Renata. "Luxury Arts of the Caliphal Period", *Al-Andalus: The Art of Islamic Spain*. ed. Jerrilynn D. Dodds, 41-47. New York: The Metropolitan Museum of Art, 1992.
- » Hourani, George F. "Endülüs'te Akli Bilimlerin İlk Gelişimi". Trc. Mehmet Özdemir, *Dini Araştırmalar*, 2/6 (Ocak-Nisan 2000): 199-211.
- » İbn Cülcül, Ebû Davud Süleyman b. Hassân. *Tabakâtü'l-etibbâ ve'l-hükemâ*. Thk. Fuâd Seyyid. 2. Baskı. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- » İbn Ebû Usaybia, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Kâsim. *Uyûnü'l-enbâ fi tabakâti'l-etibbâ*. Thk. Nizâr Rızâ. Beyrut: Dâru Mektebetü'l-Hayât, 1965.
- » İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*. Thk. Halil Şehâde-Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2000.
- » İbn Hayyân, Ebû Mervân Hayyân b. Halef. *el-Muktebes min enbâi ehli'l-Endelüs*. Thk. Mahmud Ali Mekki. Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 2003.
- » İbn Hayyân, Ebû Mervân Hayyân b. Halef. *el-Muktebes fi ahbâri beledi'l-Endelüs*. Thk. Abdurrahman Ali el-Haccî, Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1965.
- » İbn İzârî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *el-Beyânü'l-muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. Thk. G. S. Colin – E. Levi Provençal. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1980.
- » İnân, Muhammed Abdullah. *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988.
- » Lévi-Provençal, Évariste. *España Musulmana (711-1031), Historia de España*. ed. R. Menéndez Pidal. Madrid: Espasa-Calpe, 1982.
- » Karakuş, Nadir. "Abbâsî Halifesi ve Frenk Hükümdarı Büyük Karl İlişkisi". *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32 (2017): 463-486.
- » Küçüksipahioğlu, Birsal. *III. Abdurrahman Dönemi Endülüs Tarihi (300-350/912-961)*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996.
- » Küçüksipahioğlu, Birsal. "Medînetüzzehrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28: 320-322. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- » Makkarî, Ahmed b. Muhammed. *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb*. Thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdir, 1968.
- » Makkarî, Ahmed b. Muhammed. *Ezhâru'r-riyâd*. Nşr. Mustafa es-Sekkâ-İbrahim el-Ebyârî- Abdülhafiz Şelebî. Rabat: Matbaatu Fezâle, 1978.
- » Matesanz Gascón, Roberto. "Desde Bizancio Hasta Córdoba: Orosio, Apiano y La *Crónica del Moro Rasis*". *Edad Media. Revista de Historia* 6 (2003-2004): 209-224.
- » Molina, Luis. "Orosio y los Geógrafos Hispanomusulmanes". *al-Qantara* 5 (1984): 63-92.
- » Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları: Siyasî Tarih*. Ankara: TDV Yayınları, 2013.

- » Özdemir, Mehmet. Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- » Penelas, Mayte. “¿Hubo dos traducciones árabes independientes de las *Historias contra los paganos* de Orosio?”. *Collectanea Christiana Orientalia* 6 (2009): 223-251.
- » Piltz, Elisabeth. “Middle Byzantine Court Costume”, *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*. ed. Henry Meguire, 39-51. Washington: Harvard University Press, 2004.
- » Pons-Sanz, Sara M. “Whom did al-Ghazal Meet? An Exchange of Embassies Between the Arabs from al-Andalus and the Vikings”, *Saga Book* 28 (2004): 5-28.
- » Roldan Castro, Fátima - Diaz Macias, Pedro - Diaz Rolando, Emilio. “Bizancio y al-Andalus, Embajadas y Relaciones”. *Erytheia* 9/II (1988): 263-283.
- » Sâid el-Endelüsi. *Tabakâtü'l-ümem*. Thk. ve trc. Ramazan Şeşen, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- » Samsó, Julio. *Las Ciencias de los Antiguos en al-Andalus*. Almería: Fundación Ibn Tufayl, 2011.
- » Signes Codoñer, Juan. “Bizancio y al-Ándalus en los siglos IX-X”. *Bizancio y la Península Ibérica: De la Antigüedad Tardía a la Edad Moderna*, ed. Inmaculada Pérez Martín-Pedro Bádenas de la Peña, 177-245. Madrid: Consejo Superior Investigaciones Científicas, 2004.
- » Şakiroğlu, Mahmut H. “Sicilya”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 37: 138-139. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- » Tartut, Esra. Geçmişten Günümüze Müsikîşinas Ali b. Nafi' (Ziryâb)'nin Endülüs Kültür Hayatına ve Avrupa'ya Etkileri. Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmaniye Üniwersitesi, 2015.
- » Valdés Fernández, Fernando. “De Embajadas y Regalos Entre Califas y Emperadores”. *al-Awraq* 7 (2013): 25-41.

Bursa Hanlarında Mescidler

SEMRA GÜLER 

Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Sanatları Bilim Dalı, Kütahya, Türkiye semra.guler@dpu.edu.tr

Geliş Tarihi / Received Date : 20.04.2020

Kabul Tarihi / Accepted Date : 14.06.2020

Yayın Tarihi / Published Date : 30.06.2020

Atıf / Cite as

Güler, Semra. "Bursa Hanlarında Mescidler". *İstem*, 18/35 (2020): 17-39.
<https://doi.org/10.31591/istem.758701>

Öz

Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti ve bir ticaret merkezi olarak Bursa'nın en dikkat çekici mimari eserlerinden biri de hanlarıdır. Anadolu Türk mimarisindeki ilk şehir hanı olarak kabul edilen Emir Han'la başlayan imar faaliyetleri, zaman içinde Bursa'nın ticaret hayatının ihtiyaçlarına binaen daha da artmıştır. "Bursa Hanlar Bölgesi" olarak anılan bu bölgedeki hanlar, akademik olarak daha çok ticarî ve mimari yönleriyle bütünsel olarak ele alınmış, hanlardaki mescidler hakkında yeterli değerlendirme yapılmadığı tespit edilmiştir. Günümüzde hala mevcut olan Koza Han, Fidan Han ve Geyve Han'daki mescidlerden Koza Han ile Fidan Han'dakiler köşk mescid olarak tasarlanmışken, Geyve Han'daki ise hanın zemin katında bir oda biçimindedir. Ayrıca kaynaklarda Kapan Han, İpek Han, Piriç Han ve Eski Yeni Han'ın da mescidleri olduğu bilgisi mevcuttur.

Bursa Hanlarındaki mescidlerin, Selçuklu kervansaraylarında başlayan köşk mescid geleneğinin bir devamı olduğu söylenebilir ancak plan bakımından daha farklı oldukları anlaşılmaktadır. Bu makale, Bursa hanlarındaki mescidlerin Osmanlı Mimarisindeki yeri ve önemini ortaya koyma gayretindedir.

Anahtar Kelimeler: Bursa Hanları, Koza Han, Fidan Han, Geyve Han, köşk mescid.

Abstract

Masjids in Bursa Inns

One of the most striking architectural works of art in Bursa, the first capital city as well as a commercial centre of the Ottoman Empire, are the inns. The public works that started with Emir Han who is regarded as the first city khan (ruler) in Anatolian Turkish architecture increased even more within the course of time based on the commercial needs of Bursa. The inns in this region named as "Bursa Inns Region" have mostly been examined wholistically with regard to its commercial and architectural aspects in academic sense, and it has been detected that the evaluation carried out on behalf of the masjids available in the inns has not been satisfactory enough. While those built in Koza and Fidan Inns were designed as pavilion masjids, the one constructed in Geyve Inn is in the shape of a room located on the basement floor of the inn, and all of these masjids are still present in our time. Besides, resources include the information that relates to the presence of masjids available also in Kapan Inn, İpek Inn, Piriç Inn and Eski Yeni Inn. It can be stated that the masjids of Bursa inns are an extension of the pavilion masjid tradition that began in the Seljuks caravansaries; however, it is clearly understood that they are much more different in terms of planning. Within this context, this article aims at highlighting the place and importance of the Bursa inns' masjids in the Ottoman Architecture.



Keywords: Bursa Inns, Koza Inn, Fidan Inn, Geyve Inn, pavilion masjid.

Giriş

Askeri amaçla sınır boylarına inşa edilen ribatlar¹, mimari anlamda kervansarayların öncüleri olarak kabul edilir. Gazneli Mahmud tarafından Meşhed yakınındaki Serahs yolu üzerine yaptırılan *Ribat-ı Mahî* (1019 – 1020), en erken tarihli Türk kervansarayı olup, mimari olarak kervansaray bünyesinde olması gereken bütün özellikleri haizdir.² Uzun yolculuklarda konaklama ve dinlenme tesisi olarak kullanılan kervansaraylarda, mal değişimi ve para işleri de görülmekteydi. Buna karşılık şehir kervansarayları borsa işlerinin görüldüğü, şehir hanları ise üretim ile ticaret işlerinin birlikte gerçekleştirildiği mekânlardır.³

Hanlar, kervansaraylardan farklı olarak şehir içlerinde yer alır. Hanlar da gece konaklama ihtiyacını sağlayan ticari binalardır ve kervansaraylar gibi iki katlıdır. Zemin katta dükkânlar ile depolar, üst katta ise kiralık odalar vardır. Dikdörtgen plana sahip hanların ortası bir avlu şeklindedir ve avlu ortasında duruma göre bir mescid bulunabilir. Han bünyesinde hayvanların ihtiyaçları için ayrılmış bir ahır da mevcuttur.

Günümüze ulaşan ve kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla, Kuzey Afrika'daki *Susa Ribatı* mescidi bulunan ilk ribatdır. Kare planlı ve iki katlı bir plana sahip bu ribat, 821 yılında yapılmıştır. Mescidi ise yapının güney cephesini boydan boya kapsar.⁴ Daha sonraki yüzyıllarda inşa edilmiş Karahanlı ve Büyük Selçuklu kervansaraylarında mescidin daha çok yapı içinde yer alan bir oda (bazen diğer odalara nispeten daha büyük) olarak inşa edildiği görülmektedir.⁵ Mescid bazen kervansaray zemin katında, bazen de ikinci katta olabiliyordu.

Anadolu'da ilk inşa edilmiş kervansarayların mescidleri de var olan geleneğin devamı olarak daha çok oda şeklindedir. Mescidlerin kervansaray planında kesinlikle belirlenen bir yerinin olmadığı, diğer yapıların konumuna göre belirlendiği anlaşılır.⁶ Ancak daha sonrasında Anadolu'da Selçuklular dönemine ait kervansaraylar içinde müstakil olarak inşa edilmiş ve avlu ortasında yer alan köşk mescidler, Orta Asya geleneğinin dışındadır. Aksaray Sultan Han, Kayseri Tuzhisarı Sultan Han, Ağzıkara Han ve İshaklı Han gibi hanlarda karşımıza çıkan bu tipteki mescidler kare planlıdır ve dört ayak üstüne dört kemerli açıklıktan oluşan alt yapı üzerine kuruludur. Kurt Erdmann köşk mescidlerin plan olarak Sasani ateşgedelerinden etkilenerek yapıldığını ifade edilmişse⁷ de bu görüş doğru kabul edilmez. Yılmaz Önge ise fevkanî olarak inşa edilmiş bu mescidleri, altında mumyalık veya cenazelik kısmı bulunan türbe ya kümbetlere benzetir.⁸ Anadolu Selçuklu dönemine ait han içindeki köşk mescid geleneği Erken Dönem Osmanlı Mimarisi örneklerini teşkil eden Bursa'da da devam etmiştir. Daha sonraki yıllarda inşa edilmiş Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı⁹, Lefkoşa Büyük Han¹⁰ gibi hanlarda ve İs-

¹ Ribatlar, askerî bir kurum olmanın yanı sıra sosyal ve tasavvufî eğitim yeri olarak da kullanılmıştır. Konuyla alakalı olarak detaylı bilgi için bk. Bülent Çetinkaya, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Ribât (XII. – XIII. Asırlar Arası)* (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2003), 15 – 36.

² Şebnem Eryavuz, "Kervansaray", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002) 25: 300.

³ Gönül Cantay, "Kervansaraylar", *Mimar Başı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri* (İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1988), 369.

⁴ Ayşe Denknalbant, *Anadolu Selçuklu Kervansaray Mescitleri* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2004), 8.

⁵ Bu şekilde inşa edilmiş kervansaray mescidleri örnekleri için bk. Denknalbant, *Anadolu Selçuklu Kervansaray Mescitleri*, 9-14.

⁶ Şebnem Akalın, "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarındaki Köşk-Mescitler", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1-4 (1988-1989): 3.

⁷ Kurt Erdmann, "Zum Vierbogenbau Von Keykubadiye (Keykubadiye'nin Dört Kemerli Yapısı Üzerine)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi* 2 (1957): 106.

⁸ Yılmaz Önge, "Anadolu Türk Mimarisinde Köşk-Mescit Geleneği", *Ön Asya* V/52 (1969): 10.

⁹ Kervansarayın köşk mescidi bugün mevcut değildir. Ama Yılmaz Önge'nin makalesinde, Süheyl Ün-

tanbul'daki Kürkçü Han, Vezir Han ve Çuhacı Han gibi hanların köşk mescidleri olduğu bilinir¹¹. Fakat Lefkoşe Büyük Han köşk mescidi hariç diğerleri orijinalliğini koruyamamıştır.

Bursa Hanlarıyla alakalı olarak da pek çok akademik çalışma bulunur. Bu makalede ise hanların içindeki mescidler konu edilmiştir. Günümüzde tamamen yıkılmış hanlar olduğu gibi, kaynaklardan edinilen bilgilere göre sadece mescidi yıkılan hanlar da bulunmaktadır. Bu çalışmada Bursa hanlarındaki mescidlerin plan olarak nasıl şekillendiği¹², ne derecede Orta Asya ve Selçuklu etkisi taşıdığı ve devamında Osmanlı mimarisini nasıl etkilediği araştırılmıştır. Böylelikle, bu mescidlerin kervansaray/han mimarisindeki yeri ve önemi tespit edilmeye çalışılmıştır. Makale; resim, plan, kesit ve restitüsyon çizimleriyle de desteklenmiştir.

Genel Olarak Bursa Hanları (Hanlar Bölgesi)

Bursa Hanları, Bursa'nın merkezinde ve birbirine yakın denilebilecek mesafe içerisinde. Dolayısıyla, bu alan "*Hanlar Bölgesi*" olarak anılır. Hanlar Bölgesi'ndeki ticari faaliyetlerin en yoğun ve etkili olduğu dönem 16. yüzyıl olmuş, şehirde yaşayan Floransalı, Venedikli ve Cenevizli tüccarlar şehrin bir ipek ticareti merkezi hâline gelmesini sağlamıştır. Böylelikle, Bursa uluslararası bir ticaret merkezi haline dönüşmüştür. Ancak 16. yüzyıl sonu, 17. yüzyıl başlarında yaşanan Celalî isyanlarıyla birlikte birçok han yakılmış ve yıkılmıştır. 18. yüzyılda ise Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik sebeplerine bağlı olarak daha durağan bir dönem geçiren Bursa'da 19. yüzyılda tekrar bir canlanma yaşanmış ama dönemin şartlarına uygun olarak banka, iş hanları, bürolar gibi farklı ticari binalar da inşa edilmesiyle hanlar, arka planda kalmıştır. 20. yüzyıl ve Cumhuriyet'le birlikte ise Bursa'da tekstil ve otomotiv sektöründeki özel girişimlerle sanayi gelişme göstermiştir.¹³

Osmanlı Devleti'nde inşa edilen ilk han, Bursa'yı fetheden Orhan Gazi'nin emriyle yapılan ve *Bey Hanı* olarak isimlendirilen ama günümüzde *Emir Hanı* olarak bilenen handır.¹⁴ Daha sonrasında İpek Hanı, Kapan Hanı, Eski-Yeni Han, Koza Han, Pirinç Han, Tahıl (Galle) Hanı, Geyve Han, Kütahya (Çukur) Han, Fidan (Mahmut Paşa) Han, Katır Han, Bezir Han, Balibey Han, Kamber Hanı, Tuz Hanı, Karacabey Hanı¹⁵, Kubbeli Han, Apolyont (Mudanya) Hanı ve Eskişehir Hanı gibi hanlar inşa edilmiştir. Ancak bu ismi geçen hanlardan, Eski-Yeni Han, Katır Han, Bezir Han, Kamber Hanı, Karacabey Hanı gibi yapılar tamamen yıkılmış iken; Tahıl (Galle) Han, Kapan Hanı ise kısmen ayakta durmaktadır.¹⁶

Bursa Hanları, mimari plan itibarıyla genel olarak kare ya da kareye yakın dikdörtgen şeklinde ve iki katlıdır. Sadece Bali Bey Han, üç katlı yapısıyla diğerlerinden ayrılır. Hanların ortasında bir avlu bulunur. Sözü edilen hanların süsleme yönünden en dikkat çeken de ihtişamlı taç kapısıyla Koza Hanı'dır.

→ →

ver'in arşivinde bulunan gravürde köşk mescidin Bursa Koza Han'daki gibi çokgen bir planlı, mescidin altının şadırvan, üstünün de kubbeye örtülü olduğu görülür. Önce, "Anadolu Türk Mimarisinde Köşk-Mescit Geleneği", 8.

¹⁰ Lefkoşe Büyük Han hakkında bilgi için bk. Gönül Öney, "Lefkoşe Büyük Han ve Kumarcılar Hanı", *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi Türk Heyeti Tebliğleri (14-19 Nisan 1696)* (Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1971), 271-297.

¹¹ Bilgi için bk. Ceyhan Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1976).

¹² Bursa hanlarındaki mescidlerin çoğu günümüzde mevcut bulunmadığı ve mescidler hakkında en doğru ve kesin bilginin mescidlerin planı olduğundan, mescidler diğer özellikleri (malzeme, teknik ve süslememe gibi) bakımından değerlendirmeye tabi tutulamamıştır.

¹³ Özlem Köprülü Bağbancı, *Bursa Hanlar Bölgesi Değişim ve Dönüşüm Sürecinin İncelenmesi ve Bölgenin Korunması Üzerine Bir Araştırma* (Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2007), 8 – 36.

¹⁴ M. Baha Tanman, "Emir Hanı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995) 11: 133.

¹⁵ Bilgi için bk. Kamal Kepecioğlu, *Bursa Hanları* (Bursa: Bursa Halkevi Neşriyatı, 1935), 6 – 20.

¹⁶ Bursa'da yıkılmış hanlarla hakkında geniş bilgi için bk. Fikret Alkan, *Günümüze Ulaşmayan Bursa Hanları* (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2019)

Bursa Hanlarındaki Mescidler

Yapılan araştırma neticesinde içinde mescid bulunan toplam yedi han¹⁷ tespit edilmiştir. Bunlardan üçü günümüzde mevcut iken, diğer dördü ise günümüze ulaşmamıştır. Bu mescidler, tarih sırasına göre şu şekildedir;

1.) Kapan Han (15. yy) ve Mescidi

Kapan Han; Atatürk Caddesi üzerinde, Ulu Cami'nin batı tarafındadır (Resim 1). Bugün kısmen ayakta kalan han, Sultan Murad Hüdavendigâr zamanında yapılmıştır. Yapılış tarihi ile mimarı hakkında malumat yoktur. Genel kanı, 14. yüzyılın ikinci yarısında yapıldığına dairdir. Bu anda, dışarıdan gelen esnafın malları tartılır, ağırlık, kalite ve çeşidine göre vergisi ve fiyatları belirlendikten sonra esnaf aracılığıyla tüketiciye sunulurdu. Hanın plan olarak büyük bir avlu etrafında sıralanan iki katlı revak ve revaklara açılan odalardan müteşekkil olduğu bilinir. Kepecioğlu, 1684 (H. 1095) tarihli bir sicil kaydında Kapan Han'ın 29 odası olduğundan bahseder.¹⁸ Kâzım Baykal ise Kapan Han'ın güney duvarının Güngörmez Camii karşısından doğuya doğru çınara kadar uzandığını ifade eder. O dönemdeki yol genişletme çalışmaları esnasında bu duvarın temellerinin meydana çıktığını da kayda geçmiştir.¹⁹

Hanın Mescidi: Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından belirtilen 22 Mart 1684 (H. 5 Rebî'ul-âhir 1095) tarihli bir kayıttan anlaşıldığı üzere hanın 29 odasıyla birlikte mescidi de tamir edilmiştir.²⁰ Konuyla alakalı bilgi bu kadardır. Yani mescidin plan özellikleri hakkında bilgiye sahip değiliz. Fakat mesciden ayrı bahsedilmiş olması, mescidin müstakil bir yapı olarak inşa edilmiş olabileceğini yani köşk mescid şeklinde olabileceğini düşündürür.

2.) İpek Han (1415 – 1421) ve Mescidi

İpek Han; Bursa Bedesteni'nin batısında, Pirinç Han'ın güneyinde, Ulu Cami ile İvaz Paşa Külliyesi arasında yer alır (Resim 2). Yeşil Külliyesi'ne gelir getirmesi amacıyla Çelebi Sultan Mehmed tarafından inşa ettirilmiştir. Mimarının, İpek Han'a çok yakın mesafede kendi adına külliye yaptıran ve Yeşil Külliyesi'nin de mimarı olan Hacı İvaz Paşa olduğu düşüncesi hâkimdir. Han, plan açısından tipik şehir içi hanlarıyla aynı, yani kareye yakındır. Açık avlulu ve iki katlı hanın girişi doğu tarafındadır. Bu kapının da Koza Han'daki gibi taç kapı şeklinde inşa edildiği düşünüldür fakat orijinalliğini koruyamadığı anlaşılmaktadır.²¹ Ahır ve yemlik mekânlarının yeri tam olarak bilinmese de Ayverdi tarafından güney kısımda bulunduğu tahmin edilir.²² Hanın batı duvarının ikinci kattaki balık pulu desenleri dikkat çekicidir.

Hanın Köşk Mescidi: Günümüzde bulunmayan köşk mescid hakkında bilgiler kaynaklarda geçer. Bu bilgilere göre, avlunun ortasında bulunan mescid 12 köşeli bir plana sahiptir. 3 katlı olduğu bilinen yapının en üst katı mescid, altında iki ya da dört oda ile en alttaki şadırvandan müteşekkil olduğu anlaşılır.²³ Ayverdi, mescidin iç ve dış 24 üst penceresi bulunduğunu ifade eder.²⁴

¹⁷ Makalenin ana konusu hanlar içindeki mescidler olduğundan, hanlarla alakalı genel bilgiler verilmiş, ayrıntıya girilmemiştir.

¹⁸ Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, 6.

¹⁹ Kâzım Baykal, *Bursa ve Anıtları* (Bursa: Aysan Matbaası, 1950), 95-96.

²⁰ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinin İlk Devri (Ertuğrul, Osman, Orhan Gaaziler, Hüdavendigâr ve Yıldırım Bâyezid 630-805 (1230-1402))* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1989), 276.

²¹ Enis Karakaya, "İpek Hanı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000) 22: 368.

²² Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451) II* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1989), 123.

²³ Bk. Çizimler 1, İpek Han Köşk Mescid Restitüsyonu (Batı cephesi). Merdiven yükünün taşınabilmesi için, ikinci kattaki memur odalarının giriş kapısının, yapının batı tarafında; üçüncü katta yer alan mescidin kapısının ise mihrabın karşısındaki kuzey yönünde olduğu düşünülecek bu şekilde çizilmiştir. Benzer durum Pirinç Han köşk mescidi için de geçerlidir.

²⁴ Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, 122.

Kamil Kepecioğlu'nun sicillerden aktardığı bilgilere göre, 9 Eylül 1632 (H. 23 Safer 1042) tarihinde bir yana eğilmiş olan mescid mancınıkla düzeltilmiş ve merdivenleri yeniden yapılmıştır. 1736 (H. 1149) yılında mescidin üst kısmı, altındaki iki oda ile şadırvan tamir edilmiş, 1742'de (H. 1155) yine şadırvan ve diğer kısımlarla birlikte münakkaş duvarları, camları ile iki tane yeni merdiveni, mescid altındaki iki oda, havuz ve havuzun suyolu üzerindeki kurşunlar elden geçirilmiştir.²⁵

19. yüzyıl Bursa'sını anlatan Marie de Launay ile Bonkowski Bey, İpek Han'dan bahsederken hanın ortasında bulunan bir yapı hakkında da malumat verirler. Mescid olduğunu tahmin ettiğimiz yapıyla alakalı şöyle derler; "*İpek Han'ın ortasında, çevresi bazı kemerler üzerinde, kubbeyle örtülü bir tuhaf yapı vardır. Bu yapının merkezinde, içinde su olan havuz bulunur. Bu yapı, ipek gümrüğü memurlarının kaldığı yerdir.*"²⁶ Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere mescid kubbeyle²⁷ örtülüdür ve mescidin altındaki odalar memurlara tahsis edilmiştir.

Bugün İpek Han'da köşk mescidin bulunduğu yerde, sekizgen mermer bir şadırvan yer almaktadır. Şadırvan aktif değildir. Şadırvanın her bir kenarında sekizgen bir çerçeve bulunur, dört cephesinde bu çerçeve içine musluk yerleştirilmiştir. Havuzun ortasında, aşağıdan yukarıya doğru incelen ve alttaki büyük, üstteki küçük olan iki katlı mermer su haznesi mevcuttur.

3.) Geyve Han (15. yy) ve Mescidi

Geyve Han; Cumhuriyet Caddesi'nden Koza Han'a çıkan aralığın sağ tarafında, Yorgancılar Çarşısı'nın doğusunda, Demirkapı denilen mevkide bulunur (Resim 3). Vakfiye kaydından öğrenildiği üzere, Hacı İvaz Paşa tarafından yaptırılıp Çelebi Sultan Mehmed'e hediye edilmiştir. Geyve Han da İpek Han gibi Yeşil Külliye'ye gelir getirmekteydi. İki katlı ve kare planlı olan han, açık avluludur. Avlunun ortasında on ikigen bir şadırvan bulunur ki bugün aktif haldedir.

Hanın Mescidi: Halen kullanılmakta olan mescid, hanın doğu tarafındaki zemin katında ve batı giriş kapısının tam karşısındadır. Üzeri tek kubbeyle örtülü mescid, Kamil Kepecioğlu'nun evkaf mahzenindeki sicillerden edildiği bilgilere göre 1743 (H. 1156) senesinde hanın alt ve üst kat kaldırımları ve kiremitleriyle birlikte tamir görmüştür.²⁸

Günümüzde mescide cam bir kapıdan girilir (Resim 4). Önce çapraz tonozla örtülü bir bölüm bulunur, daha sonra kubbeli mekâna geçilir (Resim 5). Kubbeğe geçiş Türk üçgenleriyle sağlanmıştır (Resim 6). Bu iki bölüm kemerle ayrılır.²⁹ Mescidin orijinal halinde tonozlu kısmın açık olduğu, mescidin sadece kubbeli kısımdan ibaret olduğu bilinir.³⁰ Mescidin duvarları yarıya kadar ahşapla kaplıdır,³¹ zemini de keza öyledir. Keza pencere kanatları ve mihrabı da aynı renkli ahşaptandır. Mihrabın sağında siyah zemin üzerine sarı renkte *lafz-ı Celal*, solunda ise *ism-i Nebî* kalem işi olarak duvara nakşedilmiştir. Pencere üstünde, *ism-i Nebî*'nin yanında yuvarlak istif şeklinde *kelime-i tevhîd* yazılıdır. Kuzey duvarında yuvarlak istif içinde "*Allahümme ecirni minennâr*" duası³², tonozla örtülü kısmın güney duvarında "*vallâhu gâlibun 'alâ emrihi*" âyet-i kerîmesi³³, kuzey duvarında ise "*es-*

²⁵ Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, 5.

²⁶ Nurşen Günaydın, Raif Kaplıanoğlu (der.), *Seyahatnamelerde Bursa* (Bursa: Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, 2000), 154.

²⁷ Kubbe kasnağının olup olmadığına dair bir bilgi yoktur. Tahminimizce olma ihtimali çok yüksektir. Ancak kesin bir bilgi ve buna dair bir örnek olmadığından dolayı, İpek Han'ın köşk mescid restitüsyon çizimi yapılırken Koza Han'ın köşk mescidi örnek alınarak, kubbe direkt duvarların üzerine bindirilmiştir.

²⁸ Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, 12.

²⁹ Bk. Çizimler 2, Geyve Han Mescid Planı.

³⁰ Ali Baş, *Beylikler Dönemi Hanları* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1989), 136.

³¹ Bk. Çizimler 3, Geyve Han Mescid Kesiti.

³² "*Allah'ım, bizi cehennem ateşinden koru.*"

³³ "*Allah emrinde galiptir*" Yusuf Sûresi 21. âyet

*salâtü miftâhu'l-cenneti*³⁴ yazılıdır. Yazılarda sülüs hattı tercih edilmiştir. Bu yazıların Osmanlı hat sanatı harf anatomisine uygun olarak yazıldığı söylenemez. Mescid içindeki kalem işi süslemeler de dikkat çekicidir. Kalem işleri; tonoz içinde, kemerin iç yüzeyinde, kubbede ve kubbe geçişlerindeki Türk üçgenlerinde bulunur. Ayrıca ahşap kaplamanın üstünde şerit olarak dolaşır. Mavi ve lacivert renklerin hâkim olduğu kalem işi motifler klasik tarzdadır. Kalem işleri de hüsn-i hat yazıları gibi oldukça amatörcü yapılmıştır ve hanın tarihi yapısıyla pek örtüşmez.³⁵

4.) Fidan Han (Mahmut Paşa Hanı) (15. yy) ve Mescidi

Fidan Han ya da diğer ismiyle Mahmut Paşa Hanı'nın ana girişi bugün Uzun Çarşı üzerinde, Koza Han'ın taç kapısının kuzeydoğu tarafında kalmaktadır. Fatih Sultan Mehmed Han'ın vezirlerinden Hayrettin Paşa'nın oğlu Mahmut Paşa tarafından İstanbul'daki cami ve imaretine vakıf olarak 15. yüzyılda yaptırılmıştır.³⁶ Eskiden burada fidan satışı yapıldığı için *Fidan Han*, banisi Mahmut Paşa olduğundan *Mahmut Paşa Hanı* olarak anılır. Plan itibarıyla han, diğer hanlarda görmeye alışkın olduğumuz üzere kareye yakın dikdörtgen biçiminde, iki katlı ve açık avluludur. Hana girişler güneydeki ana kapı ile doğuda pazara çıkan kapıdan sağlanır. Doğudaki bu kapının zamanında hana ait ahırlara çıktığı bilinir.³⁷ Fidan Han, Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu tarafından da restore edilmiştir.³⁸

Hanın Köşk Mescidi: Her ne kadar orijinalliğini koruyamamış da olsa Bursa'da köşk mescidi mevcut bulunan iki handan biridir (Resim 7). Avlunun ortasındaki şadırvan üzerinde bulunan mescid, 12 mermer sütun üzerindedir.³⁹ Ekrem Hakkı Ayverdi, mescidin aslının ahşap olduğunu yazar. Zaten bu sütunların büyük bir ağırlığı çekemeyeceğini ve ancak ahşap duvarlara göre olduğunu belirtir.⁴⁰ Mescid; uzun yıllar 12 sütun, şadırvanın kenarları ve dolu bir temele oturan mermer merdivenlerden müteşekkil bir yıkıntı halinde kalmıştır.⁴¹ 1965 senesinde Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu'nun öncülüğünde ve Ekrem Hakkı Ayverdi'nin projesiyle, Fidan Han'ın köşk mescidi ihya edilmiştir. Mescidin orijinalinde olduğu gibi ahşaptan yapmak için lazım olan meşe keresteyi bulmak zor olduğu için, mescidin kâğırdan yapılmasına karar verilmiş⁴² ve mescid bugünkü haline getirilmiştir.⁴³

On ikigen olan köşk mescidin altındaki şadırvan günümüzde aktif değildir. Yani havuzunda su bulunmaz. Mermer havuz duvarına binmiş sütunlar üzerinde yükselen mescidin 11 basamaklı merdiveni, mescidin kuzey tarafındadır. Merdiven boşlukları her iki tarafta da üçer musluk konularak abdest alma yeri haline getirilmiştir. Abdest alma yerlerinin üzeri ahşap sundurmayla kapatılmıştır. Ahşap sundurma kiremit çatı ile örtülmüştür. Mescidin güneybatı yönünde sonradan yapıldığı belli olan iki kurnalı bir çeşme vardır. ⁴⁴ Şadırvanın ortasındaki mermer

³⁴ "Namaz cennetin anahtarıdır"

³⁵ Esnafın söylediğine göre bu süslemeler ile yazılar 2009-2010 yıllarında esnafın katkılarıyla mescide yaptırılmıştır.

³⁶ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Hanları* kitabında hanın Fatih'in sadrazamı Mehmet Ağa'nın oğlu İbrahim Paşa tarafından yaptırıldığını belirtir. Ancak bu bilgi doğru değildir.

³⁷ Albert Gabriel, *Bir Türk Başkenti Bursa*, haz. Neslihan Er, Hamit Er, Aykut Kazancıgil (Bursa: Osman-gazi Belediyesi Yayınları, 2008) 1: 183.

³⁸ Duygu Keskin, *Türkiye'de Yerel Sivil Toplum Kuruluşlarının Mimari Korumaya Katkıları: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu ve Restorasyon Faaliyetleri* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2015), 97.

³⁹ Bk. Çizimler 4, Fidan Han Köşk Mescid Görünüşü (Batı cephesi).

⁴⁰ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'marisinde Fâtih Devri 855-886 (1451-1481) III* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1973), 101.

⁴¹ Mescidin bu halinin fotoğrafı için bk. Kâzım Baykal, *Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumunun 1967-1968-1969-1970 Yılları Çalışmaları* (Bursa: Yılmaz Basımevi, 1971), 6.

⁴² Ayverdi, *Osmanlı Mi'marisinde Fâtih Devri*, 101.

⁴³ Bk. Çizimler 5, Fidan Han Köşk Mescid Kesiti.

⁴⁴ Bk. Çizimler 6, Fidan Han Köşk Mescid Alt Kat Planı.

kurna iki katlıdır. Üstte altı, altta altı musluk deliğinde birer demir çubuk yer alır. Eskiden buradan su aktığı anlaşılır.

Köşk mescidin duvarları iki sıra tuğla, bir sıra düzgün kesme taş olmak üzere almalı duvar tekniğinde örülmüştür. Hanın genel duvar örgüsüyle aynı değildir fakat uyumlu olduğu söylenebilir. Duvar örgüsü iki sıra kirpi saçakla son bulur. Mescidin çatısı kurşun kaplıdır. Mescidin altı penceresi bulunur. Mescidin dışında pencere üstlerinde sivri kemer yer alır. Pencere alınlıkları beşgen peteklerle doldurulmuştur.

Mescidin⁴⁵ içine ahşap bir kapıdan girilir ve zemin ahşap kaplamadır. İçerisi yerden tavana kadar beşgen turkuaz renkli çinilerle bezenmiştir (Resim 8). En alta ve en üstte, pencere atlarında ve mihrabın etrafında; lacivert, beyaz ve kahverengi tonları kullanılarak yapılmış bitkisel bir bordür dolaşır. Mihrap, kavsarası hariç bütünüyle çiniden yapılmıştır. Mihrap ayeti de yine çini üzerindedir. Ayetteki eski bir parça dikkat çeker (Resim 9). Başka bir yere mi aitti de buraya getirildi yoksa bu mescidine mi aitti herhangi bir bilgi yoktur. *İsm-i Celal, ism-i Nebî* ve dört halife isimleri de müstakil yuvarlak çini levhalar halinde duvara asılmıştır. Mihrap içinde, kapı üzerinde ve duvar yüzeylerinde lacivert renkli çiniler de kullanılmış, böylece iç mekân tek düzelikten sıyrılmıştır. Çiniler; renkleri ve tüm iç mekânı kaplamış olmaları itibarıyla Yeşil Türbe'yi anımsatır. Pencere üstlerindeki revzenler de dikkat çekicidir. Kim tarafından yapıldığına dair kesin bir malumat bulunmasa da Koza Han'ın köşk mescidinin revzenlerini yapan, dönemin önemli alçı ustası İsmail Sönmez'e ait olma ihtimali çok yüksektir.

5.) Eski Yeni Han (1484) ve Mescidi

Bugün handan eser kalmamış olmasına rağmen han hakkındaki bilgileri Kamil Kepecioğlu'ndan öğrenmekteyiz. Verilen bilgilere istinaden; yanan Eski Hükümet Konağı'nın yerine yapılan bu han, Ertuğrul Camisi'nin karşısında Gelincik Çarşısı civarında yer almaktaydı. Demirtaş Paşazâde Ali Bey'in oğlu Mahmud tarafından 1484 (H.889) yılında inşa edilmiş ve Hisar'daki "Kapamalı Mektep" denilen Mahmud Bey Mektebi'nin iradı olarak yapılmıştır. 1582 yılında yanan Eski Yeni Han, Mimarbaşı Süleyman b. Veli tarafından onarılmıştır. Kepecioğlu, Eski Yeni Han'ın 1676 (H. 1087) tarihinde toplanan sürsat zahiresi bedelindeki hesaptan dolayı Koza Han ve Fidan Han'dan sonra üçüncü derecede bulunduğunu belirtmektedir.⁴⁶

Hanın Mescidi: Mescidin nasıl olduğuna, yani köşk mescid mi yoksa Geyve Han'daki gibi hanın içinde mi olduğuna dair bir malumat yoktur. Hanın mescidinin harap olduğuna dair bilgiyi Kamil Kepecioğlu, 1559 (H. 967) tarihli bir sicil kaydına dayandırarak belirtir.⁴⁷

6.) Koza Han (1490-1491) ve Mescidi

Bursa Hanları arasında en bilinen şüphesiz Koza Han'dır ve şehrin merkezinde, Ulu Cami ile Orhan Cami arasında bulunur. Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki vakfiye kaydına istinaden Koza Han'ın II. Bayezid'in İstanbul'daki külliyesi evkafı olarak Mart 1490'da (H. 895 Rebî'ul-âhir) yapımına başlanıldığı ve 29 Eylül 1491 (H. 25 Zilkade 896) günü açılışı gerçekleştirildiği kabul edilir.⁴⁸ Ama Rıfkı Melül Meriç makalesinde, hanın İstanbul'daki külliyyeden on yıl evvel yapıldığı için külliyyenin evkafı olamayacağını, külliye yapıldıktan sonra cami evkafına ilhak edilmiş

⁴⁵ Bk. Çizimler 7, Fidan Han Köşk Mescid Üst Kat Planı.

⁴⁶ Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, 6-7.

⁴⁷ Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, 7. Kamil Kepecioğlu, *Abraham velet İsak* (Abraham'ın oğlu İsak) isminde bir Yahudi'nin mescidi boyacı dükkânına çevirdiğinden ve şadırvanın suyunu dükkâna aktığından bahseder. Daha sonrasında çıkan bir fermanla mescidin eski haline döndürüldüğünü de ekler. 16. yüzyılda böyle bir hadisenin yaşanabilmiş olması pek makul görülmemektedir.

⁴⁸ Semavi Eyice, "Koza Hanı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002) 26: 231.

olabileceğini ifade eder.⁴⁹ İ. Aydın Yüksel ise Rıfki Melül Meriç'in vakfiye kaydındaki kervansarayın Koza Han değil, Pirinç Han olduğunu kabul etmesinden ötürü böyle bir karışıklık olduğundan, hâlbuki pek çok gerekçeye istinaden kervansarayın Koza Han olduğunu belirterek durumu neticeye kavuşturur.⁵⁰ Yapının mimarı Abdülâlî b. Pulad Şah'dır⁵¹. İnşaat emini, Şücca b. Karaca, kâtipler ise Hacı Yusuf b. Abdullah, Hayreddin b. Hamza ve Kemal Bey'dir.⁵²

Koza Han klasik han mimarisine uygun olarak kareye yakın dikdörtgen şeklinde, iki kat ve açık avludur. Eskiden ahır olarak kullanılan İç Koza Han, hanın doğu tarafında ve tek katlıdır.

Hanın Köşk Mescidi: Bursa hanları içinde orijinalliği bozulmadan günümüze kadar gelebilmiş tek mescid, Koza Han'ın köşk mescididir (Resim 10). Aynı zamanda hakkında en çok bilgi sahibi olduğumuz mescid de yine burasıdır.

Öncelikle mescidin günümüzdeki halinden bahsetmek gerekirse, sekizgen plana sahip mescidin altı şadırvandır.⁵³ Sekiz, altı kenarlı ayak üzerinde yükselen ve düzgün kesme taştan inşa edilmiş mescid, kurşun bir kubbeyle örtülmüştür. Ayaklar arasındaki mermer duvar, şadırvanın duvarını oluşturur ve şadırvan duvarı on altıgendir. Ayaklar birbirine yuvarlak kemerlerle bağlanmıştır. Şadırvanın ortasında istalaktitli sekiz kenarlı bir sütun yer alır. İstalaktitler arasında bulunan sekiz musluk deliğinde birer demir çubuk yer alır ki bunlardan zamanında su akıyordu. Şadırvanın, merdiven boşluğunun olduğu ve mihrabın alt kısmında denk gelen kısımda olmak üzere iki yerinde abdest alma muslukları ile iki mermer oturak bulunur. Mescide, 14 basamaklı mermer bir merdivenle çıkılır. Merdiven korkulukları da mermerden yapılmış ve korkuluk da beşgenlerden oluşan geometrik bir düzenlemeyle doldurulmuştur.⁵⁴ Mescide⁵⁵ ahşap bir kapıdan girilir. Mescidin zemini ahşap kaplamadır. Mihrabı sade, mukarnaslı ve alçıdandır (Resim 11). Sekizgen planın bir yüzünde kapı, diğer yüzünde mihrap bulunur.⁵⁶ Diğer altı köşede ise alçı pencereler mevcuttur. Pencereler, dıştan demir parmaklıklarla kapatılmıştır. Pencere üzerlerinde sivri kemerli bir alınlık vardır. Alınlık kısmı beşgenlerden oluşan petekle bezenmiştir.

Köşk mescid tarih içinde pek çok kez tamirden geçmiştir. 1671 (H. 1082) yılına kadar mescid onarılmadan kalmış, 1671'de ise kubbesindeki kurşunların elden geçmesine dair karar alınmıştır. Bir dönem ihtiyacın artması üzerine mescidin yanına Hoca Mir'in yaptırdığı ahşap mescidin 1584 (H. 992) tarihinde El-hac Halil b. El-hac İvaz tarafından yeniden yaptırıldığına dair izin kaydının olması⁵⁷, ikinci mescidin bu tarihten önce yapıldığını anlamamızı sağlar. Ancak bu ikinci mescid günümüze ulaşamamıştır.

Koza Han'ın köşk mescidinin son zamanlardaki en tafsilatlı onarımı, Kâzım Baykal'ın öncülüğünde kurulan Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu tarafından, tüccarların yardımı ile 1948 yılında gerçekleştirilmiştir.⁵⁸ Bursa'da pek çok onarım

⁴⁹ Rıfki Melül Meriç, "Beyazid Câmii Mimârı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi* II (1957): 19.

⁵⁰ İ. Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimârisinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520) V* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1983), 77.

⁵¹ Zeki Sönmez, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), 463.

⁵² Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, 8.

⁵³ Bk. Çizimler 8, Koza Han Köşk Mescid Alt Kat Planı. Mescidin daha önceden çizilmiş planları için ayrıca bk. Gabriel, *Bir Türk Başkenti Bursa*, 1: 185. ; Kâzım Baykal, *Koza Han ve Mescidi* (Bursa: Ant Basımevi, 1946), 14-16.

⁵⁴ Bk. Çizimler 9, Koza Han Köşk Mescid Görünüşü (Batı cephesi).

⁵⁵ Bk. Çizimler 10, Koza Han Köşk Mescid Üst Kat Planı.

⁵⁶ Bk. Çizimler 11, Koza Han Köşk Mescid Kesiti.

⁵⁷ Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, 9.

⁵⁸ Konuyla alakalı bilgi için bk. Hicabi Gülgen, "Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu ve Çalışmaları", *Osmanlı Dönemi Bursa ve Sanat Tarihi Yazıları*, ed. Mustafa Yıldırım, Hicabi Gülgen, F. Şeyma Boy-

yapan bu kurumun ilk ciddi çalışması ise Koz Han'ın mescidinin onarımıdır.⁵⁹ Kâzım Baykal, mescidin o dönemki halini, onarıma nasıl başladıklarını, süreç için neler yaşadıklarını, fikir ayrılıklarını, onarım için tedarik edilen parayı verenlerin isimlerini, kimin ne kadar verdiğini, paranın nerede ve ne kadar kullanıldığına dair bütün bilgilerin ayrıntısıyla anlatıldığı müstakil bir kitapçık da yayınlamıştır.⁶⁰ Mescid en son 2008 yılında Kuveyt Türk tarafından restore edilmiştir.

Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu'nun 1985 tarihli hizmet albümünde Kâzım Baykal, onarıma nasıl başladıklarını anlatır; *"Tüzükte merkezimiz Müze'dir. Ama üyemiz Rıza İlova'nın yazıhanesi Koza Hanı'ndadır. Toplantılarımızı orada yapıyoruz. Bu nedenle han tüccarları üye olmaya başladılar. Mehmet Aker ve Recep Garip gibi. Bunlar Kozahani içindeki mescidin onarımını isterler. 30.04.1946 tarih ve 2 sayılı idare heyeti kararı ile onarımı üzerimize aldık."*⁶¹ Bu karar üzerine onarım çalışmalarına başlayan kurumun ilk karşılaştığı problem, mescidin örtü sistemiyle alakalıydı. Çünkü o dönem mescid çatıyla kapalıydı ancak şer'i mahkeme sicillerinde mescidin üzerinin kubbeyle örtülü olduğuna dair bilgiler vardı. O dönem Milli Eğitim Bakanlığı Anıtlar Şubesi Müdürü yüksek mimar Saim Ülgen, yapılacak onarımda mescidin üzerinin kubbe olması gerektiğini belirtmiş fakat konuyla ilgilenen diğer yetkili mimar müdahale etmiş ve kubbe yerine çatı yapılması gerektiği konusunda bir rapor hazırlamıştır. Yaşanan bu fikir ayrılığı süreci uzatmış, kış gelmesi ve mescidin üzerinin bir an önce kapatılması durumu hâsıl olunca, Yüksek Mimar Celal Biçer ile Yüksek Mimar Bedri Köken'in ortak kanaati üzerine mescidin üzeri kubbe ile kapatılmıştır.⁶² Kubbede Tahtakale (Beyazıt Paşa) Hanı enkazından alınan tuğlalar kullanılmıştır.⁶³

Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu'nun bu onarımında ayrıca pencereler de tamir edilmiş, pencere çerçeveleri ceviz ağacından yapılmıştır.⁶⁴ Mescidin dış pencerelerinden sadece iki tanesi orijinal olarak kalabilmiş, diğerleri bu ikisi örnek alınarak yapılmıştır.⁶⁵ Mescidin içindeki pencerelerin revzenleri ise İsmail Sönmez'e⁶⁶ yaptırılmıştır (Resim 12). O dönem harap olan merdivenleri aslına uygun şekilde, taş yapmayı düşünen Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu paraları yetmediği için sadece demir merdiveni onarmak durumunda kalmışlardır.⁶⁷ Albert Gabriel de bu demir merdivenlerden bahseder.⁶⁸ Merdiven bugün orijinal halindedir.

7.) Piriç Han (1507-1508) ve Mescidi

Piriç Han, Cumhuriyet Caddesi üzerindedir (Resim 13). II. Bayezid'in İstanbul'daki cami ve imaretine vakıf olarak Bursa'daki yaptırılmış ikinci handır. Bundan dolayı Koza Han'a *Han-ı Cedîd-i Evvel*, Piriç Han'a ise *Han-ı Cedîd-i Sanî* denmiştir. Eskiden tahıl, özellikle de piriç satıldığı için *Piriç Han* olarak anılmaya başlanmış, günümüzde de bu isimle anılmaya devam etmektedir. Arşiv belgelerine göre hanın inşası 1507'de başlamış, 1508'de bitmiştir. Mimarları da Yakup Şah bin Sultan Şah ile Ali bin Abdullah'tır.⁶⁹

→ →

dak (Konya: Palet Yayınları, 2019), 142-157.

⁵⁹ Keskin, *Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu ve Restorasyon Faaliyetleri*, 45.

⁶⁰ Baykal, *Koza Han ve Mescidi*, 19-29.

⁶¹ Keskin, *Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu ve Restorasyon Faaliyetleri*, 48.

⁶² Baykal, *Koza Han ve Mescidi*, 20-22.

⁶³ Baykal, *Koza Han ve Mescidi*, 24.

⁶⁴ Baykal, *Koza Han ve Mescidi*, 23.

⁶⁵ Baykal, *Koza Han ve Mescidi*, 14.

⁶⁶ İsmail Sönmez, dönemin Bursa'sında önemli bir alçı ustası, bir hazerferidir. Hayatı ve çalışmaları hakkında daha çok bilgi için bk. Mehmed Safiyüddin Erhan, *Bir zamanlar Bursa'yı: Bir Payitahtın Pâyimali*, (İstanbul: Sufi Kitap, 2016), 72 - 78.

⁶⁷ Baykal, *Koza Han ve Mescidi*, 14-15.

⁶⁸ Gabriel, *Bir Türk Başkenti Bursa*, 1: 185.

⁶⁹ Doğan Yavaş, "Piriç Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007) 34: 285.

Han, kareye yakın planlı ve iki katlıdır. Hanın giriş kapısı, doğudaki taç kapıdan sağlanır. Sivri kemerli taç kapının kemer köşe dolgularındaki geometrik desenler göze çarpar. 1903-1906 yıllarında Hamidiye Caddesi açılırken kuzeydoğu köşesi kesilmiştir.⁷⁰

Hanın Köşk Mescidi: Bugün mevcut bulunmayan mescidin sicil kayıtlarına göre altındaki dört odasıyla birlikte 1644 (H. 1054) tarihinde tamir edildiği bilinir. Mescidle alakalı başka da bilgi yoktur. Fakat bu bilgiden tahmin ediyoruz ki, Piriç Han'ın köşk mescidi de İpek Han'daki gibi üç katlıydı. Yani şadırvan, üstünde 4 oda ile mescid katından ibaretti. Bugün hanın ortasında bulunan şadırvan kalıntısının on altı gen olması, (Resim 14) mescidin Koza Han'daki köşk mescid gibi bir plana sahip olabileceğini düşündürür. Birkaç yıl arayla yapılan Koza Han ile Piriç Han'ın köşk mescidlerinin benzemesi de olağandır.⁷¹

Sonuç

İlk numuneleri Orta Asya'da görülen, Anadolu Selçuklular eliyle kemâl noktasına ulaşan kervansaray mimarisinin devamı olarak düşünülebilecek şehir içi hanlarının Osmanlı'daki ilk örneği Bursa Emir Hanı'dır. Anadolu'yu Avrupa'ya bağlamasından dolayı stratejik bir noktada bulunan Bursa'nın ipekçilik ve baharat pazarı olması ve 15. ve 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin ekonomik hareketliliği, Bursa'da han ve çarşı imarının artmasıyla neticelenmiştir. Bursa şehir içi han örnekleri, mimari bakımdan Selçuklu ile Osmanlı arasındaki geçişi sağlaması bakımından önem arz eder. Bu bağlamda incelediğimiz Bursa'daki hanların mescidlerinin de hem Selçuklu geleneğini devam ettirdiğini hem de bazı farklılıklarla kendine özgü bir anlayışta şekillendiği anlaşılır. Hanlarla alakalı yapılan bütün akademik çalışmalarda köşk mescidlerin Anadolu Selçuklu mimarisinin bir devamı olduğu belirtilmekle yetinilmiş, bu etkilenmenin boyutları geniş çaplı ele alınmamıştır.

Bursa'daki hanlar içinde mescidi olduğu bilinen ilk han, Kapan Han'dır. Ancak bu mescidin köşk mescid mi hanın içinde mi olduğuna dair kesin bilgi yoktur. Keza Eski Yeni Han'ın mescidi için de benzer durum söz konusudur. Geyve Han'ın zemin katında ve diğer odalarından farklı olarak kubbeye örtülü mescidi tamamen Orta Asya ve Büyük Selçuklu kervansaraylarındaki gibi konumlandırıldığı anlaşılır.

Koza Han ile Fidan Han'ın avlu ortasında iki katlı mescidleri Selçuklu köşk mescidi geleneğinin devamıdır. Ama Anadolu Selçuklu döneminin kare ya da dikdörtgen planlı köşk mescidleri, Bursa'daki hanlarda çokgen planlı ve kubbeye örtülü hale gelmiştir. Ayrıca, Selçuklu hanlarındaki köşk mescidlerinin dış cephesindeki taş süslemelerine nispeten Bursa'dakilerin oldukça sade kaldığı görülür. Merdivenler de Selçuklulardaki gibi çift taraflı değil, tek yönlüdür. Koza Han'ın köşk mescid planının daha sonraki yüzyıllarda inşa edilmiş Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı, Lefkoşa Büyük Han gibi hanları etkilediği tespit edilmiştir. Osmanlı döneminde İstanbul'daki Kürkçü Han, Vezir Han ve Çuhacı Han gibi hanların köşk mescidleri olduğu bilinir. Ancak İstanbul'dakiler günümüze orijinal halleriyle ulaşmamıştır. Bu anlamda, Koza Han köşk mescidinin yeri ve önemi büyüktür. Çünkü kendisinden sonra inşa edilmiş olan Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı ve Lefkoşa Büyük Han'ı etkilediği açıkça ortadadır.

Edindiğimiz bilgiler doğrultusunda Piriç Han'ın köşk mescidinin İpek Han ile Koza Han köşk mescidlerinin bir sentezi olduğu söylenebilir. İpek Han ile Piriç Han üçer katlı planlarıyla, Bursa'daki diğer köşk mescidlerde görmeye alışkın olduğumuz altı şadırvan, üstü mescid olan iki katlı plandan farklı olması bakımından dikkat çekicidir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla ne öncesinde ne de sonrasında

⁷⁰ Neslihan - Hamdi Dostoğlu, *Bursa Kültür Varlıkları Envanteri: Anıtsal Eserler*, (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2011), 251.

⁷¹ Bk. Çizimler 12, Piriç Han Köşk Mescid Restitüsyonu (Batı Cephesi).

da böyle bir köşk mescid planı vardır. Bu hanlar da üç katlı olmalarıyla ayrı bir değere sahiptirler. Bu yönleriyle eşsiz oldukları söylenebilir. Ayrıca, bir katın memurlar tarafından kullanılıyor olması, Bursa'da ticari hayatın oldukça canlı olduğunun bir kanıtıdır.

Netice itibarıyla Bursa hanlarındaki mescidler, mescidlerin han içindeki konumlandırılışı (han içinde oda veya avlu ortasında müstakil/köşk mescid) bakımından Orta Asya ve Selçuklu etkilerini yansıtır olsalar da, yapıldıkları devrin sosyo-ekonomik ihtiyaçları doğrultusunda pratik sonuçları olan değişimler yaşadığını göstermektedir. Bu da, Osmanlı mimarisinin ihtiyaçları gidermeyi hedefleyen dinamik bir yapıya sahip olmasının bir sonucudur.

Kaynaklar

- » Alkan, Fikret. *Günümüze Ulaşmayan Bursa Hanları*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2019.
- » Akalın, Şebnem. "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarındaki Köşk-Mescitler". *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1-4 (1988-1989): 3-7.
- » Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri (Ertuğrul, Osman, Orhan Gaaziler, Hüda-vendigâr ve Yıldırım Bâyezîd 630-805 (1230-1402) I*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1989.
- » Ayverdi, Ekrem Hakkı . *Osmanlı Mi'mârîsinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451) II*. İstanbul : İstanbul Fetih Cemiyeti, 1989.
- » Ayverdi, Ekrem Hakkı . *Osmanlı Mi'mârîsinde Fâtiḥ Devri 855-886 (1451-1481) III*. İstanbul : İstanbul Fetih Cemiyeti, 1973.
- » Bağbancı, Köprülü Özlem. *Bursa Hanlar Bölgesi Değişim ve Dönüşüm Sürecinin İncelenmesi ve Bölgenin Korunması Üzerine Bir Araştırma*. Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2007.
- » Baş, Ali. *Beylikler Dönemi Hanları*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1989.
- » Baykal, Kâzım. *Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumunun 1967-1968-1969-1970 yılları Çalışmaları*. Bursa: Yılmaz Basımevi, 1971.
- » Baykal, Kâzım . *Bursa ve Anıtları*. Bursa: Aysan Matbaası, 1950.
- » Baykal, Kâzım . *Koza Han ve Mescidi*. Bursa: Ant Basımevi, 1946.
- » Cantay, Gönül. "Kervansaraylar". *Mimar Başı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*. İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1988.
- » Çetinkaya, Bülent. *Ortaçağ İslâm Dünyasında Ribât (XII. - XIII. Asırlar Arası)*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2003.
- » Denkalbant, Ayşe. *Anadolu Selçuklu Kervansaray Mescitleri*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2004.
- » Dostoğlu, Neslihan – Hamdi. *Bursa Kültür Varlıkları Envanteri: Anıtsal Eserler*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2011.
- » Erdmann Kurt. "Zum Vierbogenbau Von Keykubadiye (Keykubadiye'nin Dört Kemerli Yapısı Üzerine)". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi* 2 (1957): 93-106.
- » Erhan, Mehmed Safiüddin. *Bir zamanlar Bursa'yı : Bir Payitahtın Pâyimali*. İstanbul : Sufi Kitap, 2016.
- » Eryavuz, Şebnem. "Kervansaray". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 299 – 302. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- » Eyice, Semavi. "Koza Hanı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 231 – 232. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- » Gabriel, Albert. *Bir Türk Başkenti Bursa*. 2 Cilt. Haz. Neslihan Er, Hamit Er, Aykut Kazancıgil. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2008.
- » Gülgen, Hicabi. "Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu ve Çalışmaları". *Osmanlı Dönemi Bursa ve Sanat Tarihi Yazıları*. Ed. Mustafa Yıldırım, Hicabi Gülgen, F. Şeyma Boydak. 142-157. Konya: Palet Yayınları, 2019.
- » Güran, Ceyhan. *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1976.
- » Günaydın, Nurşen – Kaplanoğlu, Raif. (Der.). *Seyahatnamelerde Bursa*. Bursa: Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, 2000.
- » Karakaya, Enis. "İpek Hanı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 368-369. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- » Kepecioğlu, Kamil. *Bursa Hanları*. Bursa: Bursa Halkevi Neşriyatı, 1935.
- » Keskin, Duygu. *Türkiye'de Yerel Sivil Toplum Kuruluşlarının Mimari Korumaya Katkıları: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu ve Restorasyon Faaliyetleri*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2015.

- » Meriç, Rifkî Melül. "Beyazid Câmii Mimârî". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi* II (1957): 5-76.
- » Öney, Gönül. "Lefkoşe Büyük Han ve Kumarcılar Hanı". *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi Türk Heyeti Tebliğleri (14-19 Nisan 1696)*. 271-297. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1971.
- » Önge, Yılmaz. "Anadolu Türk Mimarisinde Köşk-Mescit Geleneği". *Ön Asya* V/52 (1969): 8-10.
- » Sönmez, Zeki. *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- » Tanman, M. Baha. "Emir Hanı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 133-134. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- » Yavaş, Doğan. "Pirinç Hanı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34: 285-286. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- » Yüksel, İ. Aydın. *Osmanlı Mimârîsinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520) V*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1983.

RESİMLER



1- Kapan Hanı (2020)



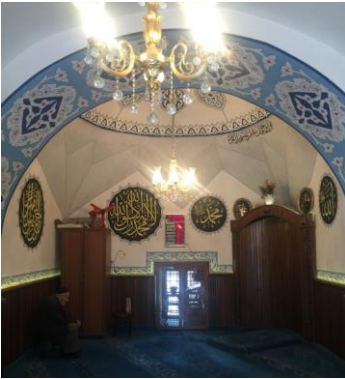
2- İpek Hanı avlusu (2020)



3- Geyve Hanı (2020)



4- Geyve Hanı Mescidi girişi



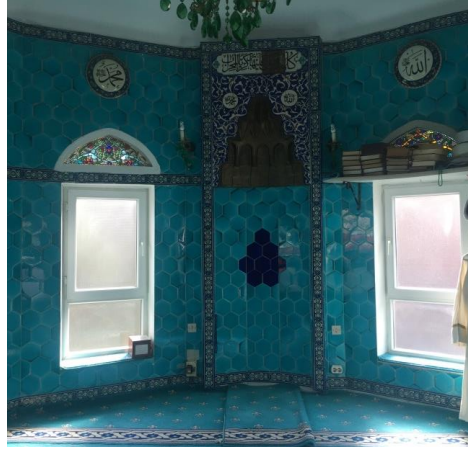
5- Geyve Hanı Mescidinin içi



6- Geyve Hanı Mescidinin Kubbesi



7- Fidan Hanı Köşk Mescidi (2020)



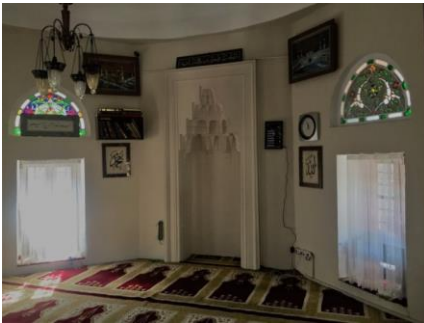
8- Fidan Hanı Köşk Mescidinin içi



9- Fidan Hanı Köşk Mescidinin mihrabı



10- Koza Han'ın Köşk Mescidi (2020)



11- Koza Han'ın Köşk Mescidinin içi



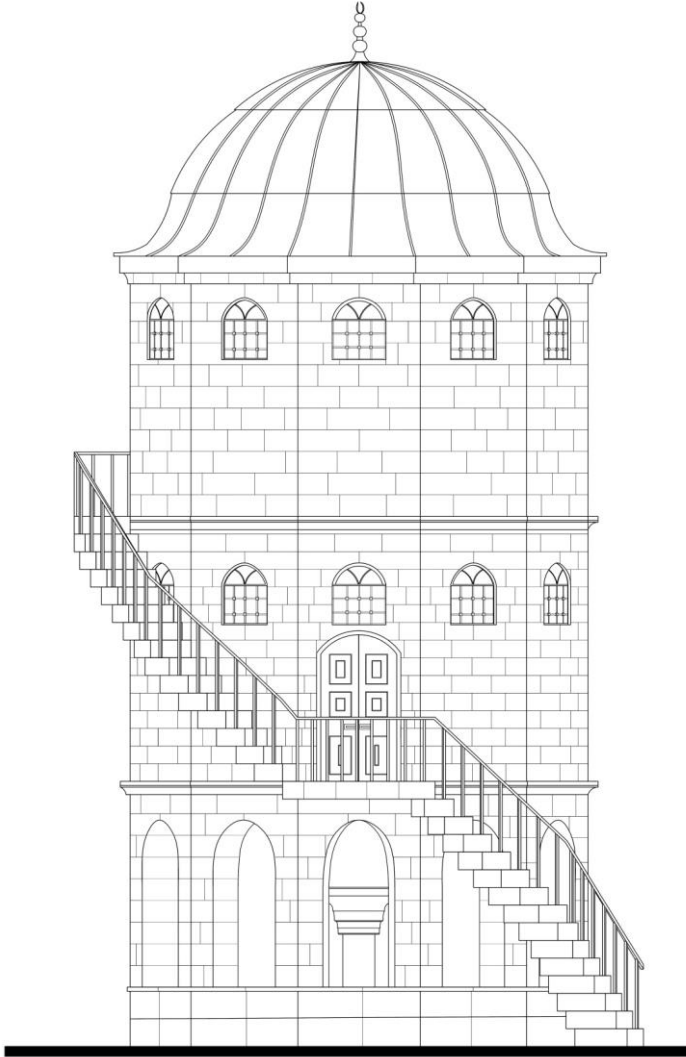
12- Koza Han'ın Köşk Mescidinin revzenleri



13- Pirinç Hanı (2020)

14- Pirinç Hanı avlu ortasındaki on altıgen şadırvan kalıntısı

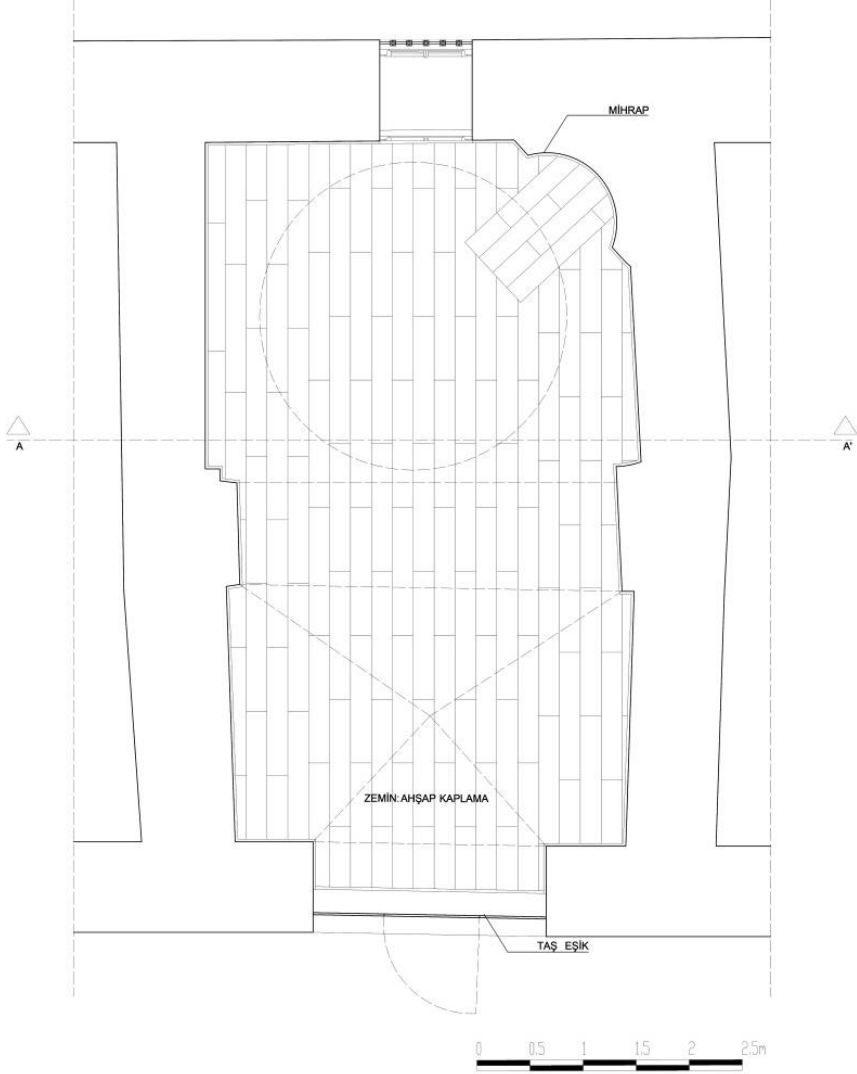
ÇİZİMLER⁷²



İ
S
T
E
M
35/2020

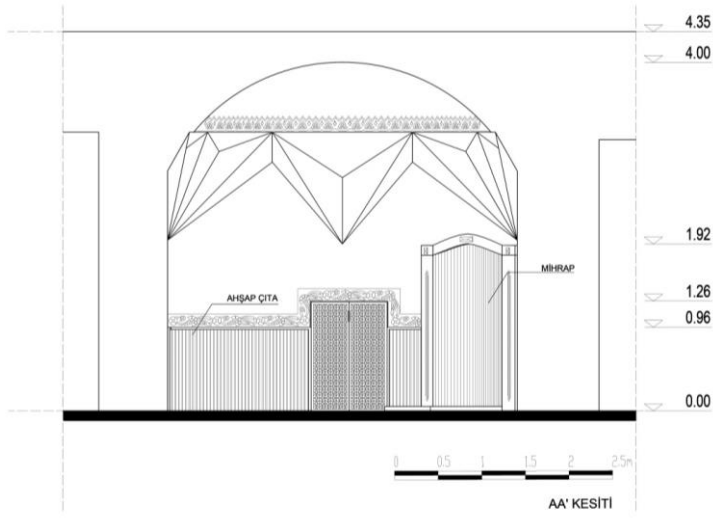
⁷² Çizimler Mimar Gülten Fatma Oran ve Mimar Seveda Bayrak tarafından yapılmıştır. Teşekkürü bir borç bilirim.

1- İpek Han Köşk Mescidi Restitüsyonu

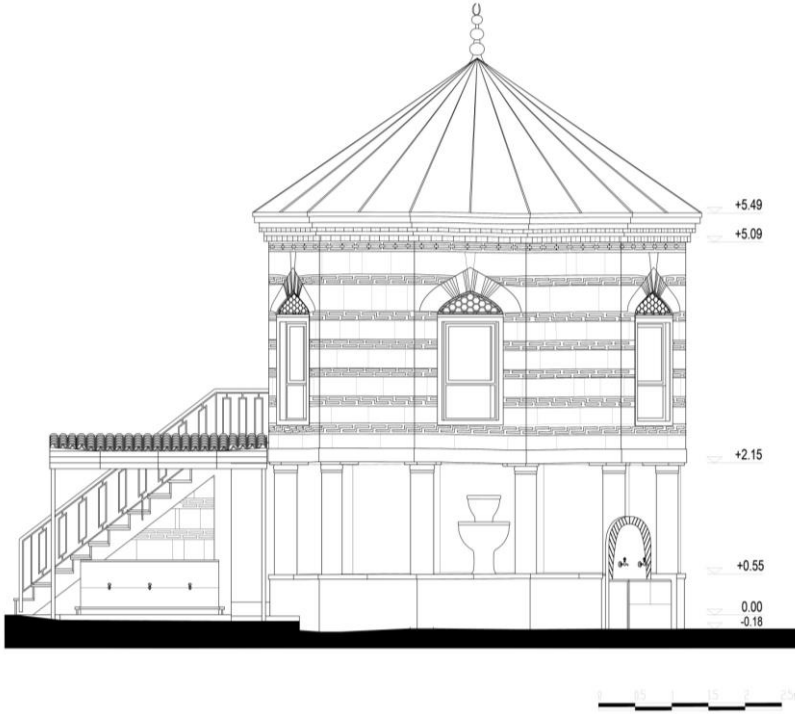


İ
S
T
E
M
35/2020

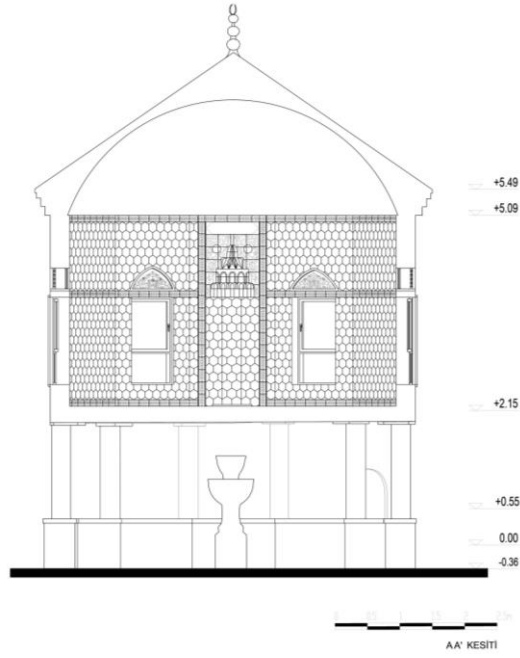
2- Geyve Han Mescid Planı



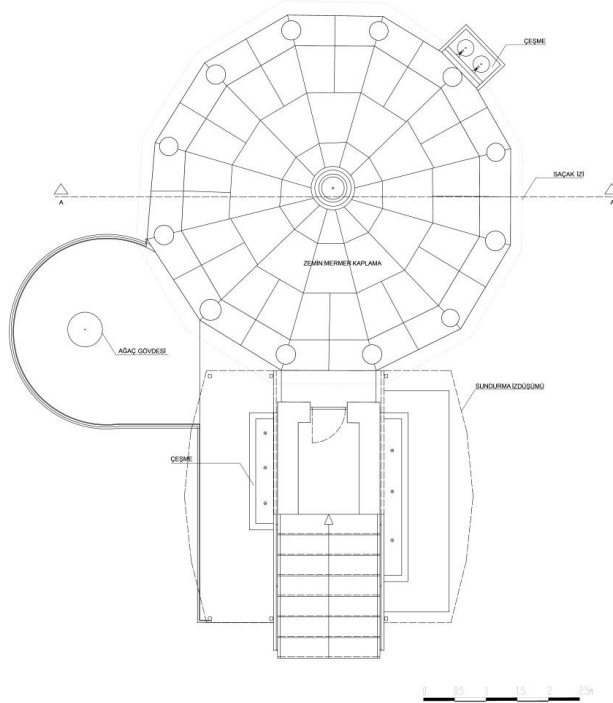
3- Geyve Han Mescid Kesiti



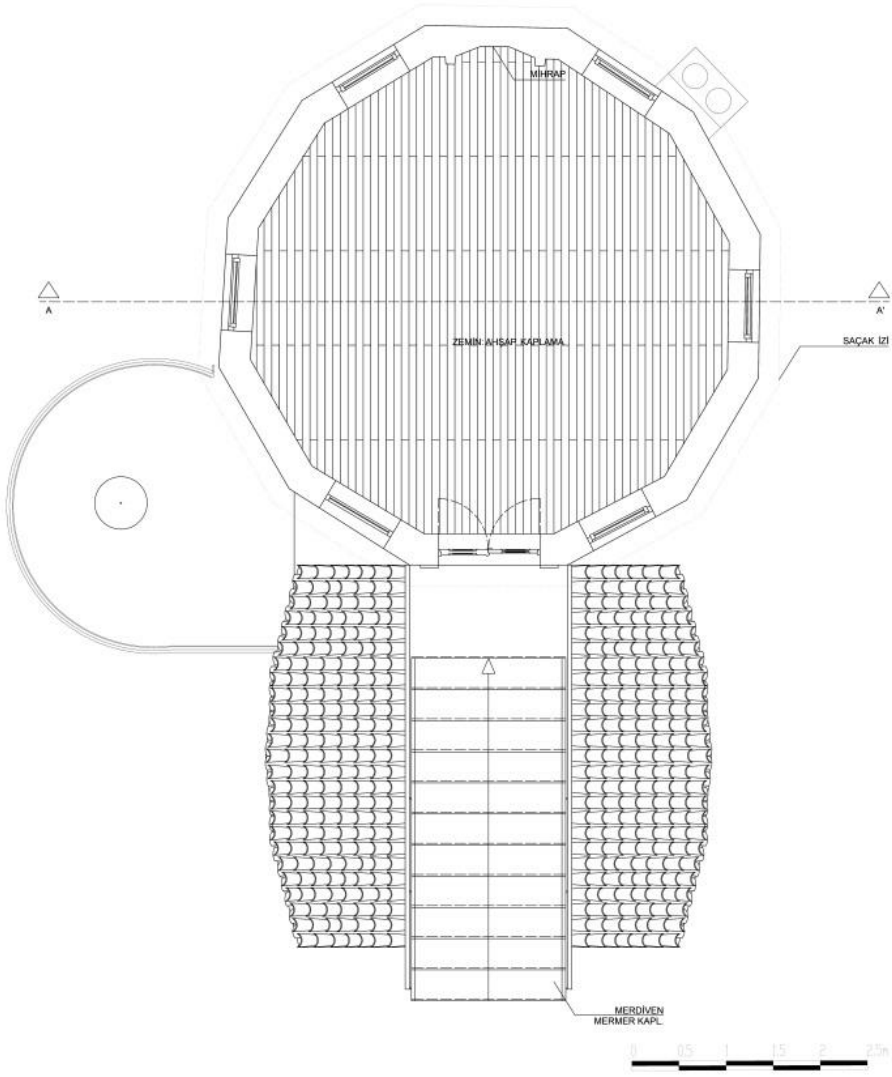
4- Fidan Han Köşk Mescid Görünüşü (Batı Cephesi)



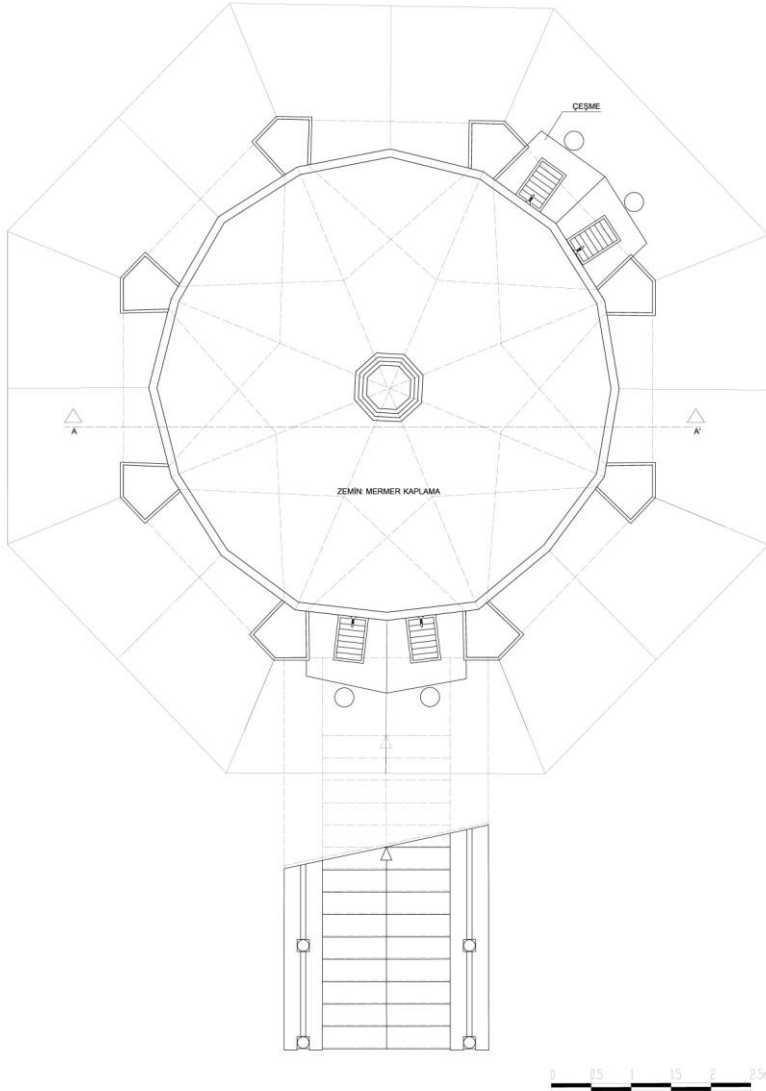
5- Fidan Hanı Köşk Mescid Kesiti



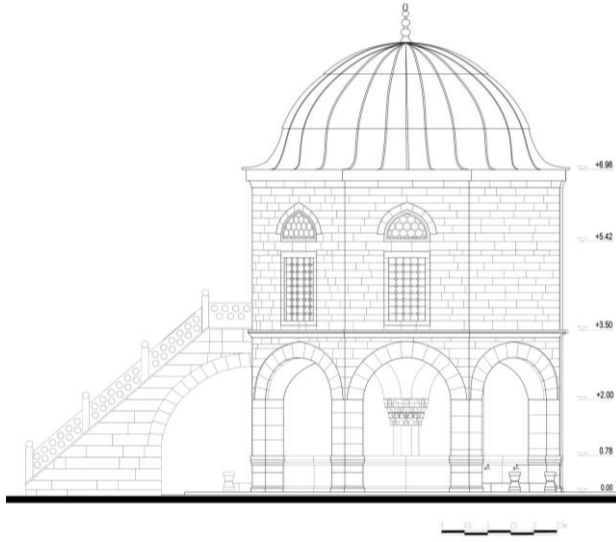
6- Fidan Han Köşk Mescidi Alt Kat Planı



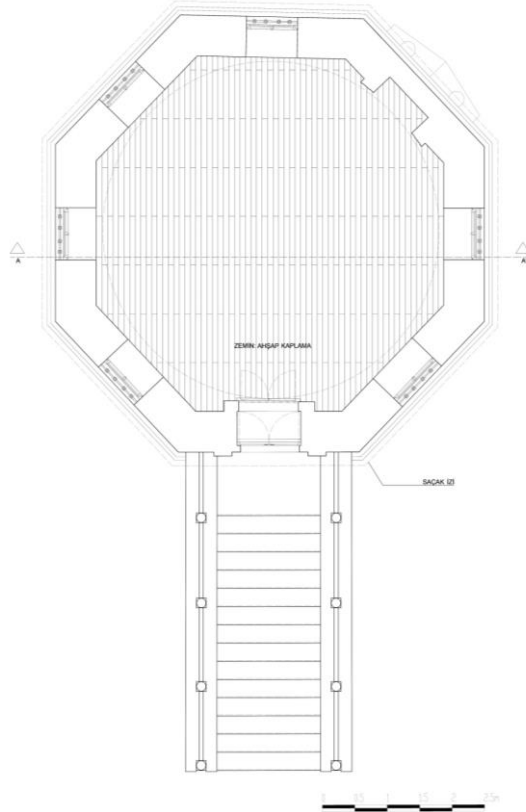
7- Fidan Han Köşk Mescid Üst Kat Planı



8- Koza Han Köşk Mescid Alt Kat Planı



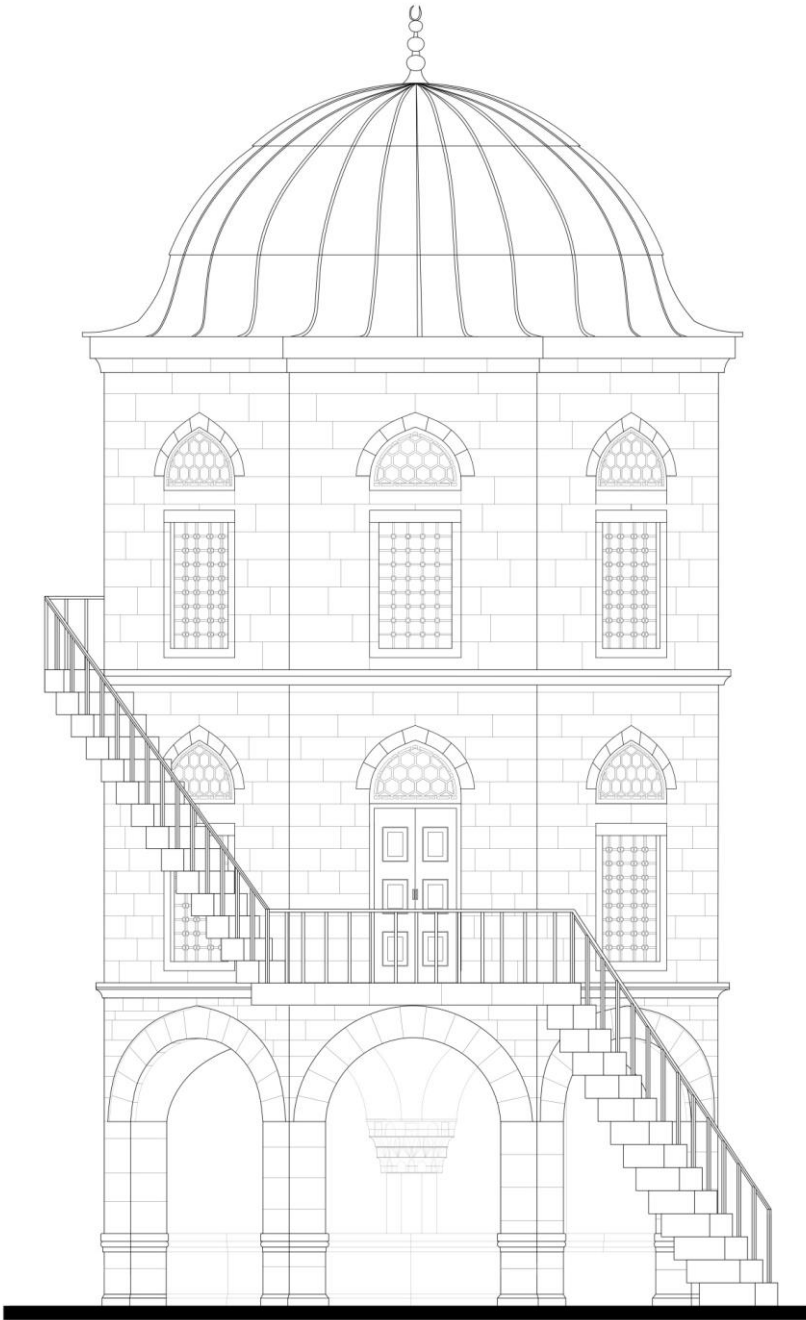
9- Koza Han Köşk Mescid Görünüşü (Batı Cephesi)



10- Koza Han Köşk Mescid Üst Kat Planı



11- Koza Han Köşk Mescid Kesiti



İ
S
T
E
M
35/2020

12- Pirinç Han Köşk Mescid Restitüsyonu

Bursa'da Bir Dergâh Kütüphanesi: Emir Buhârî Dergâhı Kitaplığı

NİLÜFER ATEŞ



Dr. Öğretim Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, Yozgat, Türkiye, nilufer.ates@yobu.edu.tr

Geliş Tarihi / Received Date : 18.04.2020
Kabul Tarihi / Accepted Date : 11.06.2020
Yayın Tarihi / Published Date : 30.06.2020

Atıf/ Cite as

Ateş, Nilüfer. "Bursa'da Bir Dergâh Kütüphanesi: Emir Buhârî Dergâhı Kitaplığı". *İstem*, 18/35 (2020): 41-71. <https://doi.org/10.31591/istem.759545>

Öz

Osmanlı döneminde tekke ve dergâhlar, kitapların insanlarla kesiştiği mekânlar arasında yer almaktadır. Pek çoğunun çeşitli büyüklükte kütüphaneye sahip olması bunun en açık delilidir. Hayırsever kişilerin vakıfları ile kurulan ve zamanla vakıf veya bağış yoluyla daha da zenginleşen bu kütüphaneler, hem kendi dönemlerinde hizmet vermişler hem de kıymetli eserlerin günümüze ulaşmasında önemli bir fonksiyon görmüşlerdir.

Bursa'da kütüphanesi bulunan dergâhlardan biri, XV. yüzyılda kurulmuş olan Emir Buhârî Dergâhı'dır. Kütüphanenin varlığı, XIX. yüzyıl sonlarında karşımıza çıkmakla birlikte geçmiş, dergâha bağlı olarak daha önceki dönemlere dayanmaktadır. Bu makalede söz konusu dergâh kütüphanesinin oluşum süreci tartışılarak tarihî gelişimi ele alınmıştır. Günümüzde Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesinde muhafaza edilen dergâh kitaplığı çeşitli yönleriyle tanıtılmıştır. Ayrıca buradaki kitapların bir listesi hazırlanarak araştırmacıların dikkatine sunulmuştur. Bu sayede Emir Buhârî Dergâhı Kütüphanesi örneğinde dergâh kütüphaneleri ile ilgili bir bakış açısı kazanılması da hedeflenmiştir. Sonuç olarak dergâhlarda kurulan kütüphaneler sayesinde, bu kurumların ilim ve kültür merkezi özelliklerinin daha da pekiştiği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kitap, Vakıf, Bursa, Osmanlı, Tekke.

Abstract

A Library in Bursa: The Library of Emir Buhari Dargah

In the Ottoman period, the dervish lodges and dargahs are among the places where books meet with people. The fact that many have libraries of various sizes is the clearest evidence of this. These libraries, which were established with the waqfs of philanthropists and which became richer over time through donations or charities, served both in their own periods and served an important function in reaching today's precious Works.

One of the dargah with a library in Bursa is Emir Buhârî Dergâhı which was founded in XVth century. The existence of the library appears in the late XIXth century although its history is based on previous periods regarding to the dargah. In this article, the formation process of the mentioned dargah library and its historical development is discussed. The library of the dargah, which is preserved in Bursa İnebey Manuscript Library today, has been introduced in various aspects. In addition, a list of the books in that library was prepared and presented to the



"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). (CC BY-NC 4.0)"

attention of the researchers. In this way, it is aimed to gain a perspective on the dargah libraries in the example of the Emir Buhârî Dargah Library. As a result, thanks to the libraries established in the dargahs, it is understood that the scientific and cultural center features of these institutions are further reinforced.

Keywords: Book, Waqf, Bursa, Ottoman, Dervish Lodges.

Giriş

Osmanlı kültür dünyası, keşfedilmeyi bekleyen zenginliklerle doludur. Kitaplar ve onlardan teşkil edilen kütüphaneler, bu zenginliklerin en başta gelenlerinden biridir. Osmanlı dönemi kütüphanelerinin önemli bir kısmı, tasavvufî düşüncenin ortaya çıkardığı kurumlar olan tekke ve dergâhlar bünyesinde tesis edilmişlerdir. Bu çalışmada Bursa Emir Buhârî Dergâhı'nda kurulmuş ve belirli bir süre şehrin kültür hayatında yer edinmiş olan kütüphane ele alınacaktır. Çalışmanın amacı; öncelikle bir tekke kitaplığının tarihî gelişim sürecini göstermek ve ihtiva ettiği kitap çeşitliliğini tanıtmak olmakla birlikte bunun, Osmanlı toplumunda dergâh-kitap münasebetinin anlaşılmasına da katkı sunacağı düşünülmektedir.

Osmanlı toplum hayatında kitapların bir araya getirildiği üç önemli kurum; cami, medrese ve dergâhtır. Her biri de aynı zamanda Osmanlı toplum düzeyinde kendine has özellikler taşıyan, müdavimlerini bilgi yönünden besleyen geleneksel eğitim kurumlarıdır. Medrese; belirli bir ilmî seviyedeki kimselere hitap ederken cami ve tekkede geniş halk kitlelerinin eğitimi sağlanmaktaydı. Bu kurumlardan biri olan tekke ve dergâhlar, tasavvufî ilkeler doğrultusunda nefis tezkiyesinin gerçekleştirildiği, evrâd ve ezkâr gibi belli türdeki ibadetlerin yerine getirildiği mekânlar olmanın yanı sıra aynı zamanda ilimle meşgul olunan, öğrenilen ve öğretilen yerlerdir.

Tasavvuf tarihinin ilk devirlerinden itibaren sûfîlerin ilmî faaliyetlere ilgi gösterdikleri, ilim öğrenme-öğretme, kitap okuma-yazma gibi meşguliyetler içerisinde oldukları bilinmektedir.¹ Sûfîler içerisinde pek çok müellifin varlığını hatırlatmak, sûfî-kitap ilişkisinin ne denli yoğun olduğunu göstermeye yeterlidir. Onların ilgilendikleri konular sadece tasavvuf olmamış, tefsir, hadis, kelim, mantık, felsefe, tarih, edebiyat gibi başka alanlarda da eserler okuyup yazmışlardır.² Bu yönüyle sûfîlerin kurdukları tekke ve dergâhlar, tarih boyunca dinî, sosyal, ekonomik, siyasî, askerî fonksiyonlar icra etmekle birlikte aynı zamanda birer ilim ve kültür merkezi olmuşlardır.³ Buldukları semt/mahallenin ilim ve irfan yuvası haline gelmişler; dervişlerin yanı sıra civardaki halkı da eğiten mektep işlevi görmüşlerdir.

Gerek dervişlerin gerek halkın dinî eğitim ve öğretiminde önemli bir yeri olan tekke ve dergâhların ilimle bağının göstergelerinden biri, sahip oldukları

¹ Gönül Gülşen Türk, *Tasavvuf Kültüründe Derviş-Kitap Münasebeti ve Tekke Kütüphaneleri*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 16-27.

² Abbasiler döneminde hicri 430 yılına kadar eser te'lif eden sûfîlerin sayısı 63 olarak tespit edilmiştir. Bk.: Fuat Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi: Almanca Aslın Türkçe Tercümesi* (İstanbul: Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2015), 1/729-779.

³ İsmail Çelik, *Bir Eğitim Kurumu Olarak Tekke ve Zaviyeler*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 61-65.

kütüphaneleridir. Onların çeşitli büyüklükte kütüphaneleri bulunmaktaydı. Bu kütüphanelerin çoğu da vakıflar yoluyla oluşturulmuşlardı. Kitap ve insanı bu-luşturan mekânlar olarak kütüphanelerin ortaya çıkışı ve gelişimi, İslam kültür ve medeniyetinde büyük ölçüde vakıf hizmeti kapsamında görülmüş ve yerine getirilmiştir.⁴ Osmanlı coğrafyasında da bu anlayışın devamı olarak eğitim öğre-tim merkezleri olan cami, medrese ve dergâhlarda ya da bunların dışında müs-takil bir birim olarak pek çok vakıf kütüphane kurulmuştur. Dergâh kütüphane-lerine bu açıdan bakıldığında İstanbul, Konya, Bursa gibi şehirler başta olmak üzere çeşitli yerlerde tekke, zaviye ve dergâhlara vakfedilen kitaplarla ilgili ka-yıtlar mevcuttur.⁵ Bazen bir şeyh, bazen de belirli bir tarikate gönül vermiş ha-yırsever kişilerin vakıfları ile kurulan ve zamanla vakıf ve bağış yoluyla daha da zenginleşen bu kütüphaneler, hem kendi dönemlerinde hizmet vermişler hem de sahip oldukları kitap birikiminin günümüze ulaşmasında önemli bir fonksi-yon icra etmişlerdir. Bu kütüphanelerde paha biçilmeyen kıymette çeşitli el yazması, müellif hattı yüzlerce yıl öncesine ait kitaplar muhafaza edilmiştir.

Osmanlı döneminde tasavvuf kültürü açısından oldukça zengin bir şehir olan Bursa'da⁶ dergâhlara ait kütüphaneler dikkat çekmektedir. Kendisine ait kütüphanesi bulunan sûfilerin⁷ yanı sıra vakfettikleri kitaplarla kütüphane ku-ranlar da vardır. Örneğin Semerkandiye şeyhlerinden Hüsameddin Bursevî, 1031/1622 yılında Temenye mahallesindeki tekkesinde bir kütüphane kur-muştur. Şeyh Efendi'nin, Bursa şer'iyye sicillerinde 4 adet vakfiye kaydı olup bunlardan birinde kitapların isim listesi de verilmiştir.⁸ Şeyh Mehmed Çelebi bin Şeyh Yakub ise, 980/1572 yılında Şeyh İlahi zaviyesine 16 parça kitap vakfet-miştir.⁹ Keza Şeyh Abdullah Efendi (Münzevî), 1201/1786'da Ulucami'de bir kütüphane kurmuştur.¹⁰

Hüdâvendigâr vilâyeti salnâmelerinde Osmanlı'nın son zamanlarında faali-yette bulunan Bursa kütüphaneleri hakkında bazı bilgiler yer almaktadır. Buna

⁴ Yahya Mahmud Cüneyd, *İslam Aleminde Vakıf Kütüphaneciliği*, çev. Süheyl Sapan (İstanbul: Kent Işıkları, 2009), 36-37.

⁵ İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008), 91-170; Konya Mevlevihane Kütüphanesi, dergâh kütüphaneleri içinde büyüklüğü ve kitap zengin-liği ile dikkat çekmektedir. Bk.: Hasan Basri Öcalan, "Bursa Dergâh Kütüphaneleri", *Gümüş-lü'den Günümüze Osmanlı Kültüründe Bursa*, (Bursa: Türkiye Yazarlar Birliği Bursa Şubesi, 2003), 75.

⁶ Tekke ve zaviyelerin kapatıldığı 1925 yılında Bursa'da 40 tekke bulunmaktaydı. Bk: Kamil Kepeci-oğlu, *Bursa Kütüğü*, haz. Hüseyin Algül vd., (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009), 4/173; Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatler ve Tekkeler*, (İstanbul: Sır Yayıncılık, 2001), 74.

⁷ Bursa Şer'iyye Sicillerinde bazı sûfilerin tereke kayıtlarında diğer eşyaların yanı sıra pek çok kitap da yer almaktadır. Örneğin Lâmi'î Çelebi'nin muhalefâtı arasında 126 parça kitap ya da yazı ev-rakı zikredilmiştir. Bk.: *Bursa Şer'iyye Sicilleri (932-939)*, A 191 39-40; İsmail E. Erünsal, "Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları IV: Lâmi'î Çelebi'nin Terekesi", *Journal of Turkish Stu-dies-Türklük Bilgisi Araştırmaları (Fahir İz Armağanı)* 14 (1990), 180-181; Hikmetî Mehmed Efendi'nin terekesinde ise, 408 adet kitap zikredilmiştir. Bk. *Bursa Şer'iyye Sicilleri (1164-1166)*, B 172 76b-77a; Ali İhsan Karataş, "İsmail Hakkı Bursevî Dergâhı Şeyhlerinden Hikmetî Mehmed Efendi ve Hanımı Salihâ Hatun'un Terekeleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (2015), 78, 91-94.

⁸ *Bursa Şer'iyye Sicilleri (1031)*, B 41 158b-160a; Hasan Basri Öcalan, "Bursa Temennâ (Temenye) Dergâhı Vakfiyesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2000), 453-460.

⁹ *Bursa Şer'iyye Sicilleri (981-983)*, A 107 174b-175a.

¹⁰ *Bursa Şer'iyye Sicilleri (1200-1201)*, B 352 87b-106b.

göre 1303/1886 yılında kitap listeleri kaydedilen altı kütüphanenin üçü (Haraççioğlu, İsmail Hakkı, Eşrefzâde) dergâh bünyesinde bulunmaktadır. Diğerleri; Cami-i Kebir (Ulucami), Orhan (Cami), Hüseyin Çelebi (İnebey Medresesi) kütüphaneleridir. Bu tarihte kayda geçen kitap sayısı 4.291 adet olup kitapların kütüphanelere dağılımı şöyledir: Cami-i Kebir Kütüphanesinde 1.430 adet; Orhan Kütüphanesinde 333 adet; Hüseyin Çelebi Kütüphanesinde 982 adet; Haraççioğlu Kütüphanesinde 1.236 adet; İsmail Hakkı Kütüphanesinde 92 adet; Eşrefzade Kütüphanesinde 218 adet.¹¹

Bursa'daki dergâh kütüphaneleri sözü edilenlerle sınırlı değildir. Nitekim 1316/1898 tarihli vilâyet salnâmesinde dokuz kütüphane (Cami-i Kebir, İnebey, Orhan, Cizyedâr-zade, Eşref-zâde, İsmail Hakkı, Bahaüddin Efendi, Mısır Efendi ve Mevlevihane Kütüphaneleri) hakkında tanıtıcı bilgi verilmiştir.¹² Söz konusu kütüphanelerin ilk üçü dışında diğerleri tekke kütüphanesidir. Yukarıda salnâme kayıtlarında geçmemekle birlikte Bursa dergâh kütüphanelerinden biri de Emir Buhârî Dergâhı Kütüphanesidir. Aşağıda bu kütüphanenin kuruluşu ve tarihi süreci ele alınacaktır. Ancak buna geçmeden önce kütüphanenin tesis edildiği dergâh hakkında bilgi verilecektir.

Emir Sultan el-Buhârî Dergâhı

Emir Sultan, Buhara kökenli bir sûfî olup XIV. yüzyıl sonlarında Bursa'ya gelmiştir. Bu yüzyılda Bursa, bilhassa da fetihden sonra (1326) Türkistan ve Horasan bölgelerinden Anadolu'ya doğru yapılan sûfî akınlarının yeni cazibe merkezi olmuştur.¹³ Bursa'nın merkezinde ve çevresinde abdal, dede, baba unvanlı pek çok sûfî türbesinin varlığı, bu yüzyılın hatıralarını yansıtmaktadır. Esasen bu durum, devrin Anadolu coğrafyasındaki siyasî ve askerî gelişmelerinin tabii bir neticesidir. Zira XIV. yüzyıl, Osmanlıların Bizans sınırında gaza misyonuyla fetih faaliyetleri yürüttüğü, diğer Anadolu beyliklerine galip gelerek öne çıktığı, beylikten devlet haline geldiği, Bursa'nın da bu yeni devlete başkent olduğu, Anadolu'nun yanı sıra Rumeli'de hızlı bir şekilde ilerlemenin sağlandığı bir dönemi ifade etmektedir.

Emir Sultan lakabıyla meşhur olan Buharalı Muhammed Şemseddin, gençlik yıllarında memleketinden ayrılarak çeşitli seyahatler yapmış, ardından da 1390'lı yıllarda Bursa'ya gelerek yerleşmiştir.¹⁴ Genç sûfî, bir müddet sonra burada dergâhını kurmuş ve tasavvufî irşadına başlamıştır. Teşekküllü bir fizikî mekân olarak onun dergâhının kuruluşu hususunda kesin bir tarih vermek mümkün görünmemektedir. Büyük meblağlarda harcamayı gerektiren bir tesisin yapımı için belirli bir zaman gerektiği aşikârdır. En azından devrin usulünce tesisi ayakta tutacak ve işleyişini sağlayacak köy, arazi, mezraa vs. türünden

¹¹ 1303 *Sene-i Hicriyesine Mahsûs Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdâvendigâr*, (Matbaa-i Vilâyet, 1303), 312-404.

¹² *Hüdâvendigâr Vilâyet Sâlnâmesi (1316 Sene-i Hicriyesine Mahsûs)*, (Matbaa-i Vilâyet, 1316), 442.

¹³ Zafer Erginli, "Bursa Tasavvuf Kültüründe Horasanlı Dervişler", *Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*, haz. Ramis Dara (Bursa: Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, 2002), 178 vd.

¹⁴ Hüseyin Algül-Nihat Azamat, "Emir Sultan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/147.

gelir kaynakları tahsisine mazhar olabilmek, devlet erkânı nezdinde tanınma, sevilme, iltifata mazhar olmayı gerektirmektedir. Menkabevî unsurlarla örülüş tarihî anlatılar, onun kısa sürede halkın odağı haline geldiğini ve bu suretle Yıldırım Bayezid'in de dikkatini celbettiğini belirtmektedirler. Nitekim Emir Sultan, Yıldırım'ın kızı Hundi Hatun ile evlenerek padişah ailesi ile akrabalık bağı kurmuştur.¹⁵

Hundi Hatun, eşi için şehrin doğu tarafında bir zaviye yaptırmıştır. Zaviyenin yapılış tarihi bilinmemekle birlikte Fatih Sultan Mehmed dönemine ait 874/1470 tarihli vakfiye, Emir Sultan'ın sağlığında bir vakıf tesisi kurulduğunu ve çeşitli gelir kaynaklarının bu tesise tahsis edildiğini; vefatından sonra da gerek devlet erkânından gerekse halktan onun vakfına yönelik temlik ve tahsislerin devam ettiğini göstermektedir.¹⁶ Vakfiye sayesinde kuruluşuna şahit olduğumuz bu vakıf tesisi; Emir Sultan'ın tasavvufî faaliyetlerini icra ettiği dergâh odaklı bir yapı olmalıdır. Bu haliyle vakıf tesisin kuruluşunu XV. yüzyıl başlarına yerleştirmek mümkündür. Kurulduğunda imaret-zaviye-mescid işlevlerini birlikte yürüten manzume, daha sonraki dönemlerde fizikî olarak değişime uğramıştır. Vakıf, zengin gelir kaynakları sayesinde iktisadî olarak zamanla büyümüş; buna bağlı olarak fizikî bünyesinde de genişleme olmuştur. Bir külliyenin unsurları olacak şekilde cami, imaret, dergâh müstakil binalara sahip olmuşlardır. Ancak her ne kadar ayrı binalar olsalar da cami, dervişlerin ibadet ve zikir mekânı, şeyhlerin halkı irşad ettiği sohbet meclisi; imaret, dervişlerin ve diğer ihtiyaç sahiplerinin yiyecek ihtiyacını karşıladığı yer; dergâh, dervişlerin barınma, tefekkür, tezekkür ve tasavvufî terbiye mekânı olarak birbirleriyle irtibat halinde olmaya devam etmiştir.

İlk tesisin kuruluşunda olduğu gibi dergâhın müstakil bir binaya sahip olduğu tarih konusunda da kesin bir bilgi bulunmamaktadır. 1564 yılına ait bir sadaka tevziat defterinde, Emir Sultan Cami ve etrafındaki müştemilat (odalar, misafirhane)'tan başka Emir Sultan Hankahı'ndan bahsedilmektedir. Hankâh¹⁷ hizmetlileri olarak 6 kişinin ismi zikredilmiştir.¹⁸ Buna göre en azından XVI. yüzyıl ortalarında dergâhın ayrı bir yapı olarak değerlendirildiği görülmektedir.

Dergâhın fizikî durumuna gelince; ancak XVIII. yüzyıldan itibaren bazı belgelerle karşılaşılmaktadır. 1131/1719 tarihli bir vakfiye, dergâhın ve harem binasının tamiratı ile ilgilidir. Emir Sultan Câmii'nde muvakkit olan Mehmed bin el-Hac Hüseyin, harap durumda bulunan dergâhın bitişiğindeki yeri 410 kuruşa satın alarak yeni bir zaviye, on ev, bir mutfak, bir ahır, iki çeşme ve öteki birimleri yaptırmış ve vakfetmiştir.¹⁹ Buna göre; devrin dergâhlarının fizikî özellikleri çerçevesinde olduğu düşünülebilir. Son yüzyılda ise Emir Sultan dergâhının ha-

¹⁵ Senâ'î Mehmed Çelebi, *Menâkıb-ı Emîr Sultân (Keşifnâme)*, (İstanbul: İzzet Efendi Matbaası, 1289), 65-70; Mehmed Şemseddin, *Yâdigâr-ı Şemsî*, (Bursa: Vilayet Matbaası, 1332), 5-7.

¹⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), Evkaf-Vakfiyeler [EV.VKF.], No. 19, Gömlek No. 1.

¹⁷ Merkez dergâh anlamındadır. Bk: Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1983), 1/730.

¹⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Arşivi Defterleri [TS.MA.d], Gömlek No. 6468, 3a.

¹⁹ Mehmed Safiyyuddin Erhan, "Bursa'da Emir Sultan Külliyesi", *Emir Sultan ve Erguvan Toplumsal Bir Çağrı*, ed. Enes B. Keskin (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2007), 139-141.

rem ve selamlık kısımları bulunmaktaydı.²⁰

Emir Sultan Dergâhı, kuruluşundan tekke ve zaviyelerin kapatıldığı 30 Kasım 1925 tarihine kadar varlığını ve işlevlerini sürdürmüştür.²¹ Daha sonra dergâhın ahşap selamlığı ilkokula dönüştürülmüş, avlusu içine yeni betonarme ilkokul yapılıncaya da yıkılıp avluya katılmıştır. Harem ise terk edilmiş, ihmale uğramış ve dergâhın arazisine inşa edilen ilkokulun öğrencileri için tehlike oluşturduğu gerekçesiyle 1979 yılında belediye tarafından yıkılmıştır. Günümüzde ise Emir Sultan dergâh selamlığının parseli üzerinde Bursa Büyükşehir Belediyesi tarafından harem dairesi planında inşa edilen bir kültür merkezi bulunmaktadır.

Dergâh Kitaplığı

Dergâh, ilk kurulduğunda bilindiği kadarıyla bir kütüphaneye sahip değildi. Kuruluşta olmadığı gibi ilerleyen süreçte de, bir zaman durumun değişmediği anlaşılmaktadır. Zira 874/1470 yılında tanzim edilen vakfiyede külliyenin vakıf görevlileri arasında kitaplarla ilgilenen bir görevli (hâfız-ı kütüb) unvanı zikredilmemiştir. Ancak vakfın, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren takibi yapılabilen muhasebe defterlerinde görevliler arasında düzenli olarak bir hâfız-ı kütüb kaydı yer almaktadır. Örneğin İsa Halife, 1021-1044/1612-1635 tarihleri arasında hâfız-ı kütüblük görevini yerine getirmiştir.²² Anlaşılan o ki, yekünü bilinmeyen bir kitaplık dergâh ya da cami bünyesinde sonradan teşekkül etmiştir. Öyle ki külliyyeye yönelik çeşitli zamanlarda yapılan vakıflar arasında bazı kitap vakıflarının olduğu görülmektedir. Buna göre Bursa Şer'iyeye Sicillerinde XV.-XVII. yüzyıllarda Kur'an-ı Kerim ve Muhammediye²³ ile ilgili vakıflar tespit edilmiştir. Örneğin Âmine binti el-Hâc Hayruddin, Evâil-i Şa'bân 1045/Ocak 1636 tarihinde vasiyette bulunarak birer kıt'a kelam-ı şerif ve Muhammediye'yi Emir Sultan Camiine vakfetmiştir.²⁴ Kefeli Müdâmî, 947/1540-41 yılında manzum olarak Emir Sultan Menakıbnamesi yazmıştır. Eserin arasına yerleştirdiği vakfiyesinde; eserini Emir Sultan Türbesine vakfettiğini, kitabın buradan asla çıkarılmamasını ve

²⁰ Selamlık bölümü, Emir Sultan Hamamı'nın doğu tarafında, köşede, yola cepheli, zemin ve üst kat-taki sofa ve odalarından teşekkül etmekteydi. Bk.: Erhan, "Bursa'da Emir Sultan Külliyesi", 128; İki katlı, dikdörtgen planlı binanın, her katında dört oda, sofa etrafında sıralanmıştı. Üzeri geniş saçaklı çatı ile örtülüydü. Üst katın batı cephesine isabet eden geniş odanın pencerelerinin üstünde, tavan pervazlarında, çiçek ve kıvrık dallardan, yapraklardan oluşan kalem işi süsler yer almakta, aynı odada iki dolap arasına yapılmış büyük boyda bir manzara resmi bulunmaktaydı. Alt katın batı cephesinde tuğla kemerli bir bölüm ve bunun yanında sadece stilize saksı motifli yapılmış yalاک taşı bulunan harap bir çeşme vardı. Harem dairesi ise, aynı hamamın güneydoğusundaki külhan köşesinden doğu tarafına uzanan aralığa başta ve sonda iki adet harici çift kanatlı bahçe kapıları ile yer almaktaydı. Bk.: Nermin Beşbaş-Hikmet Denizli, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler (Bursa İl Merkezi)*, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1983), 3/389; Mehmed Safiyuddin Erhan, "Bursa'da Emir Sultan Külliyesindeki Dergâhın Harem ve Selamlık Daireleri", *Emir Sultan Sempozyum Bildirileri (5 Mayıs 2012)*, (Bursa: Akmat Akinoğlu Matbaacılık, 2012), 182-183.

²¹ Dergâhta başlangıçtan XVIII. yüzyıl ortalarına kadar Emir Sultan usulü devam ettirilmiş, sonra sırasıyla Celvetî ve Nakşibendî usulleri icra edilmiştir. Bk.: Mehmed Şemseddin, *Yâdigâr-ı Şemsi*, 17-18.

²² Nilüfer Ateş, *Emir Sultan Külliyesi (XV.-XVII. Yüzyıllar)*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 306.

²³ Muhammediye; Yazıcızâde Mehmed'e ait manzum bir eserdir. XV. yüzyılda yazılmıştır. Osmanlı halkı arasında çok okunan kitaplardan biridir.

²⁴ *Bursa Şer'iyeye Sicilleri (1044-1045)*, B 59 160a.

satılmamasını da şart koşmuştur.²⁵ Bu kayıtlar külliye bünyesinde kısmî de olsa kitaplarla ilgili bir akış olduğunu göstermektedir. Ayrıca 1081/1670 yılına ait bir tamir kaydında cami ve türbe yakınında cüzhane denilen bir bölümden bahsedilmektedir.²⁶ Kur'an-ı Kerim'den belirli bir miktar okumakla görevli cüzhânların oturdukları bir bölüm olan bu yerde; cüz, Kur'an-ı Kerim ve başka kitapların da yer aldığı bir kitaplık olması muhtemeldir. Bu dönemde kitaplık camide bir bölümde de yer alabilir. Nitekim müstakil kütüphaneler kurulmadan önce kitapların yeri genellikle cami, mescid ya da tekkelerde bir dolabin içi olmuştur.

Emir Sultan dergâhı, XIX. yüzyıl sonlarında vakıf yoluyla kurulmuş kapsamlı bir kitaplığa sahip olmuştur. Bursa eski Duyûn-ı Umûmiye Nâzırı Rifat Bey, Emir Sultan dergâhının 22. şeyhi Hacı Emin Efendi zamanında (ö. 1314/1896) dergâhı tamir ettirmiş; kendisi ve kardeşinin kitaplarını vakfederek burada bir kütüphane kurmuştur.²⁷ Kepecioğlu, kütüphanenin 21. potnişin Şeyh Tahir Efendi zamanında 1878 yılında tesis edildiğini zikretmektedir.²⁸ Vakfın tarihini, vakfedilen kitapların türünü ve sayısını belirten vakfiye kaydı tespit edilemediğinden kütüphane hakkında bilinenler çok sınırlı kalmaktadır. Bu nedenle İnebey Yazma Eser Kütüphanesinde bulunan koleksiyon üzerinde inceleme yapılmıştır. Burada dijital ortama aktarılmış Emir Buhârî Dergâhı koleksiyonuna ait 264 adet yazma eser bulunmaktadır. İnceleme esnasında 59 adet yazma eserin ilk ve son sayfalarında kırmızı renkli tipik bir vakıf mührü ile karşılaşılmıştır (Resim 1). Söz konusu mührüde “*Vakf-ı Dergâh-ı Hazreti Emir Kuddise Sirruhu 1314*” ibaresi yazılıdır. Dergâhtan geldiği kayıt altına alınmış kitapların hepsi üzerinde yer almayan bu mührün 1314/1896 yılında vakfedilen kitaplar için kullanıldığı tahmin edilebilir. Diğer taraftan incelenen yazma eserlerden 449 demirbaş numaralı *Mevlid-i Nebî* isimli eserin başında mezkûr mührün yanı sıra “*Vakf-ı Veliyyüddin Rif'at 5 Zilka'de 1294*” notu yer almaktadır (Resim 2). Eğer buradaki kişi, yukarıda belirtilen Rifat Bey ise, o takdirde onun vakfettiği yılı tespit etmek de mümkün olabilir. Onun kütüphane tesisi 1314 yılına değil de ondan 20 yıl önceye yani 1294/1877-1878 yılına tarihlenebilir. Bu takdirde Kepecioğlu'nun verdiği tarih teyid edilmiş olmaktadır.

Dergâh kitaplığı incelenirken kitapların dergâha vakfedilme zamanı ile ilgili farklı bilgilere de ulaşılmıştır. Örneğin 188-192 demirbaş numaralarda kayıtlı *Sahih-i Buhârî* adlı hadis kitabının 5 cildinin vakfedilme yılı, 1239/1823-24'dür. Her cildin sonuna aynı şekilde yazılmış olan vakıf kaydına göre Hacı Halil Ağa, Hz. Emir dairesine Buhârî-i Şerif kitaplarını hayrat eylemiştir. Hatice Hatun adlı bir başka hayırsever de söz konusu kitaplardan 5 cildini okunmak üzere Emir Sultan zaviyesine vakfetmiştir (Resim 3). Bu kitapların vakfedilmesi, dergâhın 20. şeyhi Yağcızâde demekle maruf Şeyh Ahmed Efendi'nin meşihat dönemi (1225-1262/1811-1846)'ne rastlamaktadır. Vakıf ibaresinin altında bulunan “*Şeyh Ahmed hâk-i pâ-yi Hazreti Emir Sultan*” yazılı mühür eğer aynı

²⁵ Orhan Bilgin, *Mustafa Müdâmi Divançe ve Menâkıbnâme-i Emir Sultan*, (İstanbul: 1992), 30-31.

²⁶ *Bursa Şer'iyye Sicilleri (1069-1081)*, B 96 91b.

²⁷ Mehmed Şemseddin, *Yadigâr-ı Şemsi*, 22.

²⁸ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, haz. Hüseyin Algül vd., 3/72.

isim ve unvanlı başka bir kütüphane sorumlusu yoksa ona ait olmalıdır. Yine 1924 tarihli dergâha ait bir kitaplık listesine göre Kur'an-ı Kerim'in Enfâl Sûresi'ne kadarlık kısmından oluşan bir yazma eser, 895/1489-90 yılında vakfedilmiştir.²⁹ Bunların yanı sıra kitaplar arasında sadece vakıf ibaresi ile işaretlenenler de yer almaktadır. Örneğin 572/1-6 demirbaş numaralı kitabın başında kırmızı renkli kalemle yazılmış "*Vakf-ı Hazreti Emir Dergâhı Kütübhanesi 5 Ca 1305*" kaydı bulunmaktadır. Ayrıca 170, 209, 248 ve 495 demirbaş numaralı kitaplarda da *vakıf* kaydı geçmektedir.

Yukarıda verilen bilgiler, söz konusu dergâh kütüphanesinin önemli ölçüde vakıflarla oluşturulduğunu fakat bunun bir defada değil farklı zamanlarda yapılan vakıflarla gerçekleştiğini göstermektedir. Ayrıca kütüphaneye vakıftan başka bağış yoluyla ya da satın alınarak da kitaplar temin edilmiştir. Örneğin demirbaş numarası 349 olan tasavvuf konulu bir eserin ilk sayfasına Eşref Bey'in terekesine ait olduğu ve 13 Muharrem 1304 tarihinde sahaflarda mezâddan alındığı notu yazılıdır. Aynı ifade, 576 demirbaş numaralı bir mecmuada da yer almaktadır.

Kitapların üzerinde farklı tarihlerde farklı mühürlemeler yapılmıştır. Sık karşılaşılan mühürlere biri Seyyid Mehmed Emin isimli kişiye ait olandır. Bu mühürle aynı sayfada 15 Zilhicce 1287 tarihi de yazılıdır. Bir kısmında da aynı kişiye ait mühürle birlikte 13 Muharrem 1304 tarihi vardır. Diğer mühür sahipleri; Seyyid Hâfız Mehmed Şükrü, Seyyid Mehmed Said ve Ebubekir'dir. 334 demirbaş numaralı "*Miftâhu'l-Ma'yye fi Şerhi Âdâbi Tarîkati'n-Nakşibendiyye*" adlı kitapta kırmızı mührün yanı sıra daha büyükçe başka bir mühür daha vardır. 1215 tarihli mührün içindeki yazıda Şeyh Seyyid Mehmed Emin en-Nakşibendiyye zaviyesine vakfedilen kitaplardan olduğu belirtilmektedir (Resim 4). Buna göre söz konusu kitap, Emîniyye Dergâhından gelmiş olabilir.³⁰

Emir Buhârî Dergâhı kütüphanesi, 1925 yılında tekke ve zaviyelerin kapatılmasından sonra Bursa'daki diğer tekke kitaplıkları gibi önce Orhan Cami Kütüphanesine taşınmış; ardından 1969 yılında Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi hizmete açılınca buraya nakledilmiştir. Çeşitli koleksiyonların yer aldığı bu merkezde Emir Buhârî Dergâhı kitaplığı, "*Genel*" koleksiyona dâhil edilmiştir. Merkez bünyesindeki bu koleksiyon listesinde "*Emir Buhârî Dergâhından Şubat 1926*" ibaresiyle 264 adet yazma eser kayıtlı olup bunların tamamı dijital ortama aktarılmıştır. Matbu eserlere gelince; bunlar dijital ortama aktarılmadıkları gibi hâlihazırdaki sayısı da tespit edilememiştir. Bununla birlikte söz konusu merkezde Emir Buhârî Dergâhı kitaplığının içeriği ile ilgili detaylı bilgiler veren üç ayrı belge bulunmaktadır. Bunlar, Bursa dergâh kütüphaneleri demirbaş defterlerinin GE5291, GE5294 ve GE5295 numaralı kayıtlarıdır. Emir Sultan kitaplığından başka İsmail Hakkı, Morali, Eşrefzâde, Emîniyye, Mevlevihane, Baba Efendi ve Hüsameddin Dergâhı kitaplıklarının katalogları da aynı defter-

²⁹ Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi (BİYEK), GE5294/2.

³⁰ Emîniyye Dergâhı ve kütüphanesi, Şeyh Mehmed Emin Efendi tarafından 1801 yılı civarında kurulmuştur. Bk.: Abdurrezzak Tek, "Tekkeler Kapatılmadan Önce Nakşîliğin Bursa'daki Tarihi Süreci", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2007), 223-225.

lerdedir. GE5294 numaralı belgede detaylı kitap listesinin yanı sıra kitapların nitelikleri ile ilgili özet bir tablo da verilmiştir. Tablonun altında 14 Teşrîn-i Evvel 1340 (14 Ekim 1924) tarihli “kütüphanelerin tahrir ve tesbitine me'mur hey'etten Mehmed Şemseddin el-Misrî” imzalı bir not yer almaktadır. Bu belge, belirtilen tarihte Emir Sultan Dergâhı kütüphanesinin yeni bir sayım sonucunu göstermektedir. Ayrıca bu kayıt, kütüphanenin tekke ve zaviyelerin kapatılmasından beş-altı ay önceki halini yansıtmaktadır. 1924 tarihli bu sayımda Emir Sultan Dergâhı kütüphanesine ait 254'ü yazma ve 307'si matbu olmak üzere 561 adet kitap kaydedilmiştir.³¹ Bunların 493'ü cild, geri kalanı fer'i ve zeyl niteliğindedir. Dil olarak 211'i Arapça, 256'sı Türkçe, 26'sı Farsça'dır. Kütüphanedeki mevcut kitaplar 23 kategoride tasnif edilmiş olup bunlar; Mushaf-ı şerif, kıraat, tefsir, hadis, usul-i fıkıh, fıkıh, evrâd, fetvâ, akâid, ferâiz, tasavvuf, mantık, hikmet, tıp, ta'bir, âdâb, edebiyat, mütenevvia, tarih, nahiv, sarf, lügat ve mecmualar şeklinde belirlenmiştir. En fazla kitap, tasavvuf alanında (121 adet) olup onu edebiyat eserleri (87 adet) takip etmektedir. Yazma olanlar, daha çok nesih ve ta'lik yazı çeşidiyle yazılmışlardır. Bir adet rik'a hattı ile yazılmış eser vardır (Tablo 1).

Tarihlendirilmemiş olan GE5291 ve GE5295 numaralı diğer kayıtlarda da Emir Buhârî Dergâhı kitap listeleri yer almaktadır. Bunlardan GE5291 numaralı belge, yukarıda zikredilen 1924 tarihli GE5294 numaralı belge ile aynı bilgileri içermektedir. Buna göre söz konusu kayıtlardan hareketle kütüphane kitaplarının bir listesi oluşturularak makalenin sonunda tablo şeklinde verilmiştir (Tablo 2). Bu liste, Osmanlı'nın son dönemlerinde bir dergâh kütüphanesinde ne tür kitapların bulunduğunu ortaya koymaktadır. Kütüphanede bazı eserlerin birden fazla nüshası vardır. Bunlar; Kur'an-ı Kerim, tecvid, hadis, tasavvuf, evrâd-ezkâr, edebiyat, lügat türlerindedir. Birden fazla nüshası olan kitapların bir kısmı, Osmanlı toplumunda yaygınlık kazanmış kitaplardandır. Örneğin Delâil-i Hayrât, İhyâ, el-Munkız, Pend-i Attar, Mesnevî, Nefehât, Müzekki'n-Nüfûs, Tarikat-i Muhammediye, Vasiyetname, Gülistan, Kaside-i Bürde, Hâfız Divanı ve Şerhi ve Kâfiye-Izhar-Avâmil gibi arapça gramer kitapları bu türden eserlerdir.

Sonuç

Osmanlı döneminde pek çok dergâhın bünyesinde vakıflar aracılığıyla çeşitli büyüklükte kütüphaneler tesis edilmiştir. Tekkedeki dervişler ve civarda oturan halk bu kütüphanelerden istifade etme imkânını elde etmişlerdir. Dolayısıyla tekke ve dergâhların kuruldukları mahallin ilim ve kültür merkezi olarak hizmet vermelerinde bu kütüphaneler önemli bir role sahiptir. Diğer taraftan tekkelere ve diğer müesseselerde oluşturulan kütüphaneler, müslümanların ilim ve kültür mirasını asırlar öncesinden günümüze ulaştırma hususunda köprü taşları olmuşlardır.

Emir Buhârî Dergâhı, tarihi boyunca Bursa'nın önemli bir ilim, irfan ve kül-

³¹ 1927 yılı Bursa Sâlnâmesinde kitap adedi 261'i yazma ve 244'ü basma olmak üzere toplam 505 adet olarak belirtilmiştir. Bk.: *1927 Bursa Vilâyet Sâlnâmesi*, (Bursa: Vilayet Matbaası, 1927), 314.

tür merkezi olmuştur. Dergâhın bünyesinde zamanla bir kütüphane meydana getirilmiştir. Vakıf muhasebe kayıtlarında XVI. yüzyıl sonlarından itibaren bir hâfiz-ı kütübün yer alması, bu dönemde külliye bünyesinde bir kitaplığın varlığını düşündürmektedir. Ancak kütüphanenin kapsamı, yeri gibi hususlarda yeterli veri bulunmamaktadır. XIX. yüzyıla gelinceye kadar sadece bazı Kur'an-ı Kerim ve kitap vakıfları tespit edilebilmiştir. XIX. yüzyıl sonlarında ise, nispeten kapsamlı bir kütüphane ile karşılaşmaktadır. Kütüphanenin vakıf kitaplarla tesis edildiği; bununla birlikte bağış ve satın alınma yoluyla da kütüphaneye gelen kitaplar olduğu anlaşılmaktadır.

Kütüphanenin içeriğine bakıldığında, Kur'an, kıraat, hadis, fıkıh, kelam gibi dinî ilimlerin yanı sıra tarih, edebiyat, mantık, tıp alanlarında eserlerin yer aldığı görülmektedir. Muhtevâ çeşitliliği, söz konusu mekânın topluma dönüklüğünü ortaya koymaktadır. Anlaşılan o ki, İslam kültür ve medeniyeti içerisinde üretilen her tür eseri bir tekke kütüphanesinde bulmak mümkündür. Emir Buhârî Dergâhı Kütüphanesi örneğinde ortaya konulan tablo, aynı dönem koşullarında varlık gösteren diğer dergâh ve tekke kütüphaneleri için de geçerlidir. Bu noktada yapılması gereken, akademik dikkatin bu ilim mirasına yöneltilmesidir.

Kaynaklar

- » BOA, Osmanlı Arşivi. *Topkapı Sarayı Arşivi Defterleri* [TS.MA.d]. Gömlek No. 6468.
- » BOA, Osmanlı Arşivi. *Evkaf-Vakfiyeler* [EV.VKF.]. No. 19, Gömlek No. 1.
- » *Bursa Şer'iyye Sicilleri (932-939) A 191* 39-40.
- » *Bursa Şer'iyye Sicilleri (1164-1166) B 172* 76b-77a.
- » *Bursa Şer'iyye Sicilleri (1031) B 41* 158b-160a.
- » *Bursa Şer'iyye Sicilleri (981-983) A 107* 174b-175a.
- » *Bursa Şer'iyye Sicilleri (1200-1201) B 352* 87b-106b.
- » *Bursa Şer'iyye Sicilleri (1044-1045) B 59* 160a.
- » *Bursa Şer'iyye Sicilleri (1069-1081) B 96* 91b.
- » *1303 Sene-i Hicriyesine Mahsûs Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdâvendigâr*. Matbaa-i Vilâyet 1303.
- » *Hüdâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi (1316 Sene-i Hicriyesine Mahsus)*. Matbaa-i Vilâyet 1316.
- » *1927 Bursa Vilâyet Sâlnâmesi*. Bursa: Vilâyet Matbaası 1927.
- » Algül, Hüseyin. ve Azamat, Nihat. "Emir Sultan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/146-148. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- » Ateş, Nilüfer. *Emir Sultan Külliyesi (XV.-XVII. Yüzyıllar)*. Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- » Beşbaş, Nermin-Denizli, Hikmet. *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler (Bursa İl Merkezi)*. 4 Cilt, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1983.
- » Bilgin, Orhan. *Mustafa Müdâmi Divançe ve Menâkıbnâme-i Emir Sultan*. İstanbul: 1992.
- » Cüneyd, Yahya Mahmud. *İslam Aleminde Vakıf Kütüphaneciliği*. çev. Süheyl Sapan. İstanbul: Kent Işıkları, 2009.
- » Çelik, İsmail. *Bir Eğitim Kurumu Olarak Tekke ve Zaviyeler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- » Erginli, Zafer. "Bursa Tasavvuf Kültüründe Horasanlı Dervişler". *Bursa'da Dünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*. haz. Ramis Dara. 176-194. Bursa: Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, 2002.
- » Erhan, Mehmed Safiyyuddin. "Bursa'da Emir Sultan Külliyesi". *Emir Sultan ve Erguvan Toplumsal Bir Çağrı*. ed. Enes B. Keskin. 125-141. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2007.
- » Erhan, Mehmed Safiyyuddin. "Bursa'da Emir Sultan Külliyesindeki Dergâhın Harem ve Selamlık Daireleri". *Emir Sultan Sempozyum Bildirileri (5 Mayıs 2012)*. 181-191. Bursa: Akmat Akınoğlu Matbaacılık, 2012.
- » Erünsal, İsmail E. "Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları IV: Lâmi'î Çelebi'nin Terekesi". *Journal of Turkish Studies=Türklük Bilgisi Araştırmaları (Fahir İz Armağanı) 14* (1990), 179-194.
- » Erünsal, İsmail E. *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008.

- » Mehmed Şemseddin. *Yâdigâr-ı Şemsî*. Bursa: Vilayet Matbaası, 1332.
- » Kara, Mustafa. *Bursa'da Tarikatler ve Tekkeler*. İstanbul: Sır Yayıncılık, 2001.
- » Karataş, Ali İhsan. "İsmail Hakkı Bursevî Dergâhı Şeyhlerinden Hikmetî Mehmed Efendi ve Hanımı Saliha Hatun'un Terekeleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (2015), 65-103.
- » Kepecioğlu, Kamil. *Bursa Kütüğü*. haz. Hüseyin Algül vd. 4. Cilt. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009.
- » Öcalan, Hasan Basri. "Bursa Temennâ (Temenye) Dergâhı Vakfı". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2000), 453-460.
- » Öcalan, Hasan Basri. "Bursa Dergâh Kütüphaneleri". *Gümüşlü'den Günümüze Osmanlı Kültüründe Bursa*. 74-79. Bursa: Türkiye Yazarlar Birliği Bursa Şubesi, 2003.
- » Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983.
- » Senâyî Mehmed Çelebi. *Menâkıb-ı Emîr Sultân (Keşifnâme)*. İstanbul: İzzet Efendi Matbaası, 1289.
- » Sezgin, Fuat. *Arap-İslam Bilimleri Tarihi: Almanca Aslın Türkçe Tercümesi*. 1 Cilt. İstanbul: Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2015.
- » Tek, Abdurrezzak. "Tekkeler Kapatılmadan Önce Nakşiliğin Bursa'daki Tarihi Süreci". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2007), 211-240.
- » Türk, Gönül Gülşen. *Tasavvuf Kültüründe Derviş-Kitap Münasebeti ve Tekke Kütüphaneleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.

Tablo 1: Emir Buhârî Dergâhı Kitaplığı Özeti

Kitap Türü	Toplam	Cilt	Arapça	Türkçe	Farsça	Nesih	Ta'lik	Matbû	Ferî	Zeyl
Mushaf-ı Şerif	66	66	66	-	-	35	-	31	-	-
Kirâat	2	2	-	2	-	1	-	1	-	-
Tefâsîr	10	10	7	3	-	3	-	7	-	-
Hadîs	20	18	13	5	-	11	1	6	2	-
Usûlu'l-Fikh	2	2	2	-	-	1	1	-	-	-
Fıkıh	43	35	14	20	1	15	2	18	8	-
Evrâd	26	24	16	7	1	9	3	12	2	-
Fetâvâ	7	7	-	7	-	-	1	6	-	-
'Akâid	21	19	8	11	-	3	3	13	2	-
Ferâiz	4	3	3	-	-	3	-	-	1	-
Tasavvuf	121	105	25	74	6	24	10	71	16	-
Mantık	14	13	13	-	-	6	1	6	1	-
Hikmet	4	4	1	3	-	-	-	4	-	-
Tıb	5	5	-	5	-	5	-	-	-	-
Ta'bîr	1	1	-	1	-	1	-	-	-	-
Âdâb	2	2	2	-	-	2	-	-	-	-
Edebiyât	87	84	11	57	16	1	8	75	3	-
Mütenevvi'a	2	2	-	2	-	-	-	2	-	-
Tevârih	32	32	3	29	-	6	3	23	-	-
Nahiv	13	12	12	-	-	4	3	5	1	-
Sarf	20	19	12	6	1	6	3	10	1	-
Lugat	18	17	3	13	1	-	2	15	1	-
Mecâmî'	41	11	-	11	-	7	2	2	8	22
Toplam	561	493	211	256	26	143	43	307	46	22

Tablo 2: Emir Buhârî Dergâhı Kitaplığı

	Kitap Adı	Müellif Adı	Lisan	Yazı
	Mesâhif-i Şerife			
1	Mushaf-ı Şerif		Arapça	Nesih
2	"		"	"
3	Cüz'-i Evvel		"	"
4	Cüz'-i Şerif		"	"

5	Cüz'-i Sâbi'		"	"
6	Eczâ-i Şerife (30 adet)		"	"
7	"		"	Matbû
8	Cüz'-i Şerif		"	"
Kırâat Kitapları				
9	Tecvîd	eş-Şeyh Abdurrahmân eş-şehîr bi-Karabaş	Türkçe	"
10	"	"	"	Nesih
Tefsîr Kitapları				
11	Envâru't-Tenzîl	Nâsîru'd-dîn Abdullah eş-şehîr bi-Kâdi Baydâvî	Arapça	Matbû
12	Tefsîru'l-Celâleyn	Celâleddîn el-Mahallî ve Celâdeddin es-Suyûtî	"	"
13	el-Mevâkib	İsmâil Ferruh Efendi	Türkçe	"
14	"	"	"	"
15	Tefsîr-i Gûrânî ('alâ Sûre-i Yusuf)	Ahmed bin İsmâil	Arapça	Nesih
16	Hâşîye-i Cemâl		"	"
17	Tefsîr-i Sûretu'n-Nebe		"	Matbû
18	Beydâvî Hâşîyesi	'İsâmuddîn İbrâhîm bin Arabşâh	"	Nesih
19	Miftâhu't-Tefâsîr	Evliyâ-zâde Kütahyalı İsmâil Hakkı	"	Matbû
20	İncil Tercümesi		Türkçe	"
Hadîs Kitapları				
21	Sahîhu'l-Buhârî	Ebu Abdullah Muhammed bin İsmâil el-Buhârî	Arapça	Nesih
22	"	"	"	"
23	"	"	"	"
24	"	"	"	"
25	"	"	"	"
26	Esâmî Ruvât-ı Sahîhu'l-Buhârî	Hasan bin Hasan el-Ma'rûf bi-Sûfî-zâde	"	Matbû
27	eş-Şemâ'il	eş-Şeyh Ebû 'İsâ Muhammed et-Tirmizî	"	Nesih
28	el-Vefâ Şerhu Şemâilî'l-Mustafâ	Nüreddin 'Ali el-Halebî	"	Nesih
29	Şerhu's-Şemâil	Hasan bin Muhammed eş-şehîr bi-Hüsâmeddin	Türkçe	Matbû
30	Şerhu's-Şemâil	Ahmed bin İbrahim (Ereğli el-Konevî)	"	Ta'lik
31	Muhtasar Terceme-i Şemâil	Hoca Mehmed Râif	"	Matbû

32	“	“	“	“
33	eş-Şifâ fi Hukûki'l-Mustafâ	Kadı 'lyâz bin Mûsâ	Arapça	Nesih
34	“	“	“	“
35	Şerhu'l-Erbâ'în	eş-Şeyh İsmâil Hakkı el-Bursevî	Türkçe	Matbû
36	Künûzu'd-Dekâyık fî Hadîsi Hayri'l-Halâyık	eş-Şeyh 'Abdurraûf el-Münâvî	Arapça	“
37	Mevzû'ât	Ali bin Muhammed el-Kârî	“	Nesih
38	“	“	“	“
Usûl-i Fıkıh Kitapları				
30	el-Menâr	Ebu'l-Berekât Abdullah bin Ahmed el-ma'rûf bi-Hâfıziddin en-Nesefî	“	Ta'lik
40	Şerhu'l-Muğnî		“	Nesih
Fıkıh Kitapları				
41	Kudûrî	Ebu'l-Hüseyn Ahmed bin Muhammed el-Kudûrî	“	Matbû
42	Şerhu'l-Kudûrî	Abdulganî el-Meydânî	“	“
43	Münyetu'l-Musallî	Sedîduddin el-Kâşgarî	“	Nesih
44	Şerhu Münyeti'l-Musallî	İbrahim el-Halebî	“	“
45	Mültekâ Şerhi	Abdurrahmân bin Süleyman el-Hisâlî	“	Ta'lik
46	Mültekâ	İbrahim el-Halebî	“	Nesih
47	Sirâcu'l-Musallî		“	“
48	“	“	“	“
49	Menâsiku'l-Hac		Türkçe	“
50	“	eş-Şeyh Murâd Efendi	“	Matbû
51	“	“	“	Nesih
52	“	eş-Şeyh Sinân er-Rûmî	“	“
53	'İlmihâl	eş-Şeyh Kutbuddin İznikî	“	“
54	Zübde-i 'İlmihâl		“	Matbû'
55	'İlmihâl		“	“
56	Dürr-i Yektâ	İmâm-zâde Es'ad Efendi	“	“
57	Dürr-i Yektâ Şerhi	“	“	“
58	Birgivî Tercemesi		“	Nesih
59	Dürrerü'l-Hukkâm	Mehmed bin Ferâmûz eş-şehîr bi-Molla Hüsrev	Arapça	“
60	Dürrer Hâşiyesi	Ebu'l-İhlâs Hasan eş-Şürünbülâlî	“	Ta'lik

61	Şerhu'l-Vikâye	Abdullah bin Mes'ûd eş-şehir bi-Sadri's-Şerî'a	"	Nesih
62	Sünnetü'l-Vudû'		"	Matbû
63	Tezkiru'n-Nâsimin ?		Türkçe	"
64	Mizânu's-Şa'rânî	Abdulvehhâb eş-Şa'rânî	Arapça	"
65	Mecma'u'l-Bahreyn	Muzafferuddin Ahmed bin Ali eş-şehir bi-İbni Sâ'âtî	"	Nesih
66	Siyâm Risâlesi	Mehmed Hulûsî Efendi	Türkçe	Matbû
67	Tuhfetu'l-Mü'minîn	Galata Kadısı Abdul'azîz Efendi	"	"
68	Mevkûfât (Cild-i Evvel)	Mehmed el-Mevkûfâtî	"	"
69	Şurûtu's-Salâ		Farsça	Ta'lîk
70	"		Arapça	Nesih
71	Tuhfetu'l-Musallî	Şâm Monlası Hasan Tâib Efendi	Türkçe	Matbû
72	Miftâhu'l-Cenne		"	Nesih
73	Halebî Tercemesi	İbrâhim bin Abdullah Babadağı	"	Matbû
74	Tafsîlu't-Tavzihi'l-Kavâ'idil-Fıkhîyye	Pravişte Müftüsü Süleyman Hasbi Efendi	"	"
75	Mecmû'a-i Cedîde		"	"
Evrâd ve Ezkâra 'Âid Kitaplar				
76	En'âm-ı Şerîf		Arapça	Nesih
77	Delâil-i Hazreti Geylânî	eş-Şeyh Hazreti Abdulkâdir Geylânî	"	Matbû
78	Delâilu'l-Hayrât	Mehmed bin Süleyman el-Cezûlî	"	Nesih
79	"	"	"	Matbû
80	"	"	"	"
81	"	"	"	"
82	Şerhu Delâilil-Hayrât (el-müsemmâ bi Metâli'u'l-Meserrât)	Muhammed el-Mehdi bin Ahmed el-Fâsî	"	Ta'lîk
83	Terceme-i Delâilil-Hayrât	Muhammed Emîn bin Mustafa et-Tokâdî	Türkçe	Nesih
84	Şerhu Delâilil-Hayrât	Dâvud-zâde Mehmed Efendi	"	Matbû
85	Evrâd-ı Bahâiyye	Muhammed Bahâuddin en-Nakşibendî	Arapça	Nesih
86	Du'â-i Seyf u Kadeh		"	"
87	Evrâd-ı Seyyid Ahmed	Seyyid Ahmed ed-Derdîr	"	Matbû
88	Şerhu Hizbu'l-Bahr		Türkçe	"
89	Du'â-i Hizbu'l-Bahr		Arapça	Nesih
90	el-Hizbu'l-Kebîr		"	"

91	Evrâd-ı Fethiyye	eş-Şeyh Mehmed Şemseddin Efendi	“	Matbû
92	Câmi’u’l-Ezkâr	el-Hâc Mehmed Emîn el-Beğpazârî	“	Matbû
93	et-Tarîkatu’l-Hanefiyyetü ?	eş-Şeyh Fazl bin ‘Avnu’l-Alevî	“	“
94	el-Vesîle	eş-Şeyh Râşid er-Rufâ’î el-Kâdirî	Türkçe	“
95	Fethu Virdi’l-Esrâr	eş-Şeyh Kemâluddin el-Harîrî	“	“
96	Şerhu’s-Salâti’l-Meşîşiye	eş-Şeyh İsmâil Hakkı el-Bursevî	“	Ta’lîk
97	Şerhu’s-Salâti’l-Meşîşiye	“	“	Matbû
98	Risâle-i Havâssu’s-Suver		Farsça	Ta’lîk
99	Ed’iye-i Ramazân	Yok	Arapça	Nesih
Fetvâ kitapları				
100	Fetâvâ-yı Ali Efendi	Çatalcalı Ali Efendi	Türkçe	Ta’lîk
101	Düstûr Evvel		“	Matbû
102	“		“	“
103	Ahkâm-ı ‘Adliye		“	“
104	Muhâkemât-ı Hukûkiyye		“	“
105	Beyânât-ı Fetâvâ-yı Ömeriyye	eş-Şeyh Ömer Ziyâuddin el-Hâlidî ed-Dağıştânî	“	“
106	Dürretu’l-Muhâkemât		“	“
Kelâm veTevhîd Kitapları				
107	el-Vasiyye	el-İmâmu’l-Akdem Ebû Hanîfe Nu’mân bin Sâbit	Arapça	Nesih
108	el-Yevâkît	Abdulvehhâb eş-Şa’rânî	“	Matbû
109	“ (yok)	“	“	“
110	Şerhu’l-Akâid	Sa’duddin et-Taftazânî	“	Rik’a
111	Hâşiyetü ‘alâ el-Hayâlî	Kara Kemal İsmâil el-Karamânî	“	Ta’lîk
112	İsbâtü’l-Vâcib	Muhammed bin Es’ad es-Siddîkî ed-Devvânî	“	“
113	Vasiyyetu’l-Birgîvî	Muhammed bin Ali el-Birgîvî	Türkçe	Nesih
114	Ebu’l-Müntehâ	Ebu’l-Müntehâ İsmâil el-Hanefî	Arapça	“
115	Şemsu’l-Hakîka	İshak el-Harpûtî	Türkçe	Matbû
116	Miftâhu’l-Akâid	Çerkeş Şeyhi-zâde el-Hâc Mehmed Tefvik Efendi	“	“
117	“	“	“	“
118	el-İtkân fî Tahkîki’l-İmân	“	“	“
119	Tashîhât-ı Çerkeşiyye	“	“	“
120	Tuhfetu’l-Erîb fî Redd-i Ehli’s-	Mehmed Sa’îd	“	“

	Salîb			
121	Şerhu Bed'î'l-Emâîf	Ali bin Sultan Mehmed el-Kârî	Arapça	"
122	Tezkiye-i Ehl-i Beyt	İshak el-Harputî	Türkçe	"
123	"	"	"	"
124	Kâşifu'l-Esrâr	"	"	"
125	Zübdetu'n-Nesâyih		"	"
Ferâiz Kitapları				
126	Şerhu's-Sirâciyye	Seyyid Şerîf	Arapça	Nesih
127	Cerîde-i Sâlih Efendi	Sâlih bin Abdullah	Türkçe	"
128	Şerhu's-Sirâciyye	Seyyid Şerîf	Arapça	"
Tasavvuf Kitapları				
129	Tenbîhu'l-Gâfilîn	Nasr bin Muhammed bin İbrâhim es-Semerkindî	Arapça	Matbû'
130	Bostânu'l-Ârifîn	"	"	"
131	İhyâu'l-Ulûm	el-İmâm Ebû Hâmid Muhammed bin Muhammed bin Muhammed el-Gazâlî	"	Nesih
132	"	"	"	"
133	el-Munkız Mine'd-Dalâl	"	"	"
134	el-Gavsiyye	eş-Şeyh Abdulkâdir Geylânî	"	"
135	Gavsiyye Tercemesi	Abdullatîf bin Feyzullah	Türkçe	Matbû
136	Pend-i 'Attâr	eş-Şeyh Ferîduddin 'Attâr	Farsça	Ta'lik
137	"	"	"	Matbû
138	Ta'limu'l-Müte'allim	eş-Şeyh Burhânuddin ez-Zernûcî	Arapça	Nesih
139	Tuhfetu's-Sefere	eş-Şeyh Muhyiddin Arabî	"	Matbû
140	Şerhu Fusûsi'l-Hikem	eş-Şeyh Abdullah el-Bosnevî	Türkçe	"
141	Mesnevi-yi Şerîf	eş-Şeyh Celâluddin er-Rûmî	Farsça	"
142	Mesnevi Şerhi	Sarı Abdullah	Türkçe	"
143	"	"	"	"
144	"	"	"	"
145	"	"	"	"
146	"	"	"	"
147	Nefehâtu'l-Üns	Nûreddin Abdurrahman Câmî	Farsça	Ta'lik
148	Nefehât Tercemesi	eş-Şeyh Mahmûd el-Lâmîî	Türkçe	Matbû
149	"	"	"	"

150	Muhammediye	Yazıcızâde Mehmed Efendi	“	“
151	Hâlisatu'l-Hakâyk	İmâduddin Mahmûd bin Ahmed ?	Arapça	Nesih
152	Muhtasaru't-Tezkire	Abdulvehhâb eş-Sa'rânî	“	Matbû
153	Vâridât	eş-Şeyhu'l-Kebîr Bedruddin es-Simâvî	“	Nesih
154	Müzekki'n-Nüfûs	eş-Şeyh Abdullah el-İznikî eş-şehîr bi-Eşref-zâde	Türkçe	Matbû
155	“	“	“	“
156	Tarîkat-nâme	“	“	Nesih
157	Şerhu Nutk-i 'Âşık Yunus	eş-Şeyh Mehmed Mısırî en-Niyâzî	“	“
158	Risâle-i Es'ile ve Ecvibe	“	“	“
159	“	“	“	Matbû
160	“	“	“	“
161	et-Tarîkatu'l-Muhammediye	Muhammed bin Pîr Ali Birgivi	Arapça	Nesih
162	“	“	“	Ta'lik
163	“	“	“	“
164	Vasiyyetnâme	“	Türkçe	Nesih
165	“	“	“	“
166	“	“	“	“
167	Tarîkat-i Muhammediye Şerhi Berîka	Ebû Sa'îd Muhammed el-Hâdimî	Arapça	Matbû
168	Zübdetu'l-Fühûs fî Nakşî'l-Füsûs		Türkçe	Ta'lik
169	Hasbihâl-i Sâlik	Hamdi Hâlidî	“	Matbû
170	Sübhatu'z-Zâkirîn	eş-Şeyh Mustafa Vahyî Eyyûbî	“	“
171	Reşehât Tercemesi	Muhammed Ârif bin Muhammed Şerîf	“	“
172	Mizânu'l-Hak	Kâtib Çelebi	“	Ta'lik
173	Kenz-i Mahfî	eş-Şeyh İsmâil Hakkı Bursevî	“	Matbû
174	Kitâbu'n-Necât	“	“	“
175	Kitâbu'l-Hitâb	“	“	“
176	Silsile-nâme	“	“	“
177	Lübbu'l-Lübb Tercemesi	“	“	“
178	el-Miftâhu'l-Ma'yye fî Âdâbi Tarîkatî'n-Nakşbendiyye	eş-Şeyh Abdulgani en-Nablusî	Arapça	Nesih
179	Risâletü't-Te'avvüz	Ali bin Cemâl eş-şehîr bi-Hammâmî-zâde	“	Matbû
180	Mecme'u'l-Âdâb		Türkçe	“

181	Terceme-i Vesâyâ ve Enbiyâ		“	“
182	Mâ Hazar (Şerh-i Pend-i 'Attâr)	eş-Şeyh Mehmed Murâd Efendi	“	“
183	Terceme-i Mektûbât-ı İmâm Rabbânî	Hâce Miyân Muhammed Ma'sûm	“	“
184	Terceme-i Mektûbât-ı Hâce Muhammed Ma'sûm		“	“
185	Ahlâk-ı 'Alâî	Kınalızâde 'Ali 'Alâuddin Çelebi	“	“
186	“	“	“	“
187	Terceme-i Şir'atu'l-İslâm	el-Hâc Ahmed bin Seyyid el-Bigavî	“	Nesih
188	Câmi'u'l-Usûl	Ahmed Ziyâuddin Gümüşhânevî	“	Matbû
189	Nesâiyih-i Şübbân	Ahmed Hamdi Şirvânî	“	“
190	Rûhu Kelimetü't-Tefrîd	Süleyman Hakkı bin Mehmed Eskişehirî	Arapça	“
191	Ahlâk-ı Ahmedî	Osman-zâde Tâib Efendi	Türkçe	“
192	“	“	“	“
193	Mektûbât-ı eş-Şeyh Hâlid	eş-Şeyh Hâlid en-Nakşibendî		“
194	Meclis (Tefsîr)		Arapça	Nesih
195	Elli Dört Farz Tercemesi	Salâhî Efendi (Uşşâk)	Türkçe	Matbû
196	Şerhu Şu'abi'l-İmân	eş-Şeyh İsmâil Hakkı Bursevî	“	“
197	Şerhu'l-Burhânî'l-Müeyyed (Seyyid Ahmed er-Rufâî)	Kadrî-zâde Kadrî Efendi	“	“
198	el-Levâiyhu'l Kudsiyye	Çerkeş Şeyhî-zâde	“	“
199	“	“	“	“
200	Terceme-i Muhtasarı'l-Velâye	Tüccâr-zâde eş-Şeyh Rızâ	“	“
201	Tuhfe-i Vesîmiyye	eş-Şeyh İsmâil Hakkı Bursevî	“	Matbû
202	Hidâyetü't-Tâlibîn	Muhammed Hıfzî Efendi	“	“
203	Risâle-i Hâcegân	eş-Şeyh Ali Behcet en-Nakşibendî el-Üsküdârî	“	Nesih
204	Terceme-i Nesâiyih-i Eflâtun	es-Seyyid Mehmed Ali Fethî er-Ruscukî	“	Matbû
205	Hutbe Mecmû'ası		Arapça	“
206	Nâme-i Beyâmerî Tercemesi		Türkçe	“
207	'Ikdu'l-Ferâid	Fazl bin 'Alevî el-Hadramî	Arapça	“
208	ez-Zevrâ	Celâlüddîn ed-Devvânî	“	“
209	el-İşâretü'l-Ma'neviyye fi Âyini'l-Mevleviyye	eş-Şeyh Feyzullah (Eyyûbî)	Türkçe	“
210	Tarab-Engîz	Selîmiye Dergâhı Şeyhi Mehmed Sa'îd	“	“

211	“	“	“	“
212	Mecd-i Tâlid Tercemesi	Yenişehirli Mahmûd Hamdi	“	“
213	Mir'âtu't-Turuk	Münib Efendi	“	“
214	Kırk Suâl		“	Nesih
215	Bahru'l-Hayât	Rizeli Ahmed Hamdi Efendi	“	Matbû
216	Risâle-i Nâciye	Mehmed Rif'at Efendi	“	Ta'lîk
217	Râhatu'l-Kulûb	Kutbuddin el-İznîkî	“	Nesih
218	Terceme-i Mektûbât-ı Abdul-kâdir Geylânî	Süleyman Paşa	“	Matbû
219	“	“	“	“
220	Mızraklı 'İlmihâl	Birgivi Mehmed Efendi	“	“
221	'Aynu'l-Basîra Âmentü Şerhi		“	Nesih
222	Sâ'at-nâme	Hibetullah bin İsmâîl	“	“
223	ed-Dürretü'l-'Âziyye	eş-Şeyh Mustafa Vahyî (Eyyûbî)	Muhtelif	“
224	“	“	“	“
225	Tergîbu'l-Müte'allim	Mehmed bin Mehmed bin Ferîd el-Kastamônî	Arapça	“
226	Şerâit-i Te'ehhül		Türkçe	Ta'lîk
227	Risâle-i Ervâh	Edirneli Celâl	“	“
228	ed-Dürretü'l-Beydâ	Gazzî-zâde eş-Şeyh Abdullatif	“	Nesih
229	Kasîde-i Necâtiye		Arapça	Matbû
230	Seyfu's-Süfiyyîn	eş-Şeyh Haydar er-Rifâ'î (el-Kütahyevî)	Türkçe	“
231	Terceme-i 'Aşk-nâme-i Sultan Veled	Erkân-ı Harbiyye Mümeyyizlerinden Hâlid Bey	“	“
232	el-Munkiz Mine'd-Dalâl	el-İmâm Ebû Hamid Muhamed el-Gazâlî	Arapça	“
233	Hasbihâl-i Sâlik	Hüseyn Hamdi Hâlidî	Türkçe	“
Mantık Kitapları				
234	Îsâgocî	Esiruddin Mufaddal bin Ömer el-Ebherî	Arapça	Nesih
235	Şemsiye Hâşiyesi		“	“
236	Fenârî	Şemsuddin Muhammed bin Hamza el-Fenârî	“	“
237	Tasavvurât	Kutbuddin er-Râzî	“	“
238	“	“	“	Matbû
239	Tasavvurât Hâşiyesi	Seyyid Şerîf Cürçânî	“	Nesih
240	ed-Dürü'n-Nâcî	Ömer bin Sâlih et-Tokâdî	“	Matbû
241	'İsâmu 'ala't-Tasdikât	'İsâmu'ddin el-İsferâyînî	“	Nesih

242	'İsâm ve İstî'âre	"	"	Matbû
243	Burhân	İsmâîl el-Gelenbevî	"	"
244	Hâşiye 'ale'l-Fenârî	Kara Halil	"	"
245	İsâgoci Hâşiyesi	Kul Ahmed bin Mehmed bin Hıdır Bey	"	"
246	Vaz'iyeye Risâlesi	Kadı 'Adududdin el-Îcî	"	Ta'lik
Hikmet ve Hey'et Kitapları				
247	Coğrafya		Türkçe	Matbû
248	Kefevî 'ale'l-Lârî ve Remel ³²	Ahmed bin Hamîd el-Kefevî	Arapça	"
249	İpek Ta'lîmât-nâmesi		Türkçe	"
250	Kozmografya		"	"
Tıb Kitapları				
251	Revna-ı Bostân	Edirneli Sâlih	"	"
252	Felâk-nâme		"	"
253	Müfredât-ı Tıb		"	"
254	Bâh-nâme		"	"
255	Yâd-ıgâr-ı Hakîm	Mustafa bin Sa'dî	"	"
Ta'bîr Kitapları				
256	Ta'bîr-nâme-i Tarîkat		"	"
Âdâb ve Usûl-i Münâzaraya 'Âid Kitaplar				
257	Velediye	Saçaklı-zâde Mehmed 'Alâuddin	Arapça	Nesih
258	'Adudiye Şerhi (şerhu haşiye)		"	Ta'lik
Edebiyât Kitapları				
259	Dîvân-ı Seyyidinâ 'Ali k.v.	Hz Ali k.v.'ya mensûb	"	Matbû
260	Gülistân	eş-Şeyh Muslihuddin Sa'dî Şirâzî	Farsça	"
261	"	"	"	"
262	"	"	"	"
263	"	"	"	"
264	"	"	"	"
265	"	"	"	"
266	"	"	"	"
267	"	"	"	"
268	Gülistân Şerhi	Sûdî Efendi Bosnevî	Türkçe	"

³² Asıl defterde kaydı bulunmayıp fazla kitap olduğu not düşülmüştür.

269	Bostân	Şeyh Sa'dî Şîrâzî	Farsça	Ta'lik
270	el-Kasîdetü'l-Bürde	eş-Şeyh Şerefuddîn el-Bûsîrî	Arapça	Nesih
271	"	"	"	Matbû
272	" Şerhiyle Beraber	"	"	"
273	"	"	"	"
274	"	"	"	"
275	"	"	"	"
276	Tahmîsu'l-Bürde	Süleyman bin Andurrahman	"	"
277	Kasîde-i Bürde Şerhi	Ahmed bin Mustafa eş-şehîr Bilâlî	Türkçe	"
278	Kasîde-i Bürde Şerhi	Osman bin Tevfik Bey	"	"
279	Tahmîsu'l-Bürde		Arapça	"
280	Hâfîz Dîvânı	Şemsuddîn eş-şehîr bi-Hâfîz Şîrâzî	Farsça	Ta'lik
281	"	"	"	Matbû
282	"	"	"	"
283	Dîvân-ı Hâfîz Şerhi	Vehbî Konevî 1. cild	Türkçe	"
284	"	" 2. cild	"	"
285	Hâfîz Dîvânı Şerhi	Vehbî Konevî 1. cild	"	"
286	"	" 2. cild	"	"
287	Pend-nâme	eş-Şeyh Ferîduddîn 'Attâr	Farsça	"
288	Dîvân-ı Câmî	eş-Şeyh Nûreddîn 'Abdurrahmân Câmî	"	Ta'lik
280	Külliyât-ı Dîvân-ı Fuzûlî	Muhammed bin Süleyman el-Bağdâdî eş-şehîr bi-Fuzûlî	Türkçe	Matbû
290	"	"	"	"
291	Manzûme-i Leylâ vü Mecnûn	"	"	"
292	"	"	"	"
293	Şâh u Gedâ	Dukakîn-zâde Yahya Bey	"	Ta'lik
294	Levâyh-i Hakikat	Molla Câmî	Farsça	Matbû
295	Manzûme-i Vâmık-ı 'Azrâ	"	Türkçe	Ta'lik
296	Mevlid-i Şerîf	Süleyman Çelebi	"	Matbû
297	Mevlid-i Şerîf	Seyyid İbrahim er-Riyâzî	"	"
398	Terceme-i Sülvan-ı Mutâ'	Mehmed Sa'îd bin Kara Halil	"	"

299	Dîvân-ı İbn Kemâl	Şemseddin Ahmed eş-şehîr bi-İbn Kemâl	“	“
300	Hayriye-i Nâbî	Yusuf Nâbî Efendi	“	Ta’lîk
301	Dîvân-ı Nâbî	“	“	“
302	Dîvân-ı Nesîmî	İmâduddin Seyyid Nesîmî	“	Matbû
303	Dîvân-ı Üftâde	eş-Şeyh Muhyiddin Üftâde	“	“
304	Dîvân-ı Mısırî	eş-Şeyh Mehmed Niyâzî Mısırî	“	“
305	“	“	“	“
306	Dîvân-ı Bâkî	Şâ’ir-i Meşhûr Bâkî Efendi	“	Ta’lîk
307	Nân u Helvâ	eş-Şeyh Bahâuddin Âmilî	Farsça	Matbû
308	ed-Dürretü’z-Zâhire	eş-Şeyh Kâsım Efendi	Arapça	“
309	Külliyât-ı Dîvân-ı Rızâ	Tüccâr-zâde eş-Şeyh Rızâ	Türkçe	“
310	“	“	“	“
311	Dîvân-ı Zâtî	eş-Şeyh Zâtî Efendi	“	“
312	Dîvân-ı Kuddûsî	eş-Şeyh Kuddûsî Efendi	“	“
313	Lutfiye-i Vehbî	Sünbül-zâde Vehbî Efendi	“	“
314	Dîvân-ı Rızâî	Rızâ Efendi	“	“
315	Dîvân-ı Râgıb Paşa	Şamlı Râgıb Paşa	“	“
316	“	“	“	“
317	Dîvân-ı Senîh	Sıdkı-zâde Senîh Efendi	“	“
318	Mersiye-i İmâm Mazlûm	“	“	“
319	“	“	“	“
320	“	“	“	“
321	“	“	“	“
322	“	“	“	“
323	Dîvân-ı Zekâî	eş-Şeyh Zekâî Mevlevî	“	“
324	Vak’a-i Kerbelâ	Nûreddin	“	“
325	Zafer-nâme Şerhi	Bosnalı Fâzıl Paşa	“	“
326	Lutfiye-i Vehbî	Sünbülzâde Vehbi Efendi	“	“
327	Tercî’ u Terkîb	Ziyâ Paşa	“	“
328	“	“	“	“
329	Gül-deste-i Şu’arâ	“	“	“
330	Dîvân-ı Neş’et	Neş’et Efendi	“	“
331	Müfredât-ı Mesnevî	Şâhidî Mevlevî	Farsça	“
332	Dîvân-ı Hâmî	Hâmî Âmedî	Türkçe	“

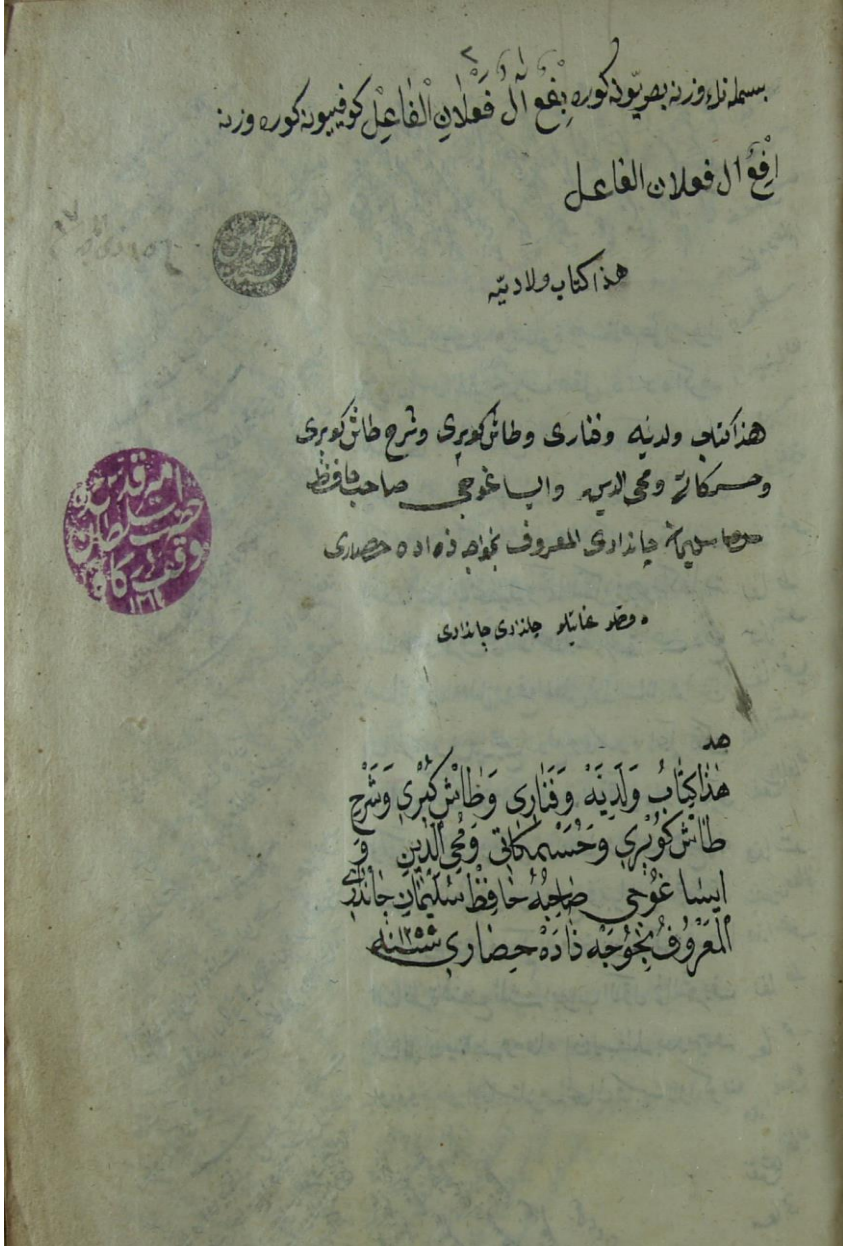
333	Şerhu Kasîdeti İbni'l-'Amîd	Sa'îd es-Sîrâfî	Arapça	"
334	Tuhfe-i İzziye		Türkçe	"
335	Dîvân-çe-i Fehîm	Süleyman Fehîm-i Sâni	"	"
336	Dîvân-ı 'İffet	Bursalı 'İffet Efendi	"	"
337	Dîvân-ı Vehbî Ma'a Lutfiyye	Sünbülzâde Vehbî Efendi	"	"
338	Dîvân-ı Sabrî	Mehmed Sabri Efendi	"	"
339	Bânet Su'âd Şerhi 'Âzîzu'l-Âsâr	Ahmed Hamdi Şirvânî	"	"
340	Dîvân-ı Leylâ Hanım	Şâ'ire Leylâ Hanım	"	"
341	Hâdiyu'l-'Uşşâk	Kaygılı-zâde eş-Şeyh Halîl Efendi	"	"
Kütüb-i Mütenevvi'a				
342	Sâl-nâme-i İstanbul		"	"
343	Sâl-nâme-i Vilâyet-i Hüdâvendigâr		"	"
Târîh Kitâpları				
344	Menâkıb-ı Çehâr-Yâr	eş-Şeyh Şemseddin es-Sivâsî	"	"
345	"	"	"	"
346	es-Savâ'iku'l-Muhrika fi'r-Reddi 'alâ Ehli'l-Bida' ve'z-Zendeka	eş-Şeyh Şihâbuddin Ahmed bin Hacer el-Heytemî el-Mekkî	Arapça	"
347	Menâkıb-ı Emîr Sultân	Şevkî Efendi	Türkçe	Nesih
348	"	"	"	"
340	Menâkıb-ı Emîr Sultân	Ni'metullah Efendi	"	Ta'lik
350	Menâkıb-ı Emîr Sultân Manzûm	Senâyi Mehmed Çelebi	"	Matbû
351	Şakâyık-ı Nu'mâniye Terce-mesi	Mecdî Efendi	"	Ta'lik
352	Zeyl-i Şakâyık	Atâî Efendi	"	"
353	Güldeste-i Riyâz-ı 'İrfân	İsmâil Belîğ Efendi	"	"
354	Mevlidi'n-Nebi A.s.	Ahmed-i Bî-cân Efendi	"	Ta'lik
355	Terceme-i Mukaddime-i İbn Haldûn	Ahmed Cevdet Paşa	"	Matbû
356	Kısas-ı Enbiyâ	"	"	"
357	Dürretü't-Tâc-Siyer-i Veysî	Veysî Efendi	"	"
358	Müntehabât-ı Evliyâ Çelebi	Evliyâ Çelebi	"	"

359	“	“	“	“
360	Tabakâtu'l-'Allâme	eş-Şeyh Ahmed eş-Şernûbî	Arapça	“
361	el-Menâkıbu'z-Zâhire	Mehmed bin Mahmûd ez-Zeynî	Türkçe	Ta'lik
362	Kıssa-i Kehfiyye (Manzum)	Nûrî Efendi	“	Matbû
363	Et-Tuhfetu'l-'Asrî fî Menâkıbî'l-Misrî	eş-Şeyh Mustafa Lutfullah Efendi	“	“
364	Târîhu'l-İslâm	Nişâncı Mehmed	“	Nesih
365	Menâkıb-ı Eşref-i Rûmî	Hayrullah Nedim Bey	“	Matbû
366	Yâdigâr-ı Şemsî	Hz. Misrî Dergâhı Şeyhi Mehmed Şemseddin Efendi	“	“
367	Gülşen-i Ma'ârif (sânî)	Ferâizcizâde Mehmed Sa'îd Efendi	“	“
368	Menâkıb-ı Kereb-i Gâzî (cüz'-i sâdis)		“	Nesih
369	Menâkıb-ı Ebû Müslim Berdâr (cüz'-i evvel)		“	“
370	ed-Dürretü'l-Mükâletü fî Fethi Mekke		Arapça	Matbû
371	Tûtî-nâme		Türkçe	“
372	Miftâhu Fütûhât-ı Hâkânî		“	Ta'lik
373	Terceme-i Târîh-i Çin ve Maçin		“	Matbû
374	Dalkavuk		“	“
375	Hud'a-i 'Askeriyye	Erkân-ı Harbiye Binbaşlılarından Hâlid Bey	“	“
Nahiv Kitapları				
376	Nahiv Cümlesi Kâfiye Izhâr 'Avâmil	Ebû Ömer ve İbn Hâcib ve Muhammed Birgivî	Arapça	“
377	“	“	“	“
378	“	“	“	“
379	“	“	“	“
380	el-Fevâidu'z-Ziyâiyye	Nüreddin Abdurrahmân Câmî	“	Ta'lik
381	Izhâr Mu'ribi	Hüseyin İbn Ahmed eş-Şehir bi-Zeynî-zâde	“	“
382	Netâyicü'l-Efkâr ve Şerhu'l-Kâfiye	eş-Şeyh Mustafa bin Hamza eş-Şehir bi-Adalı ve 'İsâm	“	Matbû
383	'Avâmil	Mehmed bin Pir Ali Birgivî	“	Nesih

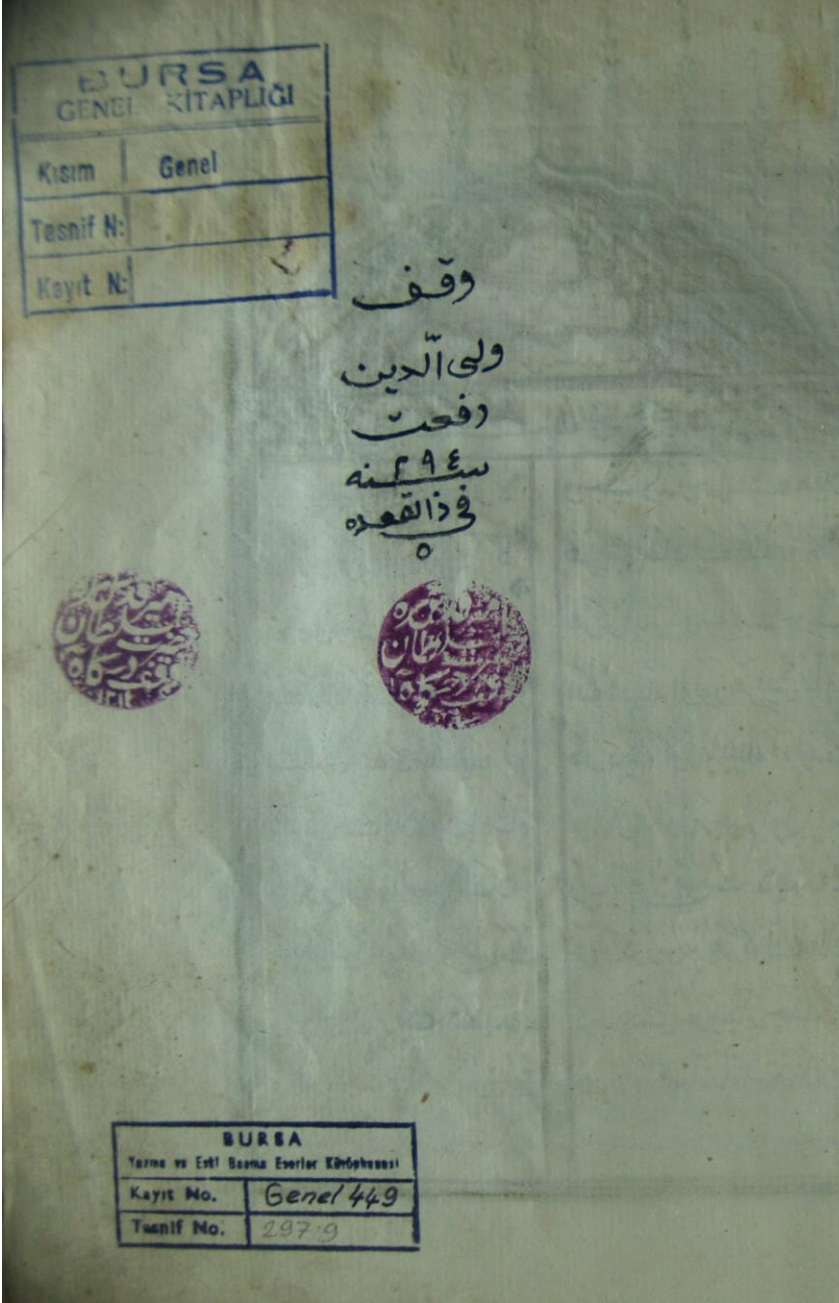
384	'Avâmil Mu'rîbi	Hüseyn bin İbn Ahmed eş-şehîr bi-Zeynî-zâde	"	"
385	"	"	"	"
386	"	"	"	Ta'lîk
387	Şerhu'l-Ezheriyye	Abdullah el-Ezherî	"	Nesih
Sarf Kitapları				
388	Sarf Cümlesi	Ebû Hanîfe Nu'man bin Sâbit ve Ahmed bin Mes'ûd ve İbrahim Zencânî	"	Matbû
389	"	"	"	"
390	"	"	"	Nesih
391	"	"	"	"
392	"	"	"	Matbû
393	"	"	"	"
394	"	"	"	Nesih
395	"	"	"	Ta'lîk
396	Merâhu'l-Ervâh	Ahmed bin Ali bin Mes'ûd	"	Nesih
397	'izzî Şerhi	Sa'duddin et-Teftazânî	"	"
398	Maksûd Şerhi		"	Ta'lîk
399	"	"	"	"
400	Kavâ'id-i Osmânî	Mehmed Fuâd ve Ahmed Cevdet Paşalar	Türkçe	Matbû
401	Kavâ'id-i Fârisî	Hâfız Mehmed Murad bin Şeyh Abdulkerim Efendi	"	"
402	Gülzâr-ı Kavâ'id-i Fârisî	Hâfız İbrahim Efendi	Farsça	"
403	Ta'lîm-i Fârisî		Türkçe	"
404	Kavâ'id-i Fârisî	Mehmed Murad Efendi	"	"
405	"	"	"	"
406	"	"	"	"
Lugat Kitapları				
407	Ta'rîfâtü's-Seyyid	Seyyid Şerîf Cürcânî	Arapça	"
408	"	"	"	"
409	Muhtârü's-Sihah	Muhammed bin Ebi Bekr bin Abdilkâdir er-Râzî	Farsça	Ta'lîk
410	Burhân-ı Kâtî'	Hüseyn bin Halef bi-Tebrîzî	"	Matbû
411	Ahterî Kebîr	Mustafa bin Şemseddin el-Karahisârî	Türkçe	Ta'lîk
412	"	"	"	Matbû
413	Kâmûs Tercemesi Okyanus	Ebu'l-Kemâl 'Âsım Efendi (1)	"	"

414	“	“ (2)	“	“
415	“	“ (3)	“	“
416	Müzilü'l-Hafâ	Mehmed Murad Efendi	“	“
417	Tuhfe-i Vehbî	Sünbül-zâde Vehbi Efendi	“	“
418	“	“	“	“
419	Şerh-i Tuhfe-i Vehbî	Ahmed Hayâtî Efendi	“	“
420	Tuhfe-i Vehbî	Sünbül-zâde Vehbi Efendi	“	“
421	Şerh-i Tuhfe-i Vehbî	Ahmed Hayâtî Efendi ve Oğlu	“	“
422	Subha-i Sıbyân	Mahmûd bin Ahmed er-Rûmî	“	“
423	Şâhidî	Şâhidî Mevlevî	“	“
Mecmû'alar				
424	Mecmû'atu'r-Resâil		Karışık	Ta'lik
425	“	Beğzâde Mustafa Efendi	Yarısı Karışık	Matbû
426	“		“	Nesih
427	“	“	“	“
428	Mecmû'a		Muhtelif	Nesih
429	“		“	“
439	“		“	“
431	“		“	“
432	“		“	Ta'lik
433	“		“	Nesih
434	“		“	Matbû

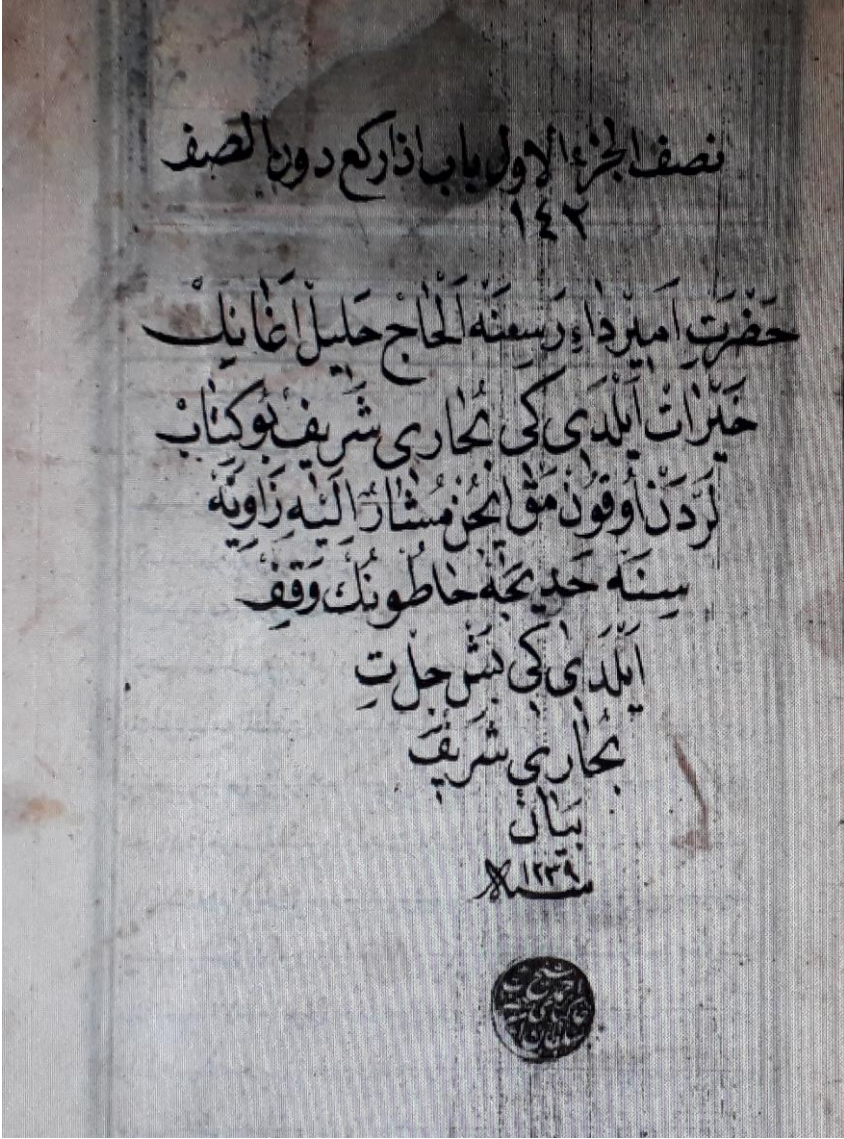
Resim 1 (GE413A, BİYEK)



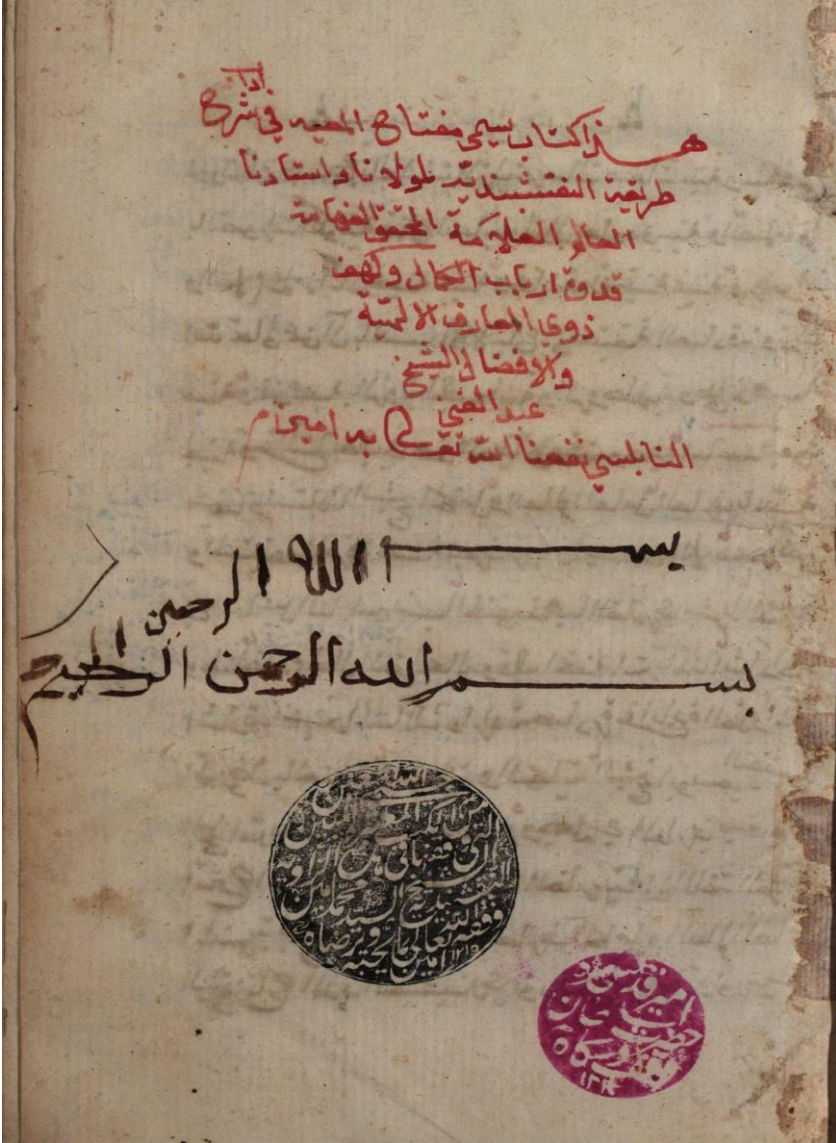
Resim 2 (GE449, BİYEK)



Resim 3 (GE188-192, BİYEK)



Resim 4 (GE334, BİYEK)



Derkenarda Der-makâm: Bir İntikal Aracı Olarak Makam Kayıtlı Mi'râciyye Yazmaları

SELMAN BENLİOĞLU



Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Türk Din Musikisi Anabilim Dalı, Yalova, Türkiye selman.benlioglu@yalova.edu.tr

Geliş Tarihi / Received Date : 13.05.2020
Kabul Tarihi / Accepted Date : 02.06.2020
Yayın Tarihi / Published Date : 30.06.2020

Atıf/ Cite as

Benlioğlu, Selman. "Derkenarda Der-makâm: Bir İntikal Aracı Olarak Makam Kayıtlı Mi'râciyye Yazmaları". *İstem*, 18/35 (2020): 73-95. <https://doi.org/10.31591/istem.759556>

Öz

Nâyî Osman Dede'nin *Mi'râciyye*'si Osmanlı/Türk müziği repertuarının en uzun besteli eseridir. Bestelendikten en az iki yüz yıl sonra ilk kez notaya aktarılmıştır. Bu uzun eserin zaman içinde intikali temelde meşkle sağlanmış olsa da süreci destekleyecek bazı araçlar da geliştirilmiştir. Bu noktada çalışmada metin kenarlarına makam isimlerinin yazılı olduğu *Mi'râciyye* yazmaları ele alınmaktadır. Makam kayıtlı bu nüshaların eserin intikalinde nasıl bir rol oynadıkları üzerinde durulmuştur. Tespit edilen on bir *Mi'râciyye* yazması ve bir matbu nüsha karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Ayrıca *Mi'râciyye*'nin muhtelif nota derlemeleri tanıtılmış, bu notalarda kullanılan makamlar ile yazmalardaki durumun mukayesesi yapılmıştır. Neticede yazmalardan *Mi'râciyye*'nin zaman içinde unutulmuş bazı kısımlarının izi sürülmüştür. Yine yazmalar ile notaların karşılaştırılması neticesinde bazı bölümlerin de değişime uğramış olabileceği ihtimali tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Mi'râciyye*, Nâyî Osman Dede, Meşk, Osmanlı/Türk müziği, Makam.

Abstract

Maqams on the Margin: Maqam-registered Mirajiyya Manuscripts as a Tool of Transferring

Nayi Osman Dede's *Mirajiyya* is the most prolonged composing work of the Ottoman/Turkish music repertoire. *Mirajiyya* has been notated for the first time at least two hundred years after its composition. Even though the musical work transferred by inheritance -*meshq*-, with elapsing time, there have been developed some tools to support the transferring process. *Mi'râciyye* manuscripts which contains *maqams* (mode) on the margin of the pages have been scrutinized in this study. The role of these copies, which are registered to *maqams*, in the transfer of the work has been emphasized. Eleven *Mirajiyya* manuscripts and a printed copy have been analyzed comparatively. In addition, various note collections of *Mirajiyya* have been introduced, and the situation in the manuscripts were compared with *maqams* used in these notes. As a result, some of *Mirajiyya*'s forgotten parts have been traced over time. Again, as a result of comparing the notes with the manuscripts, it was determined that there is a possibility regarding some sections might have changed.

Keywords: *Mirajiyya*, Nayi Osman Dede, *Meshq*, Ottoman/Turkish music, *Maqam* (mode)



"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)"

Giriş

Son bir buçuk asır hariç tutulursa Osmanlı/Türk müziği¹ geleneğinde bir eserin notaya alınması ve bu yazılı materyal üzerinden eserin icrâ ve intikali ne-redeyse yok gibidir. Bazı istisnai nota derlemeleri dışında müzik yazıya dökülmemiştir. Öğretim ve intikalde esas olan müzik eserinin hoca tarafından defaatle okunarak talebeye ezberletilmesine dayalı meşk sistemidir. Notanın yaygınlaşması ve ulaşılabilir hâle gelmesiyle hafızanın rolü geri planda kalmakla beraber meşkin merkezde olduğu geleneksel dönemde de ezbere yardımcı olacak, hatırlamaya olanak sağlayacak ve icra esnasında takip edilebilecek yardımcıları mevcuttu. Meselâ eserin ritim kalıbını (usûlünü) bilmek ve meşk sırasında eseri usûl vurarak geçmek hem öğrenmeyi hem de eserin muhafazasını kolaylaştırıyordu.

Müzik eserini öğrenmeye, hatırlamaya, icra etmeye ve nihayet sonrası için kalıcı hâle gelmesini sağlamaya yardımcı olacak ikinci materyal olarak ise güfte mecmuaları örnek verilebilir. Hazırlanma amaçları ve kullanım şekillerinde çeşitlilik bulunsa da genelde bu mecmualar mûsikî ile meşgul olan birinin kişisel kullanımını için tuttuğu arşiv niteliğindedir. Sevdiği, icra ettiği/edeceği ya da hocasından meşk ettiği eserlerin güftesinin yanı sıra makam, usûl, form ve bestekâr bilgilerinden birkaçını da not düşerek kayda aldığı, bazen düzenli ve özenli bazense son derece gelişigüzel ve dağınık defterlerdir bunlar. Güfte mecmualarının eseri zaten bilen birine hatırlatıcı olmaktan öteye geçip bir nota gibi melodinin yansıtılabileceği bir yapısı olmadığı açıktır.²

Bu durumda bir müzik eseri diyelim ki standart bir kâr/şarkı/ilahi süresinden kat be kat uzun sürüyorsa, usûl kullanılmadan serbest şekilde bestelenmişse, çeşitli makam ve geçkiler ihtiva ediyorsa ve hatta özel bir zamanda okunmak üzere yapılmış -senede bir gün- seyrek okunan bir eser ise bunun öğrenim, icra ve intikalinde hafızaya yardımcı olacak bir araç söz konusu olabilir mi? Aslında bu mahdut çerçevenin içinde kalan belki de tek eser Kutbû'n-nâyî Osman Dede'nin (ö. 1142/1729) *Mi'râciyye*'si olacaktır. Baştan sona icra edildiğinde iki saat kadar süren, uzun bir metne sahip (tevşihleriyle birlikte yaklaşık 122 beyit), *Mevlid* gibi çeşitli vesilelerle yaygın olarak okunmaktan ziyade icrası sadece Mi'rac kandiliyle sınırlı bu eser meşk yoluyla yirminci yüzyıl başına kadar ulaşarak notaya alınmıştır. Bu demek oluyor ki *Mi'râciyye* bestelenmesinin ardından takriben iki yüzyıl boyunca meşkle -dolayısıyla ezberle- aktarılarak kayda alındığı zamana taşınmıştır. Esasen bu durum Osmanlı/Türk müziği geleneğinde sıra dışı sayılmaz. Ancak yine de *Mi'râciyye* gibi hacimli, farklı makamlara yayılan ve usûl kullanılmayan bir eserin intikali, üzerinde durmayı hak edecek bir süreçtir.

¹ Geçmiş ya da güncel hâli için olsun, Osmanlı döneminde gelişip kendi karakterini oluşturarak günümüze uzanmış makam temelli müzik geleneğini ifadede üzerinde ittifak edilmiş bir isimlendirme yoktur. Literatürde musiki/müzik, klasik/geleneksel/Osmanlı/Türk/divan/makam/saray/sanat ifadelerinin bir veya birkaçı seçilerek kullanıldığı görülür. Çalışmamızda Osmanlı/Türk müziği ifadesi tercih edilmiştir.

² Meşkin çok boyutlu bir değerlendirmesi için bk. Cem Behar, *Aşk Olmayınca Meşk Olmaz: Geleneksel Osmanlı/Türk Müziğinde Öğretim ve İntikal*, 7. Baskı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019).

Mi'râciyye'nin bazı yazma nüshalarında metnin sağ ya da sol kenarlarına beyit yanlarına denk düşecek şekilde makam isimlerinin yazıldığı görülmüştür. Bu uygulamaya yine bazı *Mevlid* yazmalarında da tesadüf edilir, fakat güfte mecmualarında pek de başvurulan bir yöntem değildir. Derkenarında makam kaydı bulunan *Mi'râciyye* yazmaları çeşitli soruları gündeme getirebilir ve bir ölçüde bunlara cevap verebilir: Bu yazmalar kim tarafından ve ne amaçla hazırlanmıştır? *Mi'râciyye*'nin icra ve intikalinde rolü nedir? Yazma nüshaların kendi içinde ve eserin notaya aktarılan hâliyle mukayesesi *Mi'râciyye*'nin aktarım sürecine ilişkin neler söyler? Çalışmada bu ve benzeri meseleler tespit edilen on bir adet makam kayıtlı *Mi'râciyye* yazması üzerinden değerlendirilecektir. Yazmaların dışında yine makam isimleri yazılı matbu *Mi'râciyye* nüshası ve eserin günümüze ulaşan çeşitli notaları da değerlendirmeye katılarak eserin meşk zincirindeki serencamı aydınlatılmaya çalışılacaktır.

***Mi'râciyye* ve Bestelenişi**

Mûsikî formlarının izah edildiği kimi kaynaklarda *Mi'râciyye*'nin Türk müziğinin ya da dini mûsikînin en "sanatlı" formu olduğu kaydedilir.³ Bu indî yorumları bir kenara bırakırsak yine bu eserin formlar arasında en büyüğü olduğunda ittifak edildiği söylenebilir. Muhtemelen en "sanatlı" olduğunu düşünenler de uzun bir eseri bestelemenin zorluğunu hesaba katarak bunu başarmakla sanat seviyesi arasında bir orantı kurmuş olmalıdırlar. Gerçekten de Galata Mevlevihânesi şeyhlerinden Kutbü'n-nâyî Osman Dede'nin *Mi'râciyye*'si⁴ bugün için elimizde olan besteli Türk müziği formları arasında süre açısından en uzunudur. Belki metin yapısı, icra tarzı ve merasimi çok benzer olan Süleyman Çelebi *Mevlid*'inin unutulduğu söylenen bestesi varlığını muhafaza etseydi ona en yakın rakip olacaktı.

Osman Dede'nin *Mi'râciyye*'si farklı müellifler tarafından kaleme alınmış Hz. Peygamber'in mi'racını konu edinen eserler⁵ arasında en bilinenlerinden ve besteli hâliyle günümüze ulaşmış tek eserdir. *Mi'râciyye* her biri başlangıç makamıyla anılan hane, bahir ya da fasıl diye isimlendirilen yedi bölüm ve aralarında okunan beş tevşih⁶ mürekkeptir. Eserin haneleri sırasıyla Segâh, Müstear, Dügâh, Nevâ, Sabâ, Hüseyini ve Nişâbur olmak üzere yedi adettir. Bölümlerde muhtelif makamlara geçkiler de yapılmıştır. Müstear hanesinin ve münâcat içerikli Nişâbur bölümleri hariç diğer hanelerin başında aynı makamdan tevşih okunarak giriş yapılır. Nâyî Osman Dede *Mi'râciyye* metni ve bestesinin yanı sıra bu tevşihleri de bestelemiştir. Tevşih güftelerinden dördü *Mi'râciyye*'nin ortaya çıkmasında da teşvik edici olduğu rivayet edilen Şeyh Mehmed Nasûhî Efendi'ye, Hüseyini makamındaki güftesi ise Mevlânâ'ya ait-

³ Ekrem Karadeniz, *Türk Müsikîsinin Nazariye ve Esasları* (Ankara: Türkiye İş Bankası, 1983), 162; Alâeddin Yavaşca, *Türk Müsikîsi'nde Kompozisyon ve Beste Biçimleri* (İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 2002), 701.

⁴ Aksi belirtilmedikçe metinde *Mi'râciyye* ile kastedilen Osman Dede'nin bestesi olacaktır.

⁵ Mi'rac ile ilgili manzum eserler hakkında bk. Metin Akar, *Türk Edebiyatında Manzum Mi'rac-nâmeler* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987).

⁶ Tevşihler, *Mevlid* ve *Mi'râciyye* bölümleri arasında okunan, güfteleri genelde Hz. Peygamber'le ilgili ilahilerdir.

tir.⁷ Nevâ hanesi ve bu makamın tevsihi unutulduğundan notaya alınamamıştır.⁸

Mi'râciyye'nin telif tarihi net olmamakla beraber yazılış hakkındaki rivayet bazı ipuçları sunmaktadır. Buna göre Şeyh Mehmed Nasûhî Efendi'nin (ö. 1130/1718) Üsküdar Doğancılar'daki tekkesinde sohbet esnasında Nasûhî Efendi Nâyî Osman Dede'ye *Mevlid* gibi okunacak bir mi'râciyye yazmasını teklif etmiştir. Bir zaman sonra eseri hazır eden Osman Dede eseri meşk ettiği kişilerle birlikte yine aynı tekkede bir Mi'rac kandilinde eserin ilk icrasını gerçekleştirmiştir.⁹ Öyleyse Osman Dede *Mi'râciyye*'yi muhtemelen Galata Mevlevîhânesi'ne postnişin olduğu 1697 senesi ile Mehmed Nasûhî Efendi'nin 1718'deki vefatı arasında tamamlamış olmalıdır.

Hafızadan Yazıya: *Mi'râciyye*'nin Notaya Alınması

Yirminci yüzyıla gelindiğinde Osmanlı/Türk müziği geleneğinde notanın kullanımı zamanla artmış ve ilerleyen süreçte eski eserlerin notaya alınarak korunması ve yayınlanması yönünde hatırı sayılır bir çaba içine girilmişti. Bilindiği kadarıyla bu zamana değin ne kendisi de bir nota yazım sistemi geliştirmiş Osman Dede ne de bir başkası *Mi'râciyye*'yi notaya dökmemiştir. Yeni dönemde ise birkaç kez notaya alınmıştır *Mi'râciyye*. Ne var ki bunların tümünde unutulmuş Nevâ tevsihi ve bahri eksiktir.

Mi'râciyye'nin ilk notası muhtemelen Muallim İsmail Hakkı Bey (ö. 1927) tarafından yazılmış olanıdır. Aslında altında İsmail Hakkı Bey'in imzası bulunan iki farklı versiyon vardır. Bugün TRT Müzik Dairesi Arşivi'nde yer alan ilk nüshanın sonunda 26 Teşrîn-i sâni 1333 [26 Kasım 1917] tarihi, "*Ser-hânende-i Hazret-i şeh-r-yâr*" ibaresi ve ardından İsmail Hakkı Bey'in mührü vardır. Nevâ bahri hariç baştan sona yazılı bu nüshada her bölümden sonra tarih ve yine İsmail Hakkı'nın mührü bulunmaktadır. Anlaşılan o ki nota peyderpey yazılmış ve ilgili tarih not düşülmüştür. İsmail Hakkı Bey'e ait ikinci versiyon ise Abdülkadir Töre için yazılmıştır ki bu nüsha bazen Töre nüshası olarak da anılır. Abdülkadir Töre notanın baş kısmına Üsküdar Nalçacı Dergâhı şeyhi İhsan Bey'in okuyuşundan İsmail Hakkı Bey tarafından notaya alındığını yazmış ve 5 Nisan 1922 tarihini not düşmüştür. Notanın sonunda ise Recep 1337 [Mart/Nisan 1921] tarihi ve İsmail Hakkı imzası görülür.¹⁰ Bu versiyon aynı zamanda ileride Ekrem Karadeniz'in yapacağı yayında esas alınan notadır.

Suphi Ezgi *Nazarî ve Amelî Türk Musikisi* adlı çalışmasında notanın ardından *Mi'râciyye*'nin güftesini de yazmış ve müzikal değerlendirmesini yapmıştır.¹¹ Analizinde her mısradaki hissedilir olan makamı belirtmiş (Ek 1'de en sağ sütun),

⁷ Nâyî Osman Dede ve *Mi'râciyye*'si hakkında geniş bilgi için bk. Sadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Musikisi Antolojisi: Dinî Eserler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1942), 1: 151-156; Bahri Güngördü, *Nâyî Osman Dede'nin Mi'râciyyesi'nin Türk Müsikiisindeki Yeri* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1993).

⁸ Murat Bardakçı koleksiyonunda kayıp bilinen Nevâ bahrinin bir notası olduğu iddia edilmektedir.

⁹ Suphi Ezgi, *Nazarî ve Amelî Türk Musikisi* (İstanbul: İstanbul Belediyesi Konservatuvarı, [t.y.]), 3: 143; Cemâleddin Server Revnakoğlu, "Mi'râciye Nasıl Kaleme Alındı? V", *Yeni Tarih Dünyası Dergisi* 2/19-20 (1954): 765-767.

¹⁰ İlgili nota için bk. Güngördü, *Nâyî Osman Dede'nin Mi'râciyyesi'nin Türk Müsikiisindeki Yeri*, 99-128.

¹¹ Suphi Ezgi, *Nazarî ve Amelî Türk Musikisi* (İstanbul: İstanbul Belediyesi Konservatuvarı, 1940), 4: 102-143.

bestedeki nağme benzerliklerini ve melodi kalıplarını göstermiştir. Ezgi'nin neşrinde dikkat çeken en önemli farklılık ise *Mi'râciyye*'nin tevşihleri haricindeki ana gövdesinin on sekiz zamanlı Türkî darp usulüyle ölçüldüğü iddiasıdır:

"*Mi'râciyyede kullanılmış olan Türkî zarp [darp] ölçüsünün ba'zan baş ba'zan orta veya sonunda lahnin icabı olarak ve onu daha güzelleştirmek için zarplardan birisini ya dört veya altı ve daha ziyade zaman uzunluğunda serbest bir lahinle uzatmak adet olmuş; bu sebeple mi'râciyyenin ba'zı mısra'larında 4/4, 6/4'lük ölçüler dahilinde fazla gibi görünen müddetler yanlış olmayıp onlar serbest ölçülü lahin muktazıyyadır [gereğidir] ve lahinde bir sūs teşkil ederler; ve bazı cümlelerin sonlarında bir güzel kuyruk gibi bir zarbı Türkî ölçülü ve bir heceye bağlı lahin cümleri de onlara katılmıştır.*"¹²

Esasen Ezgi'nin eseri usüle adapte etme niyetini temellendirmek için yazdıkları bizzat *Mi'râciyye*'nin serbest (usulsüz) olduğunun delili gibidir. Tıpkı Sadettin Arel'le birlikte tekke mûsikîsi formlarından durakları notaya alırken ne-zuhur icatları durak evferi usûlüne yerleştirmeye çalışmaları ya da İtrî'nin na't-ı Mevlânâ'sı için -ki bu na'tı usüle sokmak için Arel'le on iki sene çalıştıklarını ve yüzde doksan muvaffak olduklarını söyler-¹³ yaptıkları "restorasyon" işlemi gibi *Mi'râciyye* için de benzeri bir düzenleme yapılmıştır.¹⁴

Mi'râciyye'nin diğer nota neşirlerinde usûl kullanılmamış, eserin serbest okunacağı belirtilmiştir. Meselâ Ekrem Karadeniz hocası Abdülkadir Töre'den intikal eden nüshaya dayanarak hazırladığı nota için *Mi'râciyye*'nin "*durak şeklinde ve usulsüz olarak*" bestelendiğinin altını çizerek Ezgi'ye itiraz etmiştir.¹⁵ Bu versiyonların dışında *Mi'râciyye*'nin Zeki Arif Ataergin, Nazmi Özalp,¹⁶ Alâeddin Yavaşca,¹⁷ ve Cüneyt Kosal tarafından yazılan notaları mevcuttur.

Muhtelif *Mi'râciyye* notaların bazı farklılıklar taşıdığını söylemek mâlumun ilâmı olacaktır. Farklı kaynaklardan derlenmeleri ya da notaya alan kişilerin yeri geldiğinde nağme üzerinde tasarrufta bulunmaları gibi sebeplerle versiyonların ortaya çıktığı söylenebilir. Şu var ki bu farkların çoğu, icra tavrının ne ölçüde yansıtıldığıyla alakalıdır. Daha açık bir ifadeyle okuyuş esnasında tavrı icabı kullanılan süslemeler bazılarınca dikkate alınmış, bazılarınca ise sadeleştirilmiştir. Fakat Suphi Ezgi'nin usûl kullanımı bu noktada istisnai bir fark olarak hatırlanmalıdır. Neticede nota versiyonlarının ana hatlarıyla -melodik yapı, kullanılan makamlar, vs.- örtüştüğü ifade edilebilir.

Makam Kayıtlı *Mi'râciyye* Yazmaları

Buraya kadar özetle aktarılan *Mi'râciyye*'nin bestelenmesi ve notaya aktarı-

¹² Ezgi, *Nazarî ve Amelî Türk Musikisi*, 1940, 4: 137.

¹³ Suphi Ezgi, *Nazarî ve Amelî Türk Musikisi* (İstanbul: İstanbul Konservatuarı, 1935), 2: 50.

¹⁴ Cem Behar, "Türk Tasavvuf Musikisinde Bir 'Teknik Modernleşme' Örneği: Durak", *Musikiden Müziğe Osmanlı/Türk Müziği: Gelenek ve Modernlik* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 280-309; Bekir Şahin Baloğlu, "Eski Zaman 'Durak'larından Zamanı Yaşayan 'Durak'lara: Durak Evferi Usûlü ve Arel Arşivi'nden Örnekler", *2017 Arel Sempozyumu Bildirileri* (Uluslararası Hüseyin Sadettin Arel ve Türk Müziği Sempozyumu, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2017), 77-87.

¹⁵ Karadeniz, *Türk Müsikisinin Nazariye ve Esasları*, 162-163, 659-701.

¹⁶ Güngördü, *Nâyf Osman Dede'nin Mi'râciyesi'nin Türk Müsikisindeki Yeri*, 30-36.

¹⁷ Yavaşca, *Türk Müsikisi'nde Kompozisyon ve Beste Biçimleri*, 701-733.

rılması süreçleri birlikte düşünüldüğünde ortaya şu tablo çıkmaktadır: Nâyî Osman Dede bestesini muhtemelen 1697-1718 seneleri arasında yapmış ve eser en az iki yüzyıl sonra -1917'de- Nevâ bahri eksik olarak ilk kez notaya alınmış, sonrasında da farklı nota derlemeleri yapılmıştır. Peki aradaki iki asırlık dönemde *Mi'râciyye*'nin intikali nasıl sağlanmıştır? Elbette ki meşkle. Tekrarı pahasına meşkin sadece bu eser için değil neredeyse gelenekten aktarılan tüm eserler için temel araç olduğu söylenebilir. Yine *Mi'râciyye*'nin çeşitli vakıflar kurularak ve tekkelerdeki toplanılarda okunarak icra ve intikal zemini bulunduğu göz ardı edilmemelidir.¹⁸



Şekil 1: Eldeki verilere göre *Mi'râciyye*'nin intikal zinciri

Mi'râciyye yazmalarının bir kısmında metnin kenar boşluklarına, mısra ya da beyit yanlarına yazılan makam isimlerinin varlığı bu şekilde hazırlanmış ya da sonradan makam kayıtları yazılarak düzenlenmiş nüshaların *Mi'râciyye*'nin icra ve intikalinde yardımcı bir araç olarak düşünülebileceğini ortaya çıkarmaktadır (Makam kayıtlı yazmalardan örnekler için bkz. Resim 1 ve Ek 2). Derkenardaki makam kayıtları, her ne kadar bahirlerde bazı kalıp nağmelerin, muayyen ezgilerin var olduğu bilinse de bu uzun, muhtelif makamlara yayılan ve dahası icrası sadece *Mi'rac* kandiliyle sınırlı eserin hatırdaki tutulmasını destekleyecek bir çözüm olarak geliştirilmiş görünmektedir. Bu sayede eseri icra edecek mi'rachanlar -eserin tevşihleri ve cumhur okunan mükerrer ibareleri hariç ana gövdesi (haneleri) iki kişi tarafından beraberce okunur- hem metni takip edebilecek, hem de ilgili beyitte uygulayacağı makamı görerek nağmeyi daha rahat hatırlayabilecektir. *Mi'râciyye* bahirleri birer makam adıyla anılsa da her bölümün içinde makam geçkileri yapıldığından derkenardaki makam kayıtları bu değişimleri de takibe imkan sağlayacaktır.

¹⁸ Mustafa Kara, "Mîrâc Mîrâciye ve Bursalı Safiye Hâtun'un Vakfiyesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (1998): 25-40.

دکاه	فصل	دکاه
کیرمخده بوله اکرام تمام	جون اراده قلدی اول رتبا لاناام	دکاه
قول فعلی نیجه درعین کتاب	بیلنه پیغمبر عالیجناب	صبا
خوش بلیسنون ذات پالہ امجد	یار اولنسون معجزات احمدی	صبا
حضرت پیغمبری اعراجدر	معجزانندن بری معجزاجدر	صبا
برشبایدی کیجه لردن منتخب	برشبایدی کیر روشنبهدی و شب	جاردکاه

Resim 1: A 5347 no'lu yazmadan makam kaydı örnekleri (vr. 13b)

Makam kayıtlı *Mi'râciyye* yazmalarının yapılarına, ne maksatla ve kimler tarafından kullanıldığına ilişkin değerlendirmelere ileride döneceğiz. Öncelikle ilgili nüshaları kısaca tanıtmak yerinde olacaktır. Ancak burada bir kataloglama niyeti olmadığından detaylı nüsha tavsifleri yerine temel veriler aktarılacaktır.

Çeşitli katalog ve kütüphanelerde yaptığımız araştırma sonucu derkenarında makam adları yazılı bulunan on bir adet *Mi'râciyye* yazmasına ulaşılmıştır. Tarama genişletilerek bu sayı artırılabilir kuşkusuz. Ayrıca *Mi'râciyye*'nin makamlı olanlar kadar herhangi bir makam kaydının düşülmediği ve sadece metnin yer aldığı yazmalarının da varlığı göz ardı edilmemelidir. Değerlendirmeye tabi tutacağımız on bir yazmanın hiçbirinde eserin müzikal yönüne dair -makam isimleri hariç- bir bilgi yoktur. Yani icra esnasında dikkat edilmesi gerekenler, uzatma-kısaltmayı gösteren işaretler ya da okuyuş tavrına ilişkin hususiyetler yer almaz. On bir yazmadan sadece dördünde istinsah tarihi ve müstensih bilgisi yazılıdır.¹⁹

HM 4470: Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Yazmaları Bölümü 4470 numarada kayıtlı olan bu yazma Eğriboz Kadısı Abdülğanî b. Abdülkerîm tarafından 27 Rebiülâhir 1177 [4 Kasım 1763] tarihinde kaleme alınan on bir varaklık yazma *Mevlid* (vr. 1b-7a) ve *Mi'râciyye* (7b-11b) mecmuasıdır. On bir yazma arasında tarihi bilgisi yazılı en eski mecmua budur. Bahir ve tevşihlerin başına bazen “*fasl-ı hüseyinî*”, “*fasl-ı sabâ*” ve “*tevşih der-makam-ı düğâh*” gibi başlıklar konmuştur (Nüshadan örnek sayfalar Ek 2’de görülebilir).²⁰

TY 549: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’nde Türkçe Yazmalar 549’da kayıtlıdır. Mehmed Emîn b. Mehmed Emîn tarafından 1 Muharrem 1213 [15 Haziran 1798] tarihinde istinsah edilmiştir. *Mevlid*’in (1b-5b) hemen ardından *Mi'râciyye* yazılmıştır (6a-8b). Tevşihler ilgili bahrin başında derkenara yazılmıştır.²¹

¹⁹ Künyesi verilen yazmalar çalışmada başta koyu yazılmış kodlarıyla anılacaktır. Yazmalar istinsah tarihlerine göre, tarihi belirsiz olanlar ise alfabetik sıralanmıştır.

²⁰ Nâyi Osman Dede, *Mi'râciyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Yazmaları, nr. 4470.

²¹ Nâyi Osman Dede, *Mi'râciyye*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, →→

H 1286: Hacı Selim Ağa Kütüphanesi Hüdâyî Bölümü'nde 1286 numarada kayıtlı bulunan on dokuz varaklık *Mi'râciyye* (2b-9b) ve *Mevlid* (9b-18a) mecmuası 17 Şaban 1242 [16 Mart 1827] tarihinde Hüdâyî Camii ikinci imamı Hâfız Ali Sırrî b. Muhammed tarafından istinsah edilmiştir. Tıpkı *Mi'râciyye* gibi eserin ikinci kısmında yer alan *Mevlid* de makam kayıtlıdır. Varak 2a'da İsrâ sûresinin ilk üç ayeti yazılıdır.²²

MS 289: Koç Üniversitesi Kütüphanesi El Yazmaları Koleksiyonu'nda bulunan MS 289 numaralı mecmuada önce *Mi'râciyye* (1b-7a), ardından *Mevlid* (7a-12a) metni gelmektedir. Mecmua Muhammed Şerâfeddin el-Eyyûbî tarafından 1306 [1888] senesinde istinsah edilmiştir. Dügâh tevşih Müstear faslından, Nevâ tevşih Dügâh hanesinden, Sabâ tevşih Nevâ bahrinden ve Hüseyni tevşih de Sabâ bahrinden önce gelmiştir²³ -ki normal sıralamada hepsi sonrasında gelmeliydi. Yani yazmada tevşihlerin yerlerinde kayma olmuş gibidir.

A 1983: Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu'nda A 1983 numarada kayıtlı yazmanın tarihi ve müstensih belirlenmemiştir.²⁴ *Mi'râciyye*'nin (46b-50a) dışında farklı metinlerin de yer aldığı mecmua serlevhası ve ta'lik hattıyla diğerlerinden daha özenli bir yapıdadır. Başlıklarda yine "*fasl-ı...*" ibaresi vardır. Tevşihler ilgili bahrin başına derkenara yazılmıştır.²⁵

A 5347: Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu'nun A 5347 kodlu yazmasıdır. Mecmuanın başında iki kaside, İsmail Hakkı'ya ait bir nutuk, peşi sıra *Mevlid*, ardından Yazıcıoğlu Mehmed'e ait "*Rivâyette gelir bir gün Resûlullah olup dilşâd*" mısraıyla başlayan mersiye ve en sonda makamlı kayıtlı *Mi'râciyye* (vr. 12b-16a) yer almaktadır. Bölüm başlıkları "*fasl-ı segâh/dügâh/vd.*" diye verilmiştir. Yazma Hüseyni faslının ortasında kesilmektedir.²⁶ Muhtemelen son varak kayıp olduğundan metnin devamı (Hüseyni hanesinin ikinci yarısı ve Nişâbur münacat) mevcut değildir.

K 622: Atatürk Kitaplığı Belediye Yazmaları Koleksiyonu'nda mahfuzdur. Tarih ve müstensih bilgisi yoktur. Başında *Mevlid* var, ardından *Mi'râciyye* (13b-19b), sonda ise *Mevlid*'in Vefat bahri yazılmıştır. Ancak bu metinler arasında sadece *Mi'râciyye* için makam adları kaydedilmiştir. Diğer yazmalardan en önemli farkı neredeyse her beyit için bir makam adı yazılmasıdır, ki bu özelliğiyle tektir. Diğerlerinde muhtemelen devam eden makamlar için her beyte tekrar aynı makamın adı yazılmamıştı. Ancak K 622'de çoğu aynen devam eden makamlar yine de ismen kayda geçirilmiş görünüyor. Hane ve tevşih başlarına başlık yazılmamış, bir satır kadar boşluk bırakılmıştır (Nüşadan örnek sayfalar Ek 2'de görülebilir).²⁷

K 1424: Atatürk Kitaplığı Belediye Yazmaları arasında K 1424 numarada kayıtlıdır. İlk sayfada *Mi'râciyye* merasiminin başında okunan İsrâ sûresinin ilk

→ →
nr. 549.

²² Nâyî Osman Dede, *Mi'râciyye*, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdâyî Bölümü, nr. 1286.

²³ Nâyî Osman Dede, *Mi'râciyye*, Koç Üniversitesi Kütüphanesi, El Yazmaları Koleksiyonu, nr. 1286.

²⁴ Bundan sonra gelen hiçbir yazmada tarih ve müstensih bilgisi yazılmamıştır.

²⁵ Nâyî Osman Dede, *Mi'râciyye*, Milli Kütüphane, Yazmalar Koleksiyonu, nr. 1983.

²⁶ Nâyî Osman Dede, *Mi'râciyye*, Milli Kütüphane, Yazmalar Koleksiyonu, nr. 5347.

²⁷ Nâyî Osman Dede, *Mi'râciyye*, Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları, nr. 622.

ayeti ve son sayfasında merasimin bitişinde okunan Necm sûresinin ilk dokuz ayeti yazılıdır. A 1983 gibi serlevhalı ve diğerlerine nispeten daha özenli bir yazmadır. Müstakil bir *Mi'râciyye* risalesidir, başka bir metin eklenmemiştir. Bölüm başlarında yine “*fasl-i...*” ibaresi kullanılmıştır. Nevâ makamının tevşihî yazılmış ancak bahri eksik kalmıştır.²⁸

K 13473: Konya Koyunoğlu Kütüphanesi Yazmalar Koleksiyonu'nda yer alan mecmuada tarih ve müstensih kaydı yoktur. Bahirler için herhangi bir başlık kullanılmamıştır. Dahası tevşihlerin hiçbiri de yazılmamıştır.²⁹

OE 1476: Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları arasında 1474 numara ile kayıtlıdır. Tarihi ve müstensihî yazılmamıştır. Sadece *Mi'râciyye*'nin yer aldığı müstakil bir risaledir. Başta besmeleyle başlanmış, herhangi bir başlık ya da nitelendirme konmamıştır. Başlıklar diğer fasıl ve tevşihlerin de başında yoktur. Diğer yazmalarda fasılın önüne konan Segâh tevşih bu yazmada bahrin ardına konmuştur. Diğer kısımlar olağan sıraya uygundur. Nevâ hanesi ve tevşihî eksiktir.³⁰

YZ 195: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde mahfuz tarihsiz ve müstensihî belirsiz bir nüshadır. Başında *Mevlid*, en sonunda da *Mevlid* duası vardır. *Mi'râciyye* ortada 7a-11b varakları arasındadır. Bazı başlıklar atlanmış, bazıları ise “*fasl-i...*” ve “*tevşih-i...*” şeklinde yazılmıştır. Nevâ faslından sonrası için makam yazım sıklığı oldukça düşüktür.³¹

MATBU: Yukarıdaki on bir yazma ile bir mukayese imkânı oluşturmak adına *Mi'râciyye*'nin makam kaydı bulunan Arap harfli matbu versiyonu da değerlendirilmeye alınacaktır. Bu yayın *Mi'râcü'n-nebî aleyhisselâm* başlığı ile Şeyh Ali Galib tarafından 1310'da [1894] İstanbul'da neşredilmiştir. Başta mukaddime yazılmış, tevşihlerin güftesi ise en sonda topluca verilmiştir.³² Matbu nüshanın belki de en dikkat çeken yönü yukarıdaki yazmalarda gördüğümüz derkenara makam kayıtlarının yazılması uygulamasını matbuat devrinde de sürdürmüş olmasıdır. Gerçi mezuniyet tezini Nâyî Osman Dede hakkında yazan Mesud Cemil'in ifade ettiğine göre bu uygulamanın sebebi matbu nüshanın hicri 1253 [1837] tarihli bir yazmadan kopya edilmesidir.³³

Değerlendirme: Yazmalar Ne Söylüyor?

Makam kayıtlı *Mi'râciyye* yazmalarındaki tercihleri göz önüne sermek bu noktada önem arz ediyor. On bir adet yazmaya ilave olarak matbu nüshanın ve Suphî Ezgî'nin her mısra için yaptığı değerlendirme neticesinde tespit ettiği makamların da analize dahil edilmesi mukayese imkanını artıracaktır. Ek 1'de toplamda on üç kaynaktan (on bir yazma, matbu nüsha ve Ezgî) ilgili beyitler için hangi makamların kaydedildiği görülebilir. Yukarıda da ifade edildiği gibi bazı kaynaklarda kimi beyitler metin olarak yazılmamış (metinde yer almayan beyit-

²⁸ Nevâ bahrinin eksik oluşu dijital çekimdeki bir ihmal sonucu da gerçekleşmiş olabilir. Zira sayfa numaralarında da eksik vardır. Nâyî Osman Dede, *Mi'râciyye*, Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları, nr. 1424.

²⁹ Nâyî Osman Dede, *Mi'râciyye*, Konya Koyunoğlu Kütüphanesi, Yazmalar Koleksiyonu, nr. 13473.

³⁰ Nâyî Osman Dede, *Mi'râciyye*, Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, nr. 1476.

³¹ Nâyî Osman Dede, *Mi'râciyye*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar Koleksiyonu, nr. 195.

³² Nâyî Osman Dede, *Mi'râcü'n-nebî aleyhisselâm* (İstanbul, 1310).

³³ *Mızrabı, Yayrı ve Kalemiyle Mesud Cemil* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2018), 589.

ler üç tire ile “—” şeklinde gösterildi), çoğu beyit için ise herhangi bir makam ibaresi kaydedilmemiştir (bu durumda tabloda ilgili kutucuk boş bırakıldı). Nadi-ren de olsa bir beytin iki mısraı için de birer makam belirtilmiştir (bu durumda iki makam arasına “/” işareti konmuştur). Yazmalardan sadece dördünde istinsah tarihi belirtilmiştir (HM 4470, TY 549, H 1286 ve MS 289). Bunlar tabloda tarih sırasına göre başa, diğerleri alfabetik olarak peşine sıralandı. Hane önlerinde okunan tevşihler tabloya dahil edilmemiştir. Zira yazmaların hiçbirinde zaten makamını bildiğimiz tevşihler için farklı bir makam adı kaydedilmemiştir (Detaylar için bkz. Ek 1).

Kaynak olarak kullanılan yazmalarda ve matbu nüshada metnin kaç beyit olarak verildiği, bu beyitlerin kaç için makam adının not düşüldüğünü aşağıda daha net görmek mümkündür:

Yazmalar	Tarih	Toplam beyit (Tevşihler hariç)	Makam kayıtlı beyit	Makam sıklığı (%)	<i>bî-beste</i>
HM 4470	1763	103	31	30,1	4
TY 549	1798	106	27	25,5	0
H 1286	1827	103	27	26,2	0
MS 289	1888	103	31	30,1	0
A 1983	t.y.	101	43	42,6	0
A 5347	t.y.	82	29	35,4	0
K 622	t.y.	107	97	90,7	7
K 1424	t.y.	90	28	31,1	0
K 13473	t.y.	107	38	35,5	8
OE 1476	t.y.	91	41	45,1	3
YZ 195	t.y.	93	25	26,9	0
MATBU	1894	102	33	32,4	0

Tablo 1: *Mi'râciyye* Nüshalarında Makam Kayıtları ve Sıklığı

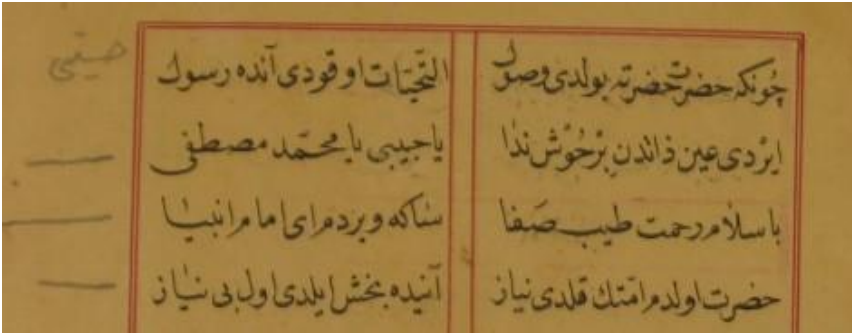
Sonda söylenecek olanı peşinen söyleyelim: Yazmalar arasında ihtilaftan ziyade benzerlik hâkimdir. Meselâ çoğunda toplam beyit 101-107 adet arasındadır. Bu sayının altında kalanlarda ise ya eksik bir varak (A 5347), ya Nevâ hanesinin tamamen atlanmış olması (K 1424 ve OE 1476) ya da diğer bazı yazmalarda “*bî-beste*” olarak yazılanların metne dahil edilmemesi (YZ 195) rol oynamıştır.

Kenarına makam ismi yazılmış beyit adedi de benzer seviyededir. İstisna görünen ve en yoğun makam kaydına sahip K 622’de ise neredeyse her beyit için -sadece üç beyit boş- bir karşılık yazılmıştır. Aslında bu yazmadaki mükerrer makam isimleri kaldırıldığında diğerlerinden pek de farkı kalmayacağı açıktır. Bu demek oluyor ki makam kayıtlarını not düşenler bir makamı yazdıktan sonra takip eden beyitlerde makam değişikliği yoksa oraları boş bırakmışlardır. Yani kuvvetle muhtemel kenarı boş kalan -makam kaydı olmayan- beyitler, öncesinde yazılı makam devam ettiğinden boş bırakılmıştır.

Peki, “*bî-beste*” [bestesiz] nedir? Yazmaların dördünde muhtelif adette bey-

tin yanına bu ifadenin yazıldığı görülür. İlginç olanı bu “*bî-beste*” beyitlerin hepsinin de *Mi'râciyye*'nin yirmi altı beyitle en uzun bölümü olan Hüseyni bahrinde yer almasıdır. Dahası bu beyitler yazmalar arasında da ortaktır. Suphi Ezgi de *Mi'râciyye*'nin notalarını neşrettiğinde Hüseyni hanesinden “*lahinleri unutulmuş olduğundan*” yaklaşık on bir beyti notaya alamamıştı.³⁴ Ek 1'deki tabloda Ezgi'nin verdiği notalardan hareketle tespit ettiği makamlar yazılırken bu unutilan ve notaya alamadığı beyitler “[bestesi yok]” diye listelendi. Dikkat edilirse Ezgi'nin bestesi unutuldu dedikleriyle yazmalarda “*bî-beste*” kaydı düşünülenler arasında örtüşme görülecektir. Suphi Ezgi eseri 27 Haziran 1936'da Mehmet Sami'nin icrasından notaya ve plağa almıştı.³⁵ Ekrem Karadeniz'in neşrettiği *Mi'râciyye* notasında da durum farklı değildir. Tıpkı Ezgi'nin hazırladığı versiyondaki gibi Karadeniz nüshasında da Hüseyni bahrindeki aynı on bir beyit eksiktir.³⁶ Dolayısıyla bugün için bu on bir beyit gerçekten de “*bî-beste*” ve kayıptır.

Akla şu ihtimal de geliyor: Belki de bu on bir beyit başından beri besteli değildi. Metin olarak taşınyordu ancak bestelenmemişti. Bunun oldukça zayıf bir ihtimal olduğunu pekâlâ söyleyebiliriz. Zira güfte ve beste aynı kişiye -Osman Dede'ye- ait olduğuna göre ve bunlar muhtemelen peş peşe üretildiklerine göre Osman Dede'nin bestelemeyeceği bir pasaj yazması akla yatkın değildir. İlâveten, değerlendirmeye aldığımız yazmaların bazılarında bu on bir beytin ancak bir kısmı -en çok sekizi- “*bî-beste*” olarak kaydedilmiştir. Bazı yazmalarda ise bu beyitlerin boş bırakıldığı, daha da önemlisi bunlara makam yazıldığı da açıkça görülmektedir. Dolayısıyla bu durumu bir süreç olarak okumak gerekir. Muhtemelen uzun Hüseyni bahrinin bazı beyitleri zamanla mi'râchanlarca icraya dahil edilmemiş ve nihayet bunlar unutulmaya başlanmıştır. H 1286 ve YZ 195'te sonradan eklendiği belli olan beyit yanlarına çekilmiş uzun çizgiler de bu beyitlerin icra esnasında atlanması için konmuş olabilir (Resim 2). Yazmalarda sayıları tedricen artan “*bî-beste*” beyitler okuyucuların tasarrufuyla gündemden düşmüş olmalıdır. Yirminci yüzyıla geldiğinde ise notaya aktaranların derleyebileceği bir bestesi kalmamıştır.



Resim 2: YZ 195'te sonradan eklenen çizgiler (vr. 11a)

³⁴ Ezgi, *Nazarî ve Amelî Türk Musikisi*, [t.y.], 3: 142.

³⁵ Mustafa İsmet Uzun, “Mi'râciyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 138.

³⁶ Karadeniz, *Türk Müsikişinin Nazariye ve Esasları*, 690-695.

Kayıp Nevâ bahrinin unutulması da muhtemel ki böyle bir süreçle paralellik taşıyordu. Gerçi bu bahrin hiçbir beyti yazmalarda “*bî-beste*” olarak anılmamıştı. Ancak iki yazmada (K 1424 ve OE 1476) Nevâ hanesi eksiktir, hiç yazılmamıştır. Diğer hanelerin hiçbiri için bir bütün olarak böyle bir boşluk yoktur. K 1424 ve OE 1476’teki bu noksanlık Nevâ bahrinin zaman içinde yok olmasının işaretçilerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Şayet *Mi’râciyye* yazmalarının istinsah tarihleri sadece dördünde değil daha çoğunda kayda geçmiş olsaydı eserin intikal sürecini daha net şekilde izlemek mümkün olabilirdi. Fakat bir ikisi dışında çok da özenli olmayan, ara başlıklar ve cetvellerle muntazaman tertip edilmemiş bu yazmaların işaret ettiği farklı noktadır. Muhtemelen bu *Mi’râciyye* yazmaları daha ziyade mi’râchanlar, yani bu eseri bizzat icra edenlerin kullanımındaydı. El altında tuttuğu, icra esnasında takip ettiği, belki arada hafızasını tazelemek için üzerinden geçtiği mecmuaları bunlar. İstinsah bilgileri gibi temellük kayıtları da noksan olduğundan bu yorumu besleyecek başka dayanaklara ihtiyaç vardır.

Yazma künyelerinden hatırlanacak olursa *Mi’râciyye* metninin sıklıkla Süleyman Çelebi mevlidiyle birlikte yer aldığı görülmekteydi. On bir yazmanın yedisinde (HM 4470, TY 549, H 1286, MS 289, A 5347 -bu yazmada kasideler ve mersiyeler dahi var-, K 622 ve YZ 195) bu iki metin bir aradadır. Başka metinlerin yer almadığı bu küçük risaleler mi’râchanlar için yanlarında taşımaya ve icra esnasında önlerine koyup kullanmaya elverişli yapıdadır. *Mi’râciyye*’deki gibi *Mevlid*’de de beyit ya da mısra kenarlarına makam adı yazılarak icrayı desteklemeye ve yönlendirmeye yönelik mekanizma kullanılmıştır. Aslında *Mevlid* için bu uygulamanın daha yaygın olduğu söylenebilir.³⁷

İcra şekilleri, merasimleri, edebi özellikleri, aralarda tevşihlerle bezenişi gibi yönleriyle epey benzerlikler taşıyan *Mi’râciyye* ve *Mevlid*’in en mühim farkı ilkinin bestesiyle günümüze ulaşmış olmasıdır. *Mevlid*’in de bir dönem bestelendiği ancak bunun unutulduğu rivayet edilir.³⁸ Öte yandan *Mi’râciyye* hiçbir zaman *Mevlid*’in ulaştığı yaygınlık ve şöhrete erişememiştir. Zaten *Mi’râciyye* senede bir gün, belli başlı merkezi yerlerde, eseri meşk etmiş az sayıdaki icracı tarafından okunurdu. Belki de tam olarak bu mahdut çerçeve içinde kalması ve nispeten az icra edilişi *Mi’râciyye* bestesinin -ufak kayıplar hariç- unutulmadan günümüze ulaşmasını sağlamış olabilir. *Mevlid* ise her vesileyle sıklıkla ve farklı coğrafyalarda değişik müzikal uygulamalarla okunmuş ve böylelikle gerek metin gerekse müzik açısından çeşitlenmişti. Bu hercümerç içinde -şayet varsa- besteli *Mevlid*’in kayıplara karışması daha mümkün hâle gelmiş olmalıdır.

Mi’râciyye’nin *Mevlid*’e nazaran metin ve müzikal yapı açısından daha korunmuş hâlde kalması onun bütün yazmalarda aynen muhafaza edildiği anlamına gelmemelidir. Nitekim nüshaların beyit adedindeki farklılık gösterilmiştir. Yani sıra beyitlerdeki bazı kelime ve ifadelerde de küçük çaplı farklılıklar göze

³⁷ Tespitlerimize göre makam kayıtlı *Mevlid* yazması yirmiyi aşkın sayıdadır. Bunlarla ilgili çalışmamız sürmektedir.

³⁸ Bedri Mermutlu, “Besteli *Mevlid* Meselesi”, *Süleyman Çelebi ve Mevlid: Yazılışı, Yayılışı ve Etkileri*, ed. Mustafa Kara - Bilal Kemikli (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2016), 412-434.

çarpmaktadır. Meselâ “*Lik ircâ eylerem her emcede*” mısraı bazı yazmalarda “*Eylerim lâkin niyâz her emcede*” şeklinde yazılmış, “*Hem burâkî çekdi hem tutdu rikâb*” mısraının ilk kelimesi bazen “*Çün*” diye kaydedilmiş, “*Ey kemâl ü kudret ıssı pâdişâh*” mısraındaki “*kudret*” ibaresi de bazen “*rahmet*” olmuştur. MS 289 ve K 13473'te de “*Pes dedi Cebrâil sen ey şâhbâz*” ve listedeki sırada peşi sıra gelen “*Sebkât etsem Sidre'den ben yek benân*” mısraıyla başlayan beyitler yer değiştirmiştir. Görüldüğü gibi metindeki farklılıklar genel bütünlüğü bozmayacak küçük değişikliklerden ibarettir.

Metin açısından durum böyle iken yazmalarda derkenara kaydedilen makamlardaki manzara da benzerdir. On bir adet yazma ve matbu nüsha mukayese edildiğinde belirli beyitlerde yapılan makam geçkilerinin -bazı kaymalar ve farklı isimlendirmeler olsa da- büyük oranda ortaklık gösterdiği açıktır. Segâh, Nevâ, Sabâ, Hüseyni ve Hüzam gibi her dönemde yaygın olarak kullanılan “aşına” makamların varlığının ötesinde Horasanî,³⁹ Küçek,⁴⁰ Necd-i Hüseyni⁴¹ ve Vech-i Hüseyni⁴² gibi “garip” makamlarda dahi ittifak sağlandığı görülüyor.⁴³

Gerçi “aşına” ya da “garip”, yazmalarda geçen tüm makam ya da terkipler Nâyî Osman Dede'nin zamanında mevcuttu. Hatta Osman Dede *Rabt-ı Ta'birât-ı Mûsikî* adlı eserinde bu makamların biri hariç hepsini zikretmişti.⁴⁴ Eksik olan Horasanî makamı ise o devirde tanınan ve kaynaklarda geçen bir makamdı.⁴⁵ Dolayısıyla yazmalarda görülen makamların bestekâr tarafından kullanılmış olmasında teknik ve tarihi bir engel yoktur. Eldeki bilgilere göre bir tahminden öteye geçmese de şunu da söyleyebiliriz: Nâyî Osman Dede *Mi'râciyye*'yi besteledikten sonra burada gördüğümüz makam kayıtlı yazmalar gibi bir nüsha - müellif nüshası- hazırlamış ve sonrasında yapılan istinsahlar buradan kopya edilmiş olabilir. Osman Dede'nin birkaç farklı eser telif etmiş olduğundan pekâlâ *Mi'râciyye*'sini de yazmış olması muhtemeldir. Ayrıca incelediğimiz on bir *Mi'râciyye* nüshasında da ortaya çıkan uyum ve tutarlılık -bugüne kadar ortaya çıkmamış olsa da- müellif nüshasından türetilmiş olmaları ihtimalini akla getirmektedir.

Unutulan Sadece Nevâ Bahri mi yahut *Mi'râciyye* Korundu mu?

Nevâ bahrinin ve önünde okunan tevşihinin unutulduğu, günümüze ulaşmadığı ve muhtelif nota neşirlerinin hiçbirinde bu kısmın yer almadığı ifade

³⁹ Hüseyni, Sabâ ve Hicaz makamlarından mürekkep bir yapıdadır. Yakup Fikret Kutluğ, *Türk Musikisinde Makamlar: İnceleme* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000), 395-396.

⁴⁰ Gerdâniye ve Sabâ makamlarının birleşmesinden meydana gelmiştir. Karadeniz, *Türk Musikisinin Nazariye ve Esasları*, 136.

⁴¹ Eviç yerine acem perdesini kullanan Hüseyni makamı türevi bir terkiptir. Karadeniz, *Türk Musikisinin Nazariye ve Esasları*, 99. Yazmalarda bu terkip bazen kısaca “Necd” şeklinde yazılmıştır.

⁴² Seyre Hüseyni makamıyla başlayıp arada Sabâ ve İsfahan çeşnilerini kullanıp tekrar Hüseyni'ye dönerek karar eden makam. Karadeniz, *Türk Musikisinin Nazariye ve Esasları*, 139. Yazmalarda bu terkip bazen kısaca “Vech” şeklinde yazılmıştır.

⁴³ Burada kullanılan “garip” tabiri bu makamların çok az tercih edilmesi, repertuarda bunlardan beselenmiş az sayıda eserin oluşu sebebiyledir. “Aşına” derken de tersini, yaygın kullanımı kastediyoruz.

⁴⁴ Süleyman Erguner, *Kutb-ı Nâyî Osman Dede ve Rabt-ı Ta'birât-ı Mûsikî* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1991).

⁴⁵ Eugenia Popescu-Judetz, *A Summary Catalogue of the Turkish Makams* (İstanbul: Pan Yayıncılık, 2010), 103.

edilmişti. Buna ilaveten Hüseyini hanesindeki on bir beytin de bugünkü nota derlemelerinde noksan olduğu ve bu unutulma sürecinin alametlerinin yazmalarda çeşitli sayılarda görülen “*bî-beste*” ibarelerinde saklı olabileceğine değinmiştik. Peki *Mi'râciyye*'deki kayıp ya da değişimler bunlarla mı sınırlı? Bu soruya sadece yazmalardaki makam kayıtlarından hareketle -ki bunların dahi neye göre yazıldıkları tartışılabilir- kesin bir cevap bulmak mümkün görünmese de bazı ipuçları yakalanabilir. Dolayısıyla artık mukayeseyi yazmaların kendi aralarında değil, bu kaynaklar ile *Mi'râciyye*'nin günümüze ulaşan hâli arasında yapmak gerekiyor.⁴⁶

Her ne kadar birkaç farklı nota derlemesi olsa da bunlar arasında, uygulanan makamlar açısından fark yoktur. Suphi Ezgi'nin eseri usûl kalıbına (Türkî darp) yerleştirmesi ya da *Mi'râciyye*'yi notaya aktaranların tavır ve süsleme icabı yapılan hareketleri farklı oranlarda yazıya yansıtması gibi bestenin ana hareketini -hiç değilse makamını- etkilemeyecek unsurlardır bunlar.

Günümüze ulaşan *Mi'râciyye* notalarında uygulanan makamlar ile yazmalarda kaydedilenlerin mukayesesinden ilginç sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Meselâ Segâh bahrinin “*Kim anın zât-ı şerîfin âşikâr*” mısrayla başlayan beşinci beyti iki yazmada boş bırakılmış, diğer on kaynakta -matbu nüshayı da artık yazmalarla beraber düşünüyoruz- Bestenigâr makamında olduğu yazılmıştır. K 622'de de bu beyitten başlayarak Segâh hanesinin sonuna kadar altı beyit yine Bestenigâr olarak kaydedilmiştir. Fakat günümüze ulaşan notaların hiçbirinde ne beşinci ne de takip eden beyitlerde Bestenigâr makamı işlenmez. Ezgi'nin de tespit ettiği gibi Segâh bahrinde Segâh, Hüzam ve bir mısradaki Revnâknümâ haricinde makam kullanılmamıştır.

Örneklere devam edelim: Altı beyitlik nispeten kısa Müstear bahrinin son iki beyti yazmaların yarısında Bayâti olarak yazılmıştır. Fakat bu kısımlar elimizdeki notalarda Segâh makamındadır ve bu hane Segâhlı olarak karar eder, Bayâti değil.

Dügâh hanesine geçtiğimizde ise “*Hâb-ı bîdârî meyânında hemîn*” mısrayla başlayan on beşinci beyitte yazmaların biri hariç hepsinde Kürdi makamı yazılmıştır. Notalarda ise bu beyit Hüseyini ile başlayıp ikinci mısradaki Bûselik çeşni-siyle -Suphi Ezgi Acem-bûselik diyor- karar eder. Takip eden iki beyitte de bu Hüseyini ve Bûselikli nağme devam eder. Bu durum, yani Kürdinin yerine Hüseyini ve Bûselik kullanımı, yazmalarla notalar arasında bariz bir fark oluşturur. Yalnız bahsi geçen beyitte sadece bir yazmada Bûselik yazıldığı görülür. Oldukça geç tarihli (1888, istinsah tarihini bildiklerimizin en eskisi) MS 289'da “*Hâb-ı bîdârî meyânında hemîn*” diye başlayan beyte Bûselik kaydı düşülmüştür. İlgili kayıt belki de bu beyitte yaşanan makam ve dolayısıyla nağme değişiminin ilk örneği olarak görülebilir. Yani ilgili bölüm Kürdi olarak gelmiş, zamanla Bûselik makamının kullanıldığı bir hâle evrilmiş ve MS 289'un istinsah tarihi 1888'de bu değişim tamamlanmış olabilir.

Kayıp Nevâ bahrinde kullanılan makamlar söz konusu yazmaların topluca

⁴⁶ Bu mukayese Ek 1'deki tabloda en sağ sütunda Suphi Ezgi'nin ilgili mısralarda uygulanan makamlar hakkındaki tespitleri ile yazmalardaki durum üzerinden takip edilebilir.

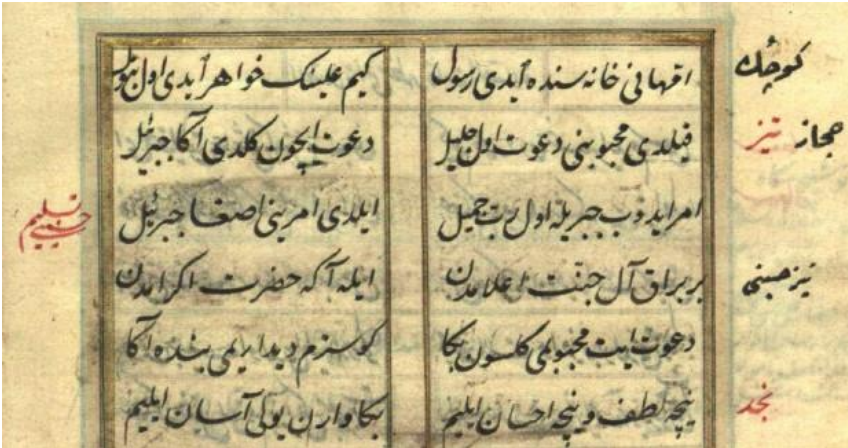
analiz edilmesiyle tespit edilebilir. Buna göre on altı beyitlik bu hanenin ilk dört beyti Nevâ, beş ve altıncı beyitleri Nevâ-sünbûle, yedi ile on üçüncü beyitleri arası Hüzam ve son üç beytinin de Nişâbur makamında işlenmiş olması yüksek ihtimaldir.

Sabâ hanesinde “*Bir tabakla geldi üç kâse ana*” mısraıyla başlayan on birinci beyit yazmalarda ağırlıklı olarak Hisâr makamı olarak kaydedilmekte, notalarda ise Çargâh ve Bestenigâr makamlarının hâkim olduğu bir melodi görülmektedir. Yine aynı bahrin “*Hamd edüb Cibrîl dedi ey azîz*” diye başlayan on dördüncü beytine yazmaların beşinde Şehnaz yazılmış, aynı yerin notalardaki nağmesi ise Hüseyini makamında olmuştur.

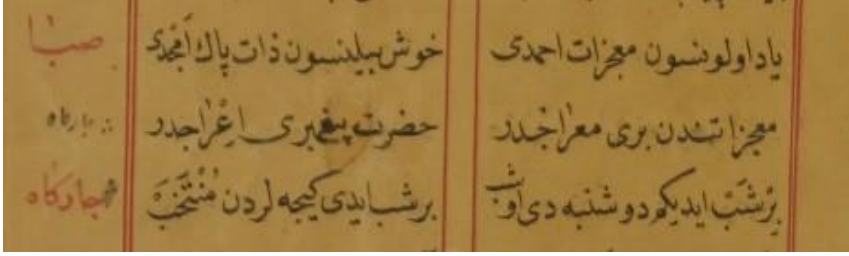
Nişâbur olarak bilinen sondaki münâcât kısmı içine yazmaların hiçbirinde Nişâbur makamı yazılı değildir. Bunun yerine yazmalarda ilk beş beyit için Hüzam, son altı beyit için de İsfahan ve Kûçek makamlarının ağırlıkta olduğu bir tablo görülmektedir.

Örnekleri çoğaltmak mümkündür (Ek 1'deki tablodan tespit edilebilir). Yazmaların istinsah tarihleri belirli olsaydı belki bu değişimlerin zaman içindeki serencamını daha net yorumlamak mümkün olabilirdi. Ancak burada şu mühim nokta da göz ardı edilmemelidir. Tarihini bildiğimiz dört yazma için de derkenardaki makam kayıtlarının yazmaların istinsah edildiği zaman yazıldığını kesin olarak söylemek mümkün değildir. Makam kayıtları sonradan da metnin kenarlarına ilave edilmiş olabilir. Belirgin bir kalem farkı görülmediğinden istinsah tarihi belli dört yazma için makam isimlerinin de aynı tarihte yazılmış olduğunu kabul etmekten başka çare yoktur.

Mi'râciyye yazmalarında makam kayıtlarının sonradan eklenmesiyle ilgili bazı tekil örnekler de yok değildir. İstinsah tarihleri belli olmayan iki yazmada (A 1983 ve YZ 195) makam isimleri başta kırmızıyla yazılmış, muhtemelen sonradan bazı yerlere siyahla eklemeler yapılmıştır. Ancak bu ilave yazımların sayısı oldukça azdır: A 1983 ve YZ 195'te de dörder kere. Muhtemelen yazma sahibi eksik gördüğü yer bu şekilde tamamlamış olmalıdır (Sonradan ekleme örnekleri için bkz. Resim 3 ve 4).



Resim 3: A 1983'te sonradan eklenen makam kayıtları (vr. 47b)



Resim 4: YZ 195'te sonradan eklenen makam kayıtları (vr. 8a)

Mi'râciyye'nin intikal sürecinin hiç şüphesiz en önemli aşamalarından biri eserin notaya alınmasıydı. Anlaşılan o ki notalar yazılırken ve *Mi'râciyye* hakkında malumat verilirken matbu nüshanın etkin bir rolü olmuştur. *Mi'râciyye* metnini ilk kez latinize eden Sadettin Nüzhet Ergun *Antoloji*'sinde metnin ilgili yerlerine matbu nüshadaki makam kayıtlarını aynen taşımıştır.⁴⁷ Daha da ilginç olanı, Suphi Ezgi'yi *Mi'râciyye*'yi usûlle notaya aldığı için eleştiren Ekrem Karadeniz, kendi kitabında *Mi'râciyye* notalarını verirken porte üstlerine matbu nüshadaki makam kayıtlarını aynen taşımıştır. Problem şu ki yukarıda gösterdiğimiz gibi yazma ve matbu *Mi'râciyye* nüshaları ile günümüzdeki notalarda takip edilen makamlar azımsanmayacak sayıda çelişmektedir. Meselâ Karadeniz'in verdiği notada Segâh makamı işlenirken, aynı beyit için matbu nüshada Bestenigâr yazılı olduğundan, porte üzerinde Bestenigâr yazılmıştır. Zaten *Mi'râciyye*'yi açıkladığı sayfada her bahirde hangi makamların kullanıldığını sıralarken, kendi notasındaki makamları değil de matbu nüshada verilen makamları yazmıştır. Bu yüzden notasını vermediği kayıp Nevâ bahri için bile "4. bahirde Nevâ'dan başka Nişâbur" makamının kullanıldığını söyleyebilmiştir.⁴⁸

Bu hata ya da ihmal Karadeniz'in eseriyle de sınırlı kalmamıştır. *Mi'râciyye* notası neşreden diğer bir müellif Alâeddin Yavaşca, tıpkı Karadeniz gibi formu anlattığı bölümde her hane için kullanılan makamları sıralamıştır; fakat kendi notasındakileri değil, yine Karadeniz'deki gibi matbu nüshadaki makamları. İki kitaptaki makam listeleri arasındaki tek fark Yavaşca'nın her nedense Vech-i Hüseyni ve Necd-i Hüseyni makamlarını listeye dahil etmemesidir.⁴⁹ Anlaşılan o ki Yavaşca listesini bir nebze olsun "garip" makamlardan temizlemiştir. Buradaki niyetimiz her biri yoğun emek mahsulü olan nota neşirlerini yermekten ziyade *Mi'râciyye*'nin günümüze taşınmasını izah etmeye çalışırken bir ihmalin intikaline de dikkat çekmekten ibarettir.

Sonuç

Osmanlı/Türk müziği repertuarının en uzun besteli formu olan Nâyî Osman Dede'nin *Mi'râciyye*'si meşkin doğası gereği bazı kayıplara ve değişimlere uğrayarak en az iki yüz sene süren intikali neticesinde notaya aktarılmıştır. Eser bu açıdan şanslı sayılabilir. Zira *Mi'râciyye* sadece Mi'rac kandillerinde yani senede

⁴⁷ Ergun, *Türk Musikisi Antolojisi: Dinî Eserler*, 1942, 1: 308-317.

⁴⁸ Karadeniz, *Türk Müsîkîsinin Nazariye ve Esasları*, 163.

⁴⁹ Yavaşca, *Türk Müsîkîsi'nde Kompozisyon ve Beste Biçimleri*, 701.

bir gün okunuyordu. O da İstanbul ve Bursa gibi belli merkezi yerlerle sınırlıydı. Mi'rachanlar da bildiğimiz kadarıyla hiçbir zaman kalabalık bir güruh olmamıştı. Açıkçası bu şartlar altında böylesi uzun ve tekrar eden kalıp melodileri sebebiyle de yer yer dinleyicinin ilgisini kaybedebilecek bir eserin tamamen unutulması şaşırtıcı olmazdı. Bakış açımızı tam tersine çevirelim: Belki tam da bu şartlar *Mi'râciyye*'nin muhafazasını sağlamıştır. Diyelim ki *Mevlid* kadar rağbet görse ve sıklıkla okunsa muhtemelen onunla aynı kaderi paylaşacak, metnin onlarca versiyonu türeyecek, çeşitli icra şekilleri ortaya çıkacaktı. Kaynaklarda sıklıkla *Mevlid*'in “bozulma” sürecinden ehliyetsiz okuyucular, liyakat sahibi olmayan icracılar, “cahil mevlidhanlar” sorumlu tutulur.⁵⁰ *Mi'râciyye*'nin nispeten mahdut bir çevre içinde kalması korunmasına katkı sağlamış olabilir.

Çalışmada değerlendirdiğimiz makam kayıtlı yazmaları da *Mi'râciyye*'nin notaya geçirilene kadarki intikalinde yardımcı bir unsur olarak sayabiliriz. Aktarım süreci için hafızanın yanı sıra bu mecmuaların da önemli bir rol üstlendiği pekâlâ iddia edilebilir. Bu nüshalarda ortaya çıkan benzerlik ve farklılıklar eserin hiç değilse makamlar ve metin açısından ne ölçüde korunarak taşındığının bir göstergesi olmuştur.

Esas heyecan verici manzara ise yazma ve matbu nüshalardaki makamlar ile *Mi'râciyye*'nin nota versiyonlarında kayda geçmiş nağmelerde hâkim olan makamlar arasındaki karşılaştırmayla ortaya çıkmış oldu. Bu noktada yazmaların ittifak ettiği bazı makamların bugünkü notalarda işlenmediği görüldü. Demek ki literatürde her fırsatta altı çizilen Nevâ bahrinin kaybolması meselesi dışında da bazı kayıp ya da değişimlerin yaşanmış olabileceği ihtimalini düşünmek gerekiyor.

Görülebildiği kadarıyla burada ele aldığımız *Mi'râciyye* yazmaları daha önce gündeme gelmemiş ve değerlendirilmemişti. Ancak matbu nüshanın⁵¹ yirminci yüzyılda *Mi'râciyye* ile ilgili çalışmalarda etkili rol oynadığı anlaşılmaktadır. Yakın dönem neşirlerinde genelde metin bu kaynaktan alınmıştır. Fakat ilginç olan *Mi'râciyye* ile ilgili bazı açıklamalarda matbu nüshada derkenara yazılan makamların da referans olarak kullanılmasıdır. Çünkü yazdıkları notalar ile matbu nüshadaki makamlar birçok noktada ayrı düşmektedir.

Aktarım zincirinden günümüze ulaştığımızda *Mi'râciyye*'nin hâlen mütevâzi bir çevrede tanındığı ve icra edildiğini söyleyebiliriz. Özel mahfillerde yapılan ya da vakfiye gereği devam ettirilen *Mi'râciyye* merasimlerinin olduğu bilinmektedir. Eser yakın zamanda bir belgesel-filme de konu olmuştur.⁵² *Mi'râciyye*'nin bugüne intikali böyleyken bundan sonraya nasıl taşınacağını da zaman gösterecektir.

⁵⁰ Ali Rıza Sağman, *Mevlid Nasıl Okunur? Ve Mevlidhanlar* (İstanbul, 1951), 7, 49; Sadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Musikisi Antolojisi: Dinî Eserler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1943), 2: 654.

⁵¹ Nâyî Osman Dede, *Mi'râcü'n-nebî aleyhisselâm*. (İstanbul: 1310).

⁵² Murat Pay, “Mirâciyye: Saklı Miras” (Rasathane Film, 2017).

Kaynaklar

- » Akar, Metin. *Türk Edebiyatında Manzum Mi'râc-nâmeler*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987.
- » Baloğlu, Bekir Şahin. "Eski Zaman 'Durak'larından Zamanı Yaşayan 'Durak'lara: Durak Evferi Usûlü ve Arel Arşivi'nden Örnekler". *2017 Arel Sempozyumu Bildirileri*. 77-87. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2017.
- » Behar, Cem. *Aşk Olmayınca Meşk Olmaz: Geleneksel Osmanlı/Türk Müziğinde Öğretim ve İntikal*. 7. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- » Behar, Cem. "Türk Tasavvuf Musikisinde Bir 'Teknik Modernleşme' Örneği: Durak". *Musikiden Müziğe Osmanlı/Türk Müziği: Gelenek ve Modernlik*. 280-309. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- » Ergun, Sadeddin Nüzhet. *Türk Musikisi Antolojisi: Dinî Eserler*. 2 Cilt. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1942-1943.
- » Erguner, Süleyman. *Kutb-ı Nâyî Osman Dede ve Rabt-ı Ta'bîrât-ı Mûsikî*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1991.
- » Ezgi, Suphi. *Nazarî ve Amelî Türk Musikisi*. 5 Cilt. İstanbul: İstanbul Belediyesi Konservatuvarı, 1935-1940.
- » Güngördü, Bahri. *Nâyî Osman Dede'nin Mi'râciyesi'nin Türk Mûsikisindeki Yeri*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1993.
- » Kara, Mustafa. "Mîrâc Mîrâciye ve Bursalı Safiye Hâtun'un Vakfiyesi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (1998): 25-40.
- » Karadeniz, Ekrem. *Türk Mûsikîsinin Nazariye ve Esasları*. Ankara: Türkiye İş Bankası, 1983.
- » Kutluğ, Yakup Fikret. *Türk Musikisinde Makamlar: İnceleme*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000.
- » Mermutlu, Bedri. "Besteli Mevlid Meselesi". *Süleyman Çelebi ve Mevlid: Yazılışı, Yayılışı ve Etkileri*. Ed. Mustafa Kara - Bilal Kemikli. 412-434. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2016.
- » *Mısrabı, Yayın ve Kalemle Mesud Cemil*. Haz. Hüseyin Kıyak. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2018.
- » Nâyî Osman Dede. *Mi'râciyye*. Hacı Mahmud Efendi Yazmaları, 4470: 7b-11b. Süleymaniye Kütüphanesi.
- » Nâyî Osman Dede. *Mi'râciyye*. Türkçe Yazmalar, 549: 6a-8b. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi.
- » Nâyî Osman Dede. *Mi'râciyye*. Hüdâyî Bölümü, 1286: 2b-9b. Hacı Selim Ağa Kütüphanesi.
- » Nâyî Osman Dede. *Mi'râciyye*. El Yazmaları Koleksiyonu, 1286: 1b-7a. Koç Üniversitesi Kütüphanesi.
- » Nâyî Osman Dede. *Mi'râciyye*. Yazmalar Koleksiyonu, 1983: 46b-50a. Milli Kütüphane.
- » Nâyî Osman Dede. *Mi'râciyye*. Yazmalar Koleksiyonu, 5347: 12b-16a. Milli Kütüphane.
- » Nâyî Osman Dede. *Mi'râciyye*. Belediye Yazmaları, 622: 13b-19b. Atatürk Kitaplığı.
- » Nâyî Osman Dede. *Mi'râciyye*. Belediye Yazmaları, 1424: 1a-8a. Atatürk Kitaplığı.
- » Nâyî Osman Dede. *Mi'râciyye*. Yazmalar Koleksiyonu, 13473: 1b-3b. Konya Koyunoğlu Kütüphanesi.
- » Nâyî Osman Dede. *Mi'râciyye*. Osman Ergin Yazmaları, 1476: 1b-4b. Atatürk Kitaplığı.
- » Nâyî Osman Dede. *Mi'râciyye*. Yazmalar Koleksiyonu, 195: 7a-11b. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi.
- » Nâyî Osman Dede. *Mi'râcû'n-nebî aleyhisselâm*. İstanbul, 1310.
- » Pay, Murat. "Mirâciyye: Saklı Miras". Rasathane Film, 2017.
- » Popescu-Judetz, Eugenia. *A Summary Catalogue of the Turkish Makams*. İstanbul: Pan Yayıncılık, 2010.
- » Revnakoğlu, Cemâleddin Server. "Mi'râciye Nasıl Kaleme Alındı? V". *Yeni Tarih Dünyası Dergisi* 2/19-20 (1954): 765-767.
- » Sağman, Ali Rıza. *Mevlid Nasıl Okunur? Ve Mevlidhanlar*. İstanbul, 1951.
- » Uzun, Mustafa İsmet. "Mi'râciyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 135-140. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- » Yavaşca, Alâeddin. *Türk Mûsikîsi'nde Kompozisyon ve Beste Biçimleri*. İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 2002..

EK 1: Yazmalar, Matbu Nüsha ve Suphi Ezgi'de Mi'râciyye Makamları

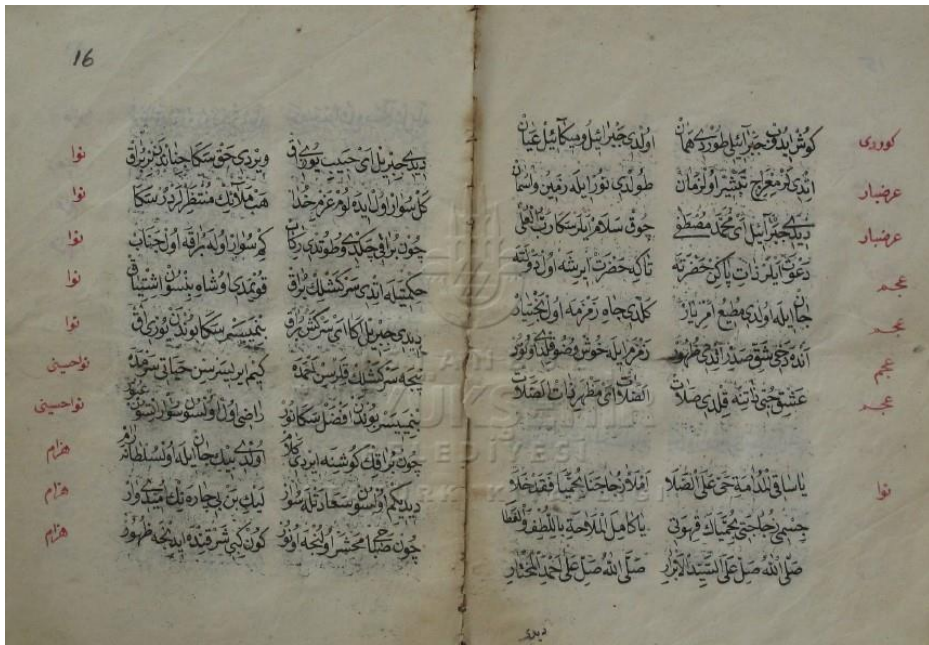
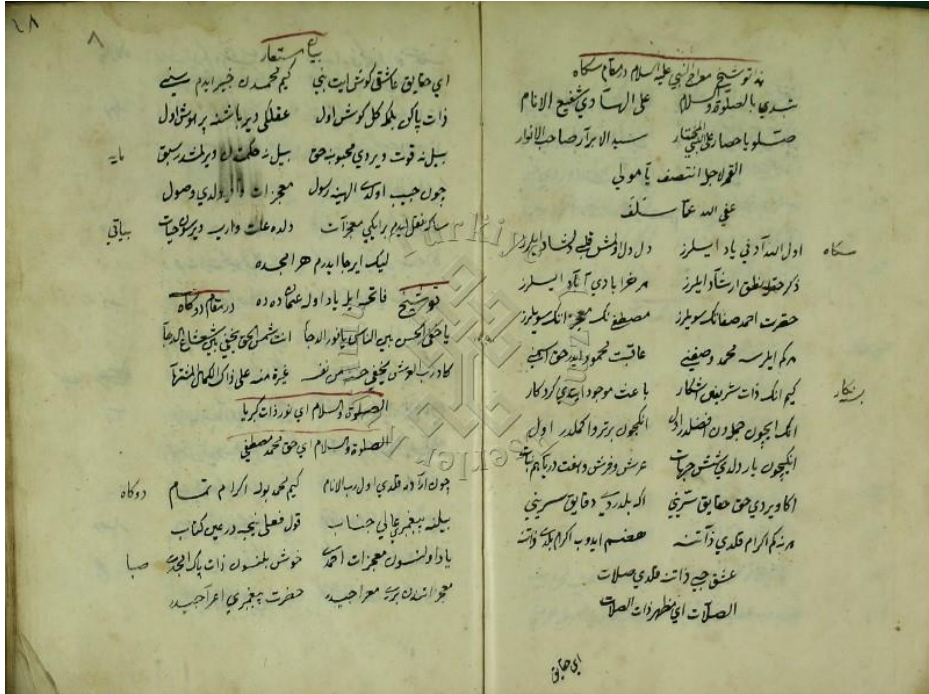
Bayit	HM4470	TY549	HI1286	MS289	A1983	A5347	K622	K1424	K13473	OE1476	YZ195	MATBU	EZGİ	
Segâh Bahri														
Evvel Allah adını yâd eyleriz Dil dil olmuş kalbi dilşâd eyleriz	Segâh	Segâh	Segâh	Segâh	Segâh	Segâh	Segâh	Segâh	Segâh	Segâh	Segâh	Segâh	Segâh/Segâh	
Zikr-i Hak'la nutku inşâd eyleriz Her harâb-âbâdı âbâd eyleriz					Segâh		Segâh						Segâh/Segâh	
Hazret-i Ahmed sıfâtın söyleriz Mustafâ'nın mu'cizâtın söyleriz					Segâh		Segâh						Hüzzam/ Hüzzam	
Her kim eylerse Muhammed vasfını Âkıbet Mahmûd eder Hak ismini				Bestenigâr			Segâh						Segâh/ Segâh	
Kim ann zât-ı şerifin âşikâr Bâ'is-i mevcûd etdi Girdgâr	Bestenigâr	Bestenigâr			Bestenigâr	Bestenigâr	Bestenigâr	Bestenigâr	Bestenigâr	Bestenigâr	Bestenigâr	Bestenigâr	Hüzzam/ Segâh	
Anıññün cümleden efdaldır ol Anıññün berter ü ekmeldür ol							Bestenigâr						Hüzzam/ Segâh	
Anıññün yaradıldı şeş cihât Arş u ferş u heft deryâ hem nebât							Bestenigâr						Hüzzam/ Segâh	
Ana verdi Hak hakâk sırrını Ana bildirdi dekâk sırrını							Bestenigâr						Revnâkn ümâ/ Segâh	
Her ne kim ikrâm kıldı zâtına Hazm edüb ikrâm bildi zâtına							Bestenigâr						Hüzzam/ Segâh	
Aşk u hubb-i zâtına kıldı salât Es-salât ey mazhar-ı zât es-salât							Bestenigâr			Bestenigâr			Hüzzam/ Segâh	
Müstear Bahri														
Ey hakâk âşığı gûş et beni Kim Muhammed'den habir edem seni	Müstear	Müstear	Müstear	Müstear	Müstear	Müstear	Müstear	Müstear	Müstear	Müstear	Müstear	Müstear	Müstear/ Müstear	
Zât-i pakın bilmece gel gûş ol Aklım der başına pür lûş ol				Müstear	Müstear		Müstear					Müstear	Müstear/ Müstear	
Bil ne kuvvet verdi mahbûbuna Hak Bil ne hükmetden verilmişdir sebak	Mâye	Mâye		Mâye			Mâye	Müstear	Mâye		Mâye	Mâye	Mâye	Bayâti/ Mâye
Çün Habîb oldu ilâhına Resûl Mu'cizât-ı vâfire buldu vusûl				Bestenigâr			Mâye		Mâye				Segâh/ Segâh	
Sana nakl idem bir iki mu'cizât Dide illet var ise versin hayât	Bayâti	Bayâti					Bayâti	Mâye	Bayâti	Bayâti	Bayâti	Bayâti	Hüzzam/ Segâh	
Lik irca' eyleyem her emcede Fâtihá ile yâd ola Osman Dede							Bayâti	Bayâti		Bayâti	Bayâti	Bayâti	Segâh/ Segâh	
Dügâh Bahri														
Çün irâde kıldı ol Rabbü'l-enâm Kim Muhammed bula ikrâmı temâm	Dügâh	Dügâh	Dügâh	Dügâh	Dügâh	Dügâh	Dügâh	Dügâh	Dügâh	Dügâh	Dügâh	Dügâh	Dügâh/ Dügâh	
Bilîne peygamber-i 'âli cenâb Kavl ü fi'li nice dir 'ayn-ı kitâb				Dügâh			Dügâh						Dügâh/ Dügâh	
Yâd olunsun mu'cizât-ı Ahmedi Hoş bilinsin zât-i pâk-i emcedi	Sabâ	Sabâ		Dügâh	Sabâ	Sabâ	Sabâ	Sabâ	Sabâ	Sabâ	Sabâ	Sabâ	Sabâ/ Sabâ Dügâh	
Mu'cizâtından biri mi'râcdır Hazret-i peygamberi i'râcdır				Dügâh	Çargâh teslim		Sabâ					Çargâh	Küçük/ Sabâ Dügâh	
Bir şeb idi kim düşünbildi o şeb Bir şeb idi gecelerden müntehab	Çargâh	Çargâh	Çargâh	Çargâh			Çargâh	Çargâh	Çargâh	Çargâh	Çargâh	Çargâh	Çargâh/ Çargâh	
Şebde mi'râc etdiğin kılma 'aceb Âb-i hayvânı kodu zulmetde Rab			Çargâh	Çargâh			Çargâh						Hüseyni/ Sabâ ve Çargâh	
Ümmühâni hânesindeydi Resûl Kim Ali'nin hâheriydi ol betül	Küçük	Küçük	Küçük	Çargâh	Küçük	Küçük	Küçük	Küçük	Küçük	Küçük	Küçük	Küçük	Sabâ/ Çargâh	
Kıldı mahbûbunu da'vet ol Celil Da'vet için geldi ana Cebrail			Hicaz		Hicaz tiz		Küçük					Hüseyni	Hicaz/ Hicaz	
Emredüb Cibril'e ol Rabb-i Cemil Eyledi emrini isgâ Cebrail		Küçük	Hüseyni		Hüseyni teslim		Küçük						Hicaz/ Zirgüleri Hicaz	

Beyit	HM4470	TY549	H1286	MS289	A1983	A5347	K622	K1424	K13473	OE1476	YZ195	MATBU	EZGİ
Bir burâk al cennet-i a'lâmdan Eyle âgâh Hazreti ikrâmdan	Horasanî	Horasanî	Tiz Hüseynî	Hüseynî	Tiz Hüseynî	Horasanî	Horasanî	Horasanî		Horasanî	Horasanî	Hüseynî	Hüseynî/ Hüseynî
Da'vet et mahbûbümü gelsin bana Gösterem didârımı ben de ana			Hüseynî				Horasanî		Horasanî				Hüseynî/ Sabâ ve Çargâh
Nice lutf u nice ihsân eyleyem Bana varan yolu âşân eyleyem	Vech	Vech-i Hüseynî	Tiz Hüseynî		Necd	Vech	Vech	Vech		Vech	Vech	Vech-i Hüseynî	Hüseynî/ Hüseynî
Kullarımdan eyledim mümtâz anı Bilirim ben arzu eyler beni			Hüseynî				Hüseynî		Hüseynî	Hüseynî			Hüseynî/ Hüseynî
Bir burâk aldı cinândan ol melek Geldi ol sultâna tesbîh ederek	Hüseynî	Hüseynî	Hüseynî	Hüseynî		Hüseynî	Hüseynî	Hüseynî			Hüseynî	Hüseynî	Hüseynî/ Hüseynî
Hâb-ı bîdân meyânında hemin Yâ Muhammed kum dedi Cibril-i Emin	Kürdi	Kürdi		Büselik	Kürdi	Kürdi	Kürdi	Kürdi	Kürdi	Kürdi	Kürdi	Kürdi	Hüseynî/ Acem- büselik
Güş edüb Cebrâil'i durdu hemân Oldu Cebrâil ü Mikâil 'ayân				Kürdi			Kürdi						Hüseynî/ Acem- büselik
Etdiler mi'râci tebsîr ol zamân Doldu nûr ile zemîn ü âsumân					Acem teslim		Arazbar		Arazbar	Arazbar			Hüseynî/ Büselik
Dedi Cibril ey Muhammed Mustafâ Çok selâm eyler sana Rabbü'l-'ulâ	Arazbar	Arazbar		Arazbar	Arazbar	Arazbar	Arazbar	Arazbar			Arazbar	Arazbar	Acem/ Acem
Da'vet eyler zât-i pâkin Hazret'e Tâ ki Hazret erişe ol devlete	Acem	Acem	Acem	Acem	Acem	Acem	Acem	Acem	Acem	Acem	Acem	Acem	Acem/ Nevâ'da Büselik
Cân ile oldu mutî'-i emr-i yâr Geldi çâh-ı Zenzem'e ol bahtiyâr				Acem	Acem		Acem						Acem/ Acem
Anda dahî şakk-i sadr etdi zuhûr Zenzem ile hoş vudû kıldı o nûr				Acem			Acem						Acem/ Acem
Aşk u hubb-i zâtına kıldı salât Es-salât ey mazhar-ı zât es-salât							Acem			Acem	---		Acem/ Acem
Nevâ Bahri													
Dedi Cibril ey Habîb ey yüzü ak Verdi Hak sana cinândan bir burâk	Nevâ		Nevâ	Nevâ	Nevâ	Nevâ	Nevâ	---	Nevâ	---	Nevâ	Nevâ	---
Gel süvâr ol idelim 'azm-i Hudâ Hep melâik muntazırlardır sana							Nevâ	---		---			---
Hem burâkı çekdi hem tudu rikâb Kim süvâr ola burâka ol cenâb							Nevâ	---		---			---
Hikmet ile etdi serkeşlik burâk Koymad binsin o şâh-ı iştiyâk							Nevâ	---		---			---
Dedi Cibril ana ey serkeş burâk Binmeyiser sana bundan yüzü ak	Nevâ- sünbüle	Nevâ- sünbüle	Tiz Nevâ		Nevâ- sünbüle	Nevâ- sünbüle	Nevâ	---	Nevâ Hüseynî	---	Nevâ- sünbüle		---
Nice serkeşlik kılarım Ahmed'e Kim irisersin hayât-ı sermede							Nevâ Hüseynî	---		---			---
Bimeyiser bundan efdal sana nûr Râzî ol olsun süvâr istin 'ubûr	Hüzzam	Hüzzam	Tiz Nevâ		Hüzzam	Hüzzam	Nevâ Hüseynî	---	Hüzzam	---			---
Çün burâkın güşuna erdi kelâm Oldu bin cân ile ol sultâna râm							Hüzzam	---		---	Hüzzam		---
Dedi kim olsun şa'âdetle süvâr Lâk ben bi-çârenin ümmîdi vâ							Hüzzam	---		---			---
Çün sabâh-ı mahşer olunca o nûr Gün gibi şevkundan edince zuhûr							Hüzzam	---		---			---
Bir burâka bindürürler 'izz ile Yine Cebrâil ü Mikâil bile							Hüzzam	---		---		---	---
Ol zamân dahî bana olsun süvâr Boyle va'd etstün o şâh-ı kâmkâr							Hüzzam	---		---			---
Böyle deyüp oldu hâmiş ol burâk Yani kim ol demde olmaya firâk							Hüzzam	---		---			---
Hazret-i Sultân çi güş etdi anı Kim lisân verdi burâka ol Gani	Nişâbur	Nişâbur		Nişâbur		Nişâbur	Hüzzam	---	Nişâbur	---	Nişâbur	Nişâbur	---
Va'deder ol dem ana ol nûr-i ayn Oldu Mikâil ü Cibril şâhîdeyn				Nişâbur				---		---		Nişâbur	---

Be'yt	HM4470	TY549	H1286	MS289	A1983	A5347	K622	K1424	K13473	OE1476	YZ195	MATBU	EZGİ
Aşk u hubb-i zâtna kıldı salât Es-salât ey mazhar-ı zât es-salât	---			Nevâ			Nişâbur	---		---	---		---
Sabâ Bahri													
Pes hemân oldu süvâr ol pâk zât Na'ra-i şâpâş ile doldu cihât	Sabâ	Sabâ	Sabâ	Sabâ	Sabâ	Sabâ	Sabâ	Sabâ	Sabâ	Sabâ		Sabâ	Dügâh/ Sabâ
Bir rikâbunda yürür Cibrîl-i Emin Biri Mikâil ile oldu berîn					Sabâ		Sabâ						Sabâ/ Sabâ
Nice kez yüzbin melâik geldiler Emr-i Hak'la ana peyrev oldular							Sabâ			Sabâ			Sabâ/ Sabâ
Kuds'e doğru azm edüb üç yârlar Oldular ağıyardan bizârlar					Hüseyini <i>teslim</i>		Sabâ			Sabâ			Sabâ/ Hüseyini
Güşuna kar' etdi üç güne sadâ Yâ Muhammed dur deyu kıldı nidâ							Sabâ						Hüseyini/ Hüseyini
Hiç mukayyed olmadı gitdi hemân Vardı Kuds'e izzet ile şâdümân							Sabâ						Hüseyini/ Hüseyini
Geldier ervâh-i hayli enbiyâ Oldu tekrâr onlar ile pür-safâ	Vech-i Hüseyini	Vech-i Hüseyini	<i>Tiz</i> Hüseyini		Vech-i Hüseyini	Vech-i Hüseyini	Sabâ	Vech-i Hüseyini	Eviç Hüseyini	Vech-i Hüseyini		Hüseyini	Sabâ/ Sabâ
Emr-i Hak'la dedi Cibrîl ey hümâm İki rekât kıl namâzı ol imam			<i>Tiz</i> Hüseyini				Vech-i Hüseyini						Küçek/ Hüseyini
Geçti mihrâba imâm-ı mürselin Kıldı iki rek'ati ol dem hemin			Hüseyini	Büselik	Hüseyini		Vech-i Hüseyini					Büselik	Hüseyini/ Hüseyini
Nürdan mi'râci hâzır kıldılar İzzet ile ol arâya geldiler			Hüseyini		Hüseyini		Vech-i Hüseyini						Hüseyini/ Hüseyini
Bir tabakla geldi üç kâse ana Biri hamr u biri stüd birisi mâ	Hisar		Hisar		Hisar	Hisar	Vech-i Hüseyini	Hisar	Hisar	Hisar	Eviç		Çargâh/ Bestenigâr
Dedi Cibrîl eyle birin ihtiyâr Böyledir emr-i Hudâ ey bahtiyâr					Hisar		Hisar						Hüseyini/ Hüseyini
Hikmeten ol sûret ü ma'nâ-hüner Nüş edüb stüd kılmağı hamra nazar					Hisar		Hisar						Çargâh/ Bestenigâr
Hamd edüb Cibrîl dedi ey aziz Hamdülillah eyledin kârın temiz	Şehnâz				<i>tiz</i> Çargâh	Şehnâz	Hisar	Şehnâz	Şehnâz	Şehnâz			Hüseyini/ Hüseyini
Hamri nüş etseydin ey hikmet- güzün Cümleten fâsik olur idi mü'minîn					Hisar		Şehnâz						Dügâh/ Bestenigâr
Aşk u hubb-i zâtna kıldı salât Es-salât ey mazhar-ı zât es-salât	---						Şehnâz				---		Dügâh/ Bestenigâr
Hüseyini Bahri													
Çünkü eflâke 'uric etdi Resûl Âsumânda buldu ervâha vustûl	Hüseyini	Hüseyini	Hüseyini	Hüseyini	Hüseyini	Hüseyini	Hüseyini	Hüseyini	Hüseyini	Hüseyini		Hüseyini	
Âdem ü İshâ vü Yahyâ vü Yûsuf'u Gördü İdrîs ile Hârûn'u dahî				Gerdâniye			Hüseyini			Hüseyini			
Sâdise vardı görüp Mûsâ'yı o Merhabâ kıldı onunla rû-be-rû							Hüseyini					Gerdâniye	
İdiecek teşrif-i heftüm âsumân Pîr İbrâhîm ile tutdu mekân	Gerdâniye	Gerdâniye			Gerdâniye	Gerdâniye	Gerdâniye	Gerdâniye	Gerdâniye	Gerdâniye			
Rûh-i İbrâhîm edip ikbâl ona Dedi gel gel sâlih oğul Mustafâ	Necd	Necd		Necd-i Hüseyini	Necd	Necd	Acem	Necd	Acem	Acem		Necd-i Hüseyini	
Sidre'yi seyr etdi andan ol cenân Kaldı Cibrîl okdu Sidre âşiyân	Büselik	Büselik		Büselik	Büselik	Büselik	Büselik	Büselik	Büselik	Büselik			Büselik
Dedi Hazret ey refik-i hoş-şefik İtmemişiz bile tekmil-i tarik					Acem <i>teslim</i>		Büselik			Büselik			[bestesi yok]
Pes dedi Cebrail sen ey şâhbâz Olasz izzet ile nî'at-trâz							Büselik						[bestesi yok]
Sebkat etsem Sidre'den ben yek benân Hark ider perrim benim heybet hemân							Büselik				---		[bestesi yok]
Zâhir oldu Refref ol dem Hazret'e Kim süvâr ola innee Hazret'e	Acem	Acem			Acem	Acem	Acem	Acem	Acem	Acem	Acem	Acem	

Beyit	HM4470	TY549	HI286	MS289	A1983	A5347	K622	K1424	K13473	OE1476	YZ195	MATBU	EZGİ		
Anda da nice hicâb oldu 'adem Gördü Hazret Hazret'i bi-kef' u kem					Acem		Acem								
Çünkü Hazret Hazret'e buldu vusûl Et-tahiyât okudu anda Resûl							Acem				Hüseyni				
İrdi 'ayn-i zâtdan bir hoş nidâ Yâ Habîbî Yâ Muhammed Mustafâ	Uzzâl		Hüseyni		Uzzâl	---	Uzzâl	Uzzâl	Uzzâl	Uzzâl		Uzzâl			
Yâ selâm u rahmet ü tîb u safâ Sana verdim ey iman-ı enbiyâ						---	Uzzâl								
'Ayn-ı 'aymıyla nazar kıl 'aymı gör Çünkü gayrı terk kıldın 'aymı gör	<i>bi-beste</i>					---	<i>bi-beste</i>		<i>bi-beste</i>	<i>bi-beste</i>	---		[bestesi yok]		
Her ne kim maksûdudur mahsûldür Hazretimden hâcetin makbûldür	<i>bi-beste</i>		Segâh			---	<i>bi-beste</i>		<i>bi-beste</i>		---		[bestesi yok]		
Hazret ol dem ümmetin kıldı niyâz Anı da bahş eyledi ol bî-niyâz			Segâh/ Hüseyni		Evîç	---	Uzzâl		Uzzâl	Uzzâl					
Cebrâil'e keşf olup ol va'dler Pes sürüş ile şehâdet etdiler						---	Uzzâl			Uzzâl					
Anda doksan bin kelâm oldu kelâm Nice bin esrâr ile sohbet temâm						---	Uzzâl			Uzzâl					
Hakk teâlâ lutf u fazlyla salât Hediyye kıldı kıla mü'min mü'minât					---	---	<i>bi-beste</i>		<i>bi-beste</i>	<i>bi-beste</i>	---		[bestesi yok]		
Hem buyurdu beş vakit olsa edâ Elli vaktin ecrini idem ben 'atâ	<i>bi-beste</i>				---	---	<i>bi-beste</i>		<i>bi-beste</i>		---		[bestesi yok]		
Oldu destûr ol Habîb'in zâtına Geldi yine Ümmihânî katma	Uzzâl					---	Uzzâl	Uzzâl	Uzzâl	Uzzâl		Uzzâl			
Emr-i Hakk'ı halka tebliğ eyledi Muhbir-i sâdik hakikat söyledi	<i>bi-beste</i>				---	---	<i>bi-beste</i>		<i>bi-beste</i>	<i>bi-beste</i>	---		[bestesi yok]		
O ki mü'min idi tasdik eyledi Evvelâ imânı Sâdik eyledi	---				---	---	<i>bi-beste</i>		<i>bi-beste</i>		---		[bestesi yok]		
Cümle ashâb oldular rif'at-şikâr Mu'cize-i mi'râc oldu âşikâr					---	---	<i>bi-beste</i>		<i>bi-beste</i>		---		[bestesi yok]		
Aşk u hubb-i zâtına kıldı salât Es-salât ey mazhar-ı zât es-salât	---	---	---	---	---	---		---	<i>bi-beste</i>		---	---	[bestesi yok]		
Nişâbur Münâcât															
Yâ Rab ol sultân-ı cânnun hurmeti Nûr-i zât-ı mûste'ânun hurmeti					Hüzzam			Hüzzam	---	Hüzzam	Hüzzam	Hüzzam	Hüzzam	Nevâ Nişâbur	Nişâbur/ Nişâbur
O! Muhammed rûhuna ta'zim için Mustafâ'nın cismine tekrîm için							---	Hüzzam							Nişâbur/ Nişâbur
Nûr-i zât-ı Mustafâ'nın hakkıyçün Sırr-ı arş-ı Kibriyâ'nın hakkıyçün							---	Hüzzam				Hüzzam			Nişâbur/ Nişâbur
Rûyine mîştâk olanlar hakkıyçün Aşkına uşşık olanlar hakkıyçün							---								Nişâbur/ Nişâbur
Va'dini ihsân kıl âşikârlara Dîn yolunda sa'y eden sâdiklara							---	Hüzzam		İsfahan	İsfahan				Nişâbur/ Nişâbur
Cümle-i imân ile hatmolsun ümem Cennet ü didâr ile kıl muğtensem	Küçük İsfahan						---	İsfahan Küçük	İsfahan Küçük	Küçük İsfahan					Nişâbur/ Nişâbur
Bâ hakk-ı Ahmed Muhammed Mustafâ Dervîş Osmân'a dahî eyle 'atâ							---	İsfahan Küçük		İsfahan			Küçük		Nişâbur/ Nişâbur
Ey kemâl ü kudret ıssı pâdişâh Sen kabûl eyle duâmız yâ ilâh			---	---			---	İsfahan Küçük		Küçük İsfahan	İsfahan	---			Nişâbur/ Nişâbur
Yüzü suyu hakkıyçün peygamberin Sırr-ı büyü hakkıyçün ol serverin			---	---			---	İsfahan Küçük		Küçük İsfahan	İsfahan Küçük	---	---		Nişâbur/ Nişâbur
Fâihâ'yla bed' olundu bu kelâm Fâihâ'yla hatm olunsun vesselâm			---	---			---	İsfahan Küçük		Küçük İsfahan		---	---		Nişâbur/ Nişâbur
Ahmed ü ashâb u cümle mü'minin Rahmetullâhi 'aleyhim ecme'in							---	İsfahan Küçük		Küçük (?) İsfahan Küçük		İsfahan			Nişâbur/ Segâh

Ek 2: Yazmalardan Örnek Sayfalar (HM 4470'ten vr. 7b-8a ve K 622'den vr.15b-16a)



KURDU
 ERZİBİR
 ERZİBİR
 EĞME
 EĞME
 EĞME
 EĞME
 نوا

Türk Din Mûsikîsi'nde Tevşih (Tevşih ve Naat Mukâyesesi)

AYŞE BAŞAK İLHAN HARMANCI



Doç.Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk Din Mûsikisi Anabilim Dalı,
İstanbul, Türkiye, basakilhan75@hotmail.com

Geliş Tarihi / Received Date : 29.04.2020
Kabul Tarihi / Accepted Date : 21.05.2020
Yayın Tarihi / Published Date : 30.06.2020

Atıf / Cite as

Harmancı, Ayşe Başak İlhan. "Türk Din Mûsikîsi'nde Tevşih (Tevşih ve Naat Mukâyesesi)". *İstem*, 18/35 (2020): 97-116. <https://doi.org/10.31591/istem.759562>

Öz

Arapça "veşaha" kökünden türetilen tevşih, genel olarak süsleme anlamına gelmektedir. Arap edebiyatında bir edebî tür olarak da yer alan tevşih aynı zamanda bir Arap müziği formu "muvaşşah" olarak da karşımıza çıkar. Türk Din müziğindeki tevşih formu ise Arap edebiyat ve müziğindeki tevşih formu ile benzerlik taşımamaktadır. Sadece lugat anlamı açısından benzerlik taşıyarak, Mevlid ve Miraciye formlarını "süslemek" için bu formların bölümleri arasında okunmak üzere bestelenmiş bir form olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk Din Musikisi repertuarında ilahiden sonra en çok eser bestelenmiş olan tevşihin, müstakil bir form olarak isimlendirilmesi ve tanımlanması çeşitli tartışmalara sebep olagelmiştir. İşlediği konu yönüyle na't formu olan benzerliği yanında, tevşihin ilâhi formunun alt başlığı altında tanımlanması bu tartışmaların ana sebeplerinden başlıcalarıdır. Türk mûsikîsinin tarihsel süreç içerisinde geçirdiği değişimlerin etkileri tevşih formunun özellikle usûl kullanımında etkisini hissettirmektedir. Makalemizin amacı, tevşihin yüzyıllar içinde geçirdiği değişimi ve na't formunu yapı ve anlam bakımından ele alarak yaşanan bu tanım karmaşasına bir nebze açıklık getirmektir.

Anahtar Kelimeler: Tevşih, na't, muvaşşah, ilâhi.

Abstract

Tawshih in Turkish Religious Music (Tevşih and Naat Comparison)

Derived from the Arabic "veşaha" root, tawshih means generally ornamentation. Also appearing as a literary genre in Arabic literature, Tevşih also appears as a form of Arab music as "muwashshah". Tawshih form in Turkish religion music is not similar to tawshih in Arabic literature and music. It appears as a form composed to be read between the sections of these forms in order to "decorate" the Mevlid and Miraciye forms, having a similarity only in terms of lugat meaning. In the Turkish Religion Music repertoire, the most popular work was composed after the hymn, naming and describing it as a detached form caused various discussions. In addition to its similarity as the na't form in terms of the subject it operates, the definition of tawshih under the subtitle of the divine form is the main reason for these discussions. The effects of the changes that the Turkish music has undergone in the historical process make its impact felt especially in the procedural use of the tawshih form. The purpose of our article is to



"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). (CC BY-NC 4.0)"

bring a little bit of hunger to this confusion of definition by dealing with the change and nat form of tawshih over the centuries in terms of structure and meaning.

Keywords: Tawshih, na't, muwashshah, hymn.

Tevşih'in Kelime Anlamı

Tevşih "veşeha" (وَشَّحَ) kökünden türetilmiştir. Fakat bu "veşeha" kökü kullanılmadığından (وَشَّحَ) "veşşeha" (وَشَّحَ وِ اِنَّشَحَ) "itteşeha" ve "teveşşeha" şeklinde sülâsî mezîd fiiller kullanılmaktadır. Bu kelimelerden "veşşeha" sülâsî mezîd fiili (kemer, kuşak vb.) giydirmek" manasında kullanılırken "itteşeha" ve "teveşşeha" sülâsî mezîd fiilleri ise yine "kemer, kuşak veya kılıç için kuşanmak, üzerine almak ve omzuna atmak" manasında kullanılmaktadır (Zebîdî, Muhammed Murtazâ ez-, 1994, 207-210; Yesûî, Luvîs Ma'ûf el-, 1086, 901).

Lugatlerde genel olarak "süsleme" anlamı ile tarif edilmişken, "mukayyed kâfiye ile şiir yazma, çifte kâfiye, Kur'ân'ı usûl-adâb ve erkânî ile okuma (Develioğlu, 2006, 1104), bir eserin başında yer alan sunuş yazısı, zengin kâfiye ile yazılmış manzûme (Çağbayır, 2016, 5815) ve Efendimiz Rasûlullah'ın ismini içeren söz (Uz, 1964, 34) anlamları da açıklayıcı mahiyette kullanılmıştır. Mûsikî ile alakalı yapılan tariflerde ise "Türk Din Mûsikîsi'nde Na't-i Peygamberî'ye verilen ad (Develioğlu, 2006, 1104), mevlîd bahirleri arasında dînî ve tasavvufî kasîdeler okuma (Çağbayır, 2016, 5815)" ifadelerine rastlamak mümkündür.

Tevşih formu Türk Müziği'nin Dinî-Tasavvufî olarak sınıflandırılan (Canbay, 2015; Salcı, 1938; Say, 2008; Yücel, 2007; Oransay, 1976) bölümünde yer almaktadır. Tevşih formu ile ilgili yapılan tanımların birleştikleri ortak müşterek: formun bir dinî müzik formu olduğu, Mevlid ve Mirâciye formlarındaki bölümler arasında icra edildiği, genellikle Türk müziğinde kullanılan büyük usûl adı verilen usullerle bestelendiği ve konu olarak Hz. Muhammed (S.A.V)'i işlediğidir. Konu olarak Hz. Muhammed'i işleyen bir başka form "Naat" ile olan güfte seçimindeki konu benzerliği tevşih'in bir tür naat olarak adlandırılmasına (Develioğlu, 2006, 1104; Can, 1967, 226; Öztuna, 1976, 2/383) yol açmıştır.

Arapça sözlüklerde ise tevşih'e yapılan tanımlar daha çok edebî mahiyet taşımakta ve "Endülüslüler'in kullandıkları aynı zamanda kâfiyelerin tekrarı ve veznin değiştirilmesine dayalı besteli bir nazm türü" açıklaması yer almaktadır.

Özellikle sözlü eserlerden oluşan müzikal formların isimlendirilmesinde bestede kullanılan edebî form belirleyici olmuştur. Bu sebeple sözlü eserlerden oluşan formları incelerken bu formlarda kullanılan edebî formları tanımak gerekmektedir.

Muvaşşah nedir?

Özellikle Arap edebiyatı ve müziğinde tevşih'ten daha çok muvaşşah terimi daha çok kullanılmıştır. "Tevşih'in çoğul hali, tevâşih'dir; muvaşşahının diğer bir adıdır ve bu mecazî olarak kullanılan bir isimdir. Şiirin bu türünde söz ile süsleme sanatı had safhaya ulaştığı için böyle bir ad verilmiştir. Bununla birlikte İbn Abbas'a göre "muvaşşaha"nın asıl manası; "orijinal renginden farklı bir renkle (ya da çizgili desenle) nitelenen veya nakşedilmiş atkı veyahut süslü gi-

yim eşyası" dır (Schoeler, 1993, 809). Ayrıca "kadınların omuzlarına çapraz olarak bağladıkları kuşak, sal, boyun atkısı, kayış" vb. gibi anlamlara gelmektedir. Muvaşşah ile öncelikle Arap edebiyatında bir edebî tür olarak karşılaşmaktayız. Muvaşşah türünün ortaya çıkış yeri ile ilgili çeşitli görüşler olmakla birlikte genel kanı bu edebî biçimin Endülüs'te ortaya çıktığı yönündedir. Pek çok edebî formda olduğu gibi muvaşşah da kendi türüyle bestelenen müzikal forma kendi ismini vermiş, Arap müziğinde muvaşşah adlı bir müzikal forma da kaynaklık etmiştir (Tuzcu, 2016, 82). Fuad Köprülü "muvaşşah"ı Türk edebiyatındaki "müstezad" formuna benzetmiş, beyitler ve beyitleri takip eden mısralardan oluştuğunu ifade etmiştir (Köprülüzâde, 1926, 170).

Muvaşşahlarda ele alınan konular daha çok gazel, tabiat tasviri, medhiye olarak görülsede tasavvufi konular içeren muvaşşahlar da yazılmış ve bestelenmiştir (Düzgün, 2006; Ali Araiby, 2018). Kullanılan konuların sıklığına göre değerlendirilecek olursa Arap müziğinde muvaşşah tarzındaki şiirlerden bestelenen müzikal eserlerin formları da çoğunlukla şarkı formuna yakın olmuştur. Bestelenen tasavvufi konular içeren şiirler de ritmik, hareketli, basit ritmik kalıplardan oluşan yapılar göze çarpmaktadır. Şarkı formu ile ritmik benzerlik göstermekte olduğu görülmüştür (Ali Araiby, 2018).

Tevşih Arap edebiyatında olduğu gibi edebî bir form olarak Türk edebiyatında yer almamakla birlikte, Türk edebiyatı formu olan müstezadın muvaşşahları takliden vücuda getirildiği görüşü Fuad Köprülü tarafından dile getirilmiştir (Köprülüzâde, 1926). Arap edebiyatında muvaşşah formunun bestelenmesi ile ortaya çıkan müzik formu (muvaşşah veya tevşih) ortaklığı Türk müziğinde görülmemektedir. Yani tevşih formunda yapılan bestelerin güfteleri müstezad formunda yazılmış şiirlerden oluşmamaktadır. Yine Arap müziğinde muvaşşah formu dinî-tasavvufi unsurların dışında aşk, tabiat, hamriyyât konularını da işlerken, Türk Din MüsİKİsİ'nde tevşih formu sadece dinî özelliklerle de Hz. Muhammed'i konu alan şiirlerden bestelenmiştir.

Naat

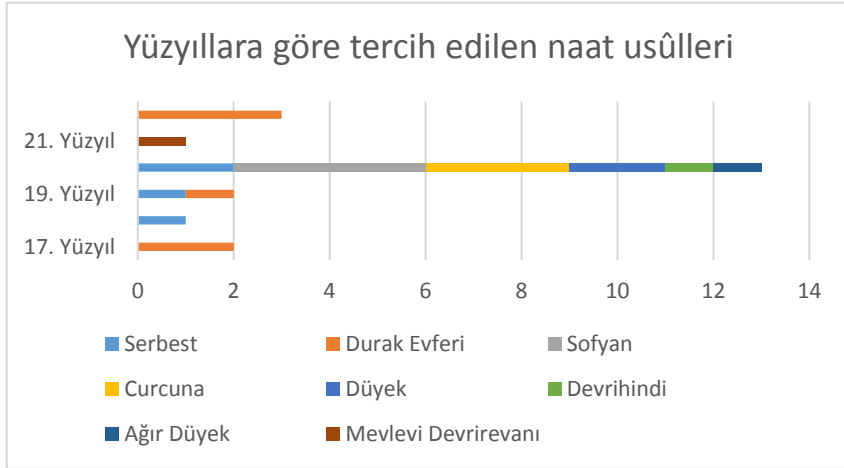
Bazı tanımlarda "Tevşih'in, "bir tür besteli naat" olarak değerlendirilmesinden dolayı naat formundan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır:

Genel manada naat, "bir şeyi veya kişiyi överek anlatma methetme (Develioğlu, 2004, 809; Ayverdi, 2006, 2/2282), bir kimseyi tavsif etme, sıfatlarını anlatma/ na't: sıfat (Mustafa, İbrâhim vd., 1980, 623-4) anlamlarına gelirken özel mânâda "bilhassa Hz. Muhammed'i öven eserler" için kullanılmıştır. MüsİKİde ise "konusu Hz. Muhammed olan kaside" (Öztuna, 1976, 1/99); "İslâmî Türk edebiyatında Hz. Peygamber için kaleme alınmış Türk müsİKİsİ makam, usul ve kaideleri çerçevesinde irticalen veya besteli methiyeler" (Özcan, 2006, 32/437; Ezgi, 1940, 3/54) olarak tanımlanmıştır. İrticalen okunan naatlar ile sözleri naat olmakla birlikte okunduğu anda okuyucunun makam ve melodi kullanımına has hususiyetler taşıyan ve belli bir usûl kalıbıyla ölçülmeden "serbest" bir şekilde seslendirilen naatlar kastedilmektedir. Besteli olan naatlar ile ise bestekârı belli, meşk aktarımı ile günümüze intikal etmiş ve repertuarda yer almış naatlar kastedilmiştir.

Bununla birlikte bunların bir kısmının ritmik açıdan serbest bir şekilde notaya alındığını, bir kısmının da usûl kalıbı içinde bestelenmiş olduğunu görmekteyiz. Dini eser repertuarında naat formundaki toplam 22 eser üzerinde yaptığımız inceleme sonucunda yaptığımız tespitler şu minval üzeredir:



Bestekârların yaşadıkları yüzyıla göre tercih ettikleri usuller ise şu şekildedir:



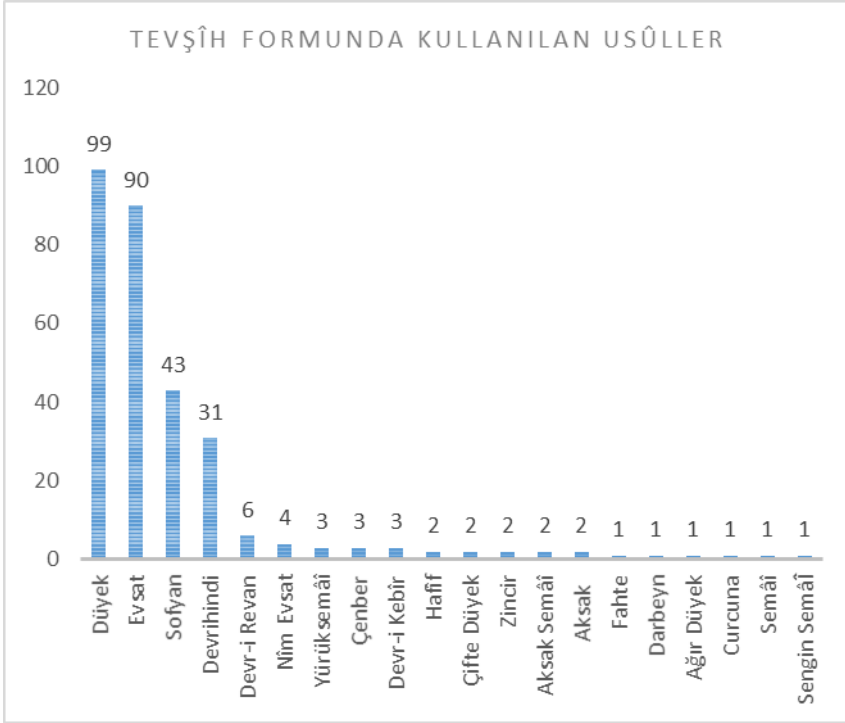
Bu usuller içinde “durak evferi” usulüne ayrıca değinmemiz gerekmektedir. Durak evferi Suphi Ezgi tarafından düzenlenen bir usûl kalıbı olup sadece dini eserlerde, bilhassa durak formundaki ve diğer icrada serbest olarak icra edilen eserleri notaya almak için kendisi tarafından kullanılmıştır. Suphi Ezgi bu serbest olarak okunan eserleri bu usulle notaya almasının sebebini “*Durak Evferi usulü tahminen yüz seneden beri unutulmuş durak ve na'tleri tembel ve cahil müezzin ve zâkirler tarafından usulün zamanları birçok parçalara ayrılmak su-*

retiyile âdeta mûsikî hokkabazlığı yapılarak taksim gibi okunmuş idi, Hoca Fehmi Efendi'den taksim gibi okunmuş kırka yakın na't ve durak yazdık ve bu esnada hâceye durak evferi usulünü öğrettik" (Ezgi, 1940, 2/63) şeklinde açıklamıştır. Kendisinin de ifade ettiği gibi aslında bu eserler belli bir usûl kalıbına bağlı kalarak okunmamakta idi, malum durak evferi usulü Suphi Ezgi Bey kullanmadan önde usuller arasında da yer almamaktadır. Taksim gibi tabirinden de serbest olarak ama bir besteye sadık kalarak okunmakta olan bu na'tleri, Ezgi "mûsikî hokkabazlığı" tabiri ile kuralsız ve intizamsız bulmakla birlikte notaya alınma kolaylığı sağlamak ve kalıcılığı temin edebilmek için bu usûlü ihdas ettiği düşüncesi müzik çevresinde çoğunlukla kabul gördüğü gibi (Baloğlu, 2017; Özkan, 1994; Akbel-Aydoğan, 2018; Hammarlund-Olsson-Özdalga, 2005; Harmancı, 2013; Karadeniz, 1965) bizim de fikrimiz bu yöndedir. Bu açıklamalar ışığında durak evferi usûlü ile notaya alınmış olan eserleri de serbest olarak kabul etmemiz gerekir ki böylece serbest olarak bestelenmiş na'tlerin sayısı 11'i bulmaktadır. Yüzyıllar içindeki usûl dağılımını göz önüne alacak olursak 20. Yüzyıla kadar bestelenmiş olan na'tlerin tamamı serbest olarak bestelenip icra edilirken, 20. Yy. ile Türk müziğindeki klâsik formlardan şarkı formuna kayış ve sofyana, düyek, semâî, curcuna gibi usullerin kullanımının artmasının etkileri na't formunda tercih edilen usullerde de etkisini göstermektedir. Konu olarak na'tlerde değişiklik olmamakla birlikte usûl kullanımı açısından 20. Yy. dan bu yana bir reform yaşandığı açıktır. Bu reformda Ezgi'nin bu formu belli bir usûl kalıbı içine alma gayretinin de payı olduğunu usûl kullanımının değişim tarihinden çıkarmamız mümkün olmaktadır. Bütün bu verilerin ışığında na't formunda bestelenen eserlerin aslen serbest okuyuş biçimiyle bestelendiğini söylemek yanlış olmaz kanaatindeyiz.

Tevşih formunda usûl kullanımı

Tevşih formunda bir kısım müellif en çok tercih edilen usûlün evsat olduğunu belirtmekle birlikte, bir kısım müellif de sofyana, düyek ve devrihindî gibi küçük usûl olarak adlandırılan Türk müziği usullerinin de kullanıldığını söylemektedir (Özalp, 1986; Demirtaş, 2009, 219; Turabi, 2017, 127; Can, 1974, 18-19).

Tevşih olarak adlandırılan eserler incelendiğinde usûller ve kullanım oranları şu şekilde görülmektedir:



Tevşih formunun usûlü hakkında sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek için Türk müziğinde usûl tasnifi konusu hakkında bilgi vermek gerektiği düşüncesindeyim: Türk müziğinde basit-bileşik ve büyük-küçük usûl sınıflandırması Arel-Ezgi-Uzdilek Nazari sistemi ile birlikte ortaya çıkmaktadır (Aydın, 2019, 150-157). 19. Yüzyıl sonundan 20. yüzyıl ortalarına kadar olan bir dönemde büyük usûllerin küçük usûllere bölünerek gösterilmesi ve bu tasnif tartışmaları yaşanmıştır. Suphi Ezgi ve H. Sâdeddin Arel, “bütün usûllerin, semâi ve nimsofyan usûllerinden oluştuğunu” söyleyerek yepyeni bir temellendirme yapmışlardır. Nimsofyan ve semâi basit usûller, diğer bütün usûller ise mürekkep ya da bileşik usûller şeklinde tasnif edilmiştir (Aydın, 2019, 150). Ayrıca Arel’in koro şefinin usûlleri elle göstermesi için hazırladığı tablo, onbeş zamanlı raksân usûlüne kadar düzenlendiği ve yaptığı büyük-küçük usûl tasnifinde 15 zamana kadar olan usûlleri küçük, 15 zamanlı usûllerden 120 zamana kadar olan usûlleri büyük usûl olarak sınıflandırması, usûl kavramını Batı müziği kalıbı içinde değerlendirme çabasını açıkça ortaya koymaktadır.

Arel-Ezgi-Uzdilek nazari sistemi ve takipçilerinin yazdığı nazari eserlerin tatbikatta yoğun kullanımı, yazılı repertuarın bu nazari sistemin temelleri üzerine bina edilmesi usûl isimlendirmeleri konusunda sıkıntılar ortaya çıkarmıştır. Büyük usûllerin sofyan gibi küçük usûllere bölünerek yazılması, bölünme yapılırken ölçü çizgilerinin kullanılması zamanla büyük usûllerin parçalandıkları sofyan-düyek, ya da devrihindi olarak adlandırılması sonucunu doğurmuştur.

Tevşih formunda bestelenen eserlerde de bu duruma rastlanmaktadır. Aşağıdaki örnekler bunlardan sadece birkaçıdır:

PENÇGÂH
(TEVŞİH)

MURABBA ZİNCİR YUSUF ÇELEBİ

Güfte: Nakşî
Beste: Yusuf Çelebi

PENÇGÂH TEVŞİH
Merhaba ey şüle-i âyine-i sırr-ı Hüdâ (Tiznâm, 1670? - 1728)

Usûf: Düyek

İ
S
T
E
M
35/2020

MER HA BA EY

sū LE İ Ā

Sofyanlı *Çargâh Tevşih* *Güfte ve Beste*
Aziz Mahmud Hüdâî Hz. Hazretleri

Kudümün rahmet-i zevk-u safâdır fâ Resûlallah
Luburum ebret-i usûlîka devâdır fâ Resûlallah
Hüdâîyi ze şefâat tal eğer zâkir eğer bâtin
Kâpuma intibâh etmiş gedâdır fâ Resûlallah

İ
S
T
E
M
35/2020

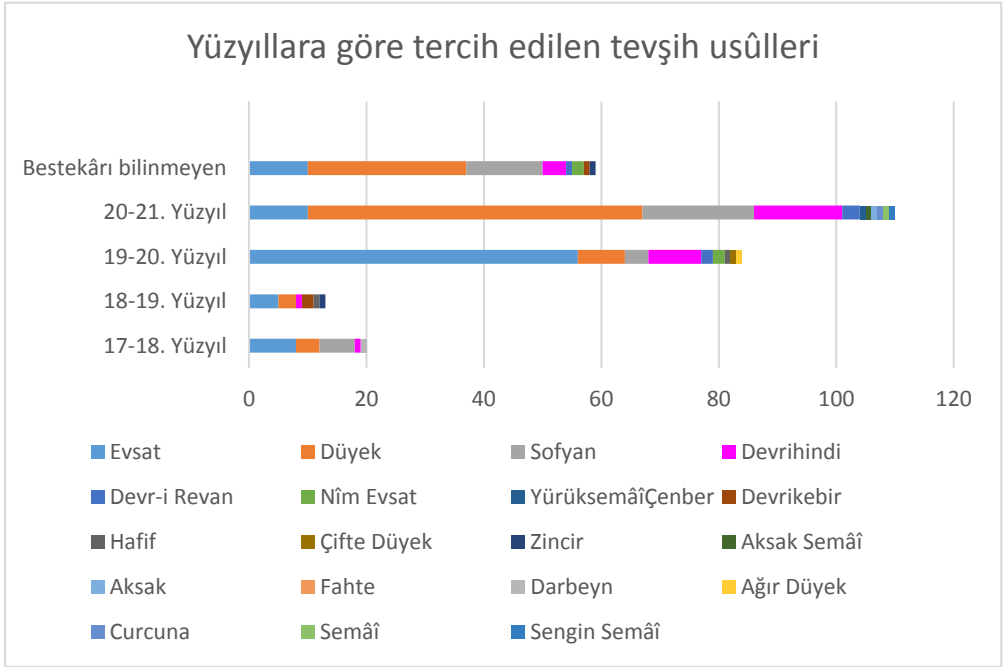
ÇARGÂH TEVŞİH

Usûli: Sofyan

Kudümün rahmet-i zevk u safâdır

Güfte ve Beste
A.Mahmud Hüdâî Hz.
(1543 - 1.10.1628)

Eser değerlendirmesi yaptığımız nota arşivlerinin Arel-Ezgi-Uzdilek nazari sistemi üzerine bina edildiği düşünülecek olursa küçük usüllerle bestelenen (özellikle sofyan, düyek ve devrihindi) tevşihlerden bir kısmının büyük usül olma olasılığı kuvvetlenmektedir.



Bestekârların tercih ettikleri usûlleri incelediğimizde

17. Yüzyıldan günümüze kadar olan bir süreçte tevşih formunun bestelendiğini,
- Büyük usûl olarak adlandırılan usûllerin 17-19 yy. arasında çok kullanıldığını,
19. Yy.'ın sonundan itibaren özellikle 20 ve 21. Yy.'da düyek, sofyana ve devrihindi gibi küçük olarak adlandırılan usûllerin daha çok tercih edilmeye başlandığı da -dönemin nazarî ve usûl kullanımının da etkisiyle- görülmektedir.
- Eserler üzerinde yaptığımız form incelemesi sonucunda 17-18 ve 18-19. Yüzyıllarda kullanılan sofyana, düyek ve devrihindi usûllerinin de notaya alınırken parçalanmış büyük usûller olduğu düşüncesi hasıl olmuştur.

Tevşih formunda isimlendirme problemi

Form hakkında bir başka problem, formun isimlendirilmesi hakkındadır. Tevşih formunda bestelenen eserler üzerinde yaptığımız incelemede bestelenen eserlerin isimlendirilmesinde bazı farklılıklar tespit edilmiştir. Bazı notalarda sadece "Tevşih", bazılarında "Tevşih (İlâhî)", ya da İlâhî (Tevşih) gibi adlandırmalar yapılmıştır. Bu isimlendirme karmaşasının Hz. Muhammed konulu ilâhilerin Mevlid ya da Mîrâciye bölümleri arasında kullanılsın ya da kullanılmaması tevşih olarak adlandırılmasına yol açması muhtemeldir. Nitekim Özcan, TDV

İslam Ansiklopedisi'ndeki "Tevşîh" maddesinde tevşîhi tanımlarken "*Türk dinî mûsikisinde mevlid ve mi 'râciyye gibi büyük formda ve uzun eserlerin bölümleri arasında okunmak üzere bestelenmiş, güfteleri Hz. Peygamber'i konu alan ilâhilere verilen addır.*" diyerek tevşîhi bir ilâhi türü olarak tanımlamıştır.

Bu durum, repertuvar arşiv incelemelerinde de tesbit edilmiştir. Yusuf Ömürlü'nün yayınladığı tevşîhler (Şengel, 1979), İstanbul Konservatuvarı Yayınları (Ezgi, Suphi vd., 1931, 1), Cüneyd Kosal Arşivi, Halil Can nota koleksiyonu, Aytaç Ergen Notam-1 bilgisayar programı değerlendirildiğinde şu sonuçlara varılmıştır:

1. Diğer koleksiyonlarda ilâhi olarak isimlendirilen H. Muhammed (S.A.V.) konulu eserler Yusuf Ömürlü koleksiyonunda tevşîh olarak geçmektedir.
2. Dursun Çakmak'ın bestelediği tüm tevşîh olarak isimlendirilen eserler küçük usûllerle bestelenmiştir.
3. İlâhi (tevşîh) adlandırması özellikle Cüneyd Kosal'ın notaya aldığı eserlerde görülmektedir.
4. 65 Düyek tevşîhin 16'sı Dursun Çakmak'a aittir.
5. Form isimlendirmesinde üzerinde ittifak olan usûl Evsat olarak göze çarpmaktadır.

Tevşîh formunda makam seçimi

Tevşîhlerin Mîraciye hâneleri ve Mevlid bahirleri ile uyumlu olması gerekliliğini daha önce ifade etmiştik. Yaptığımız incelemelerde Mevlid bahirlerinde kullanılan Çargah-Sabâ, Hicaz, Rast, Hüseyinî, Segâh/Hüzzam, Hicaz, Uşşak ve bunların terkipleri veya akraba diye nitelendireceğimiz makamlarında olduğu düşünülecek olursa bestelenen tevşîhlerin birkaç istisnâ dışında bu makamlarla uyumlu olduğu görülmektedir.

Tevşîh besteleme geleneğinde makam hassasiyetinin gözetilmiş olduğu aşikârdır.

Usûl: Evsat

RAST TEVŞİH

Âlemler nûra gark oldu

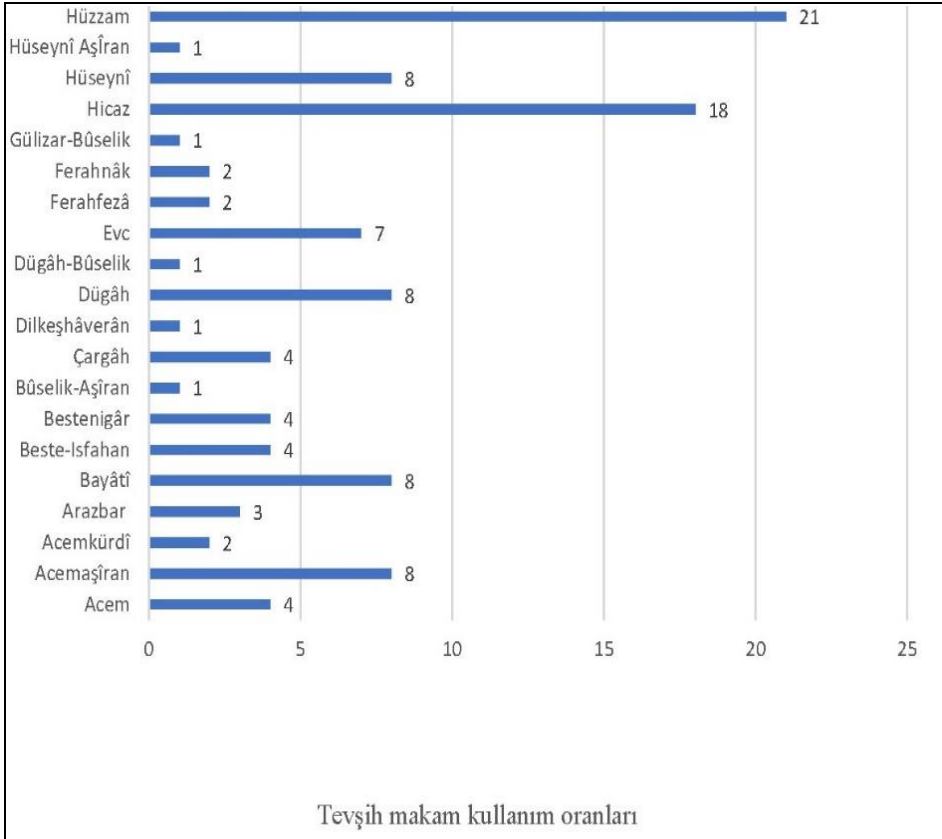
Güfte: Yûnus Emre Hz.
Beste: Şeyh Mustafa Ef.
(Çalâk-zâde, -11.1757)

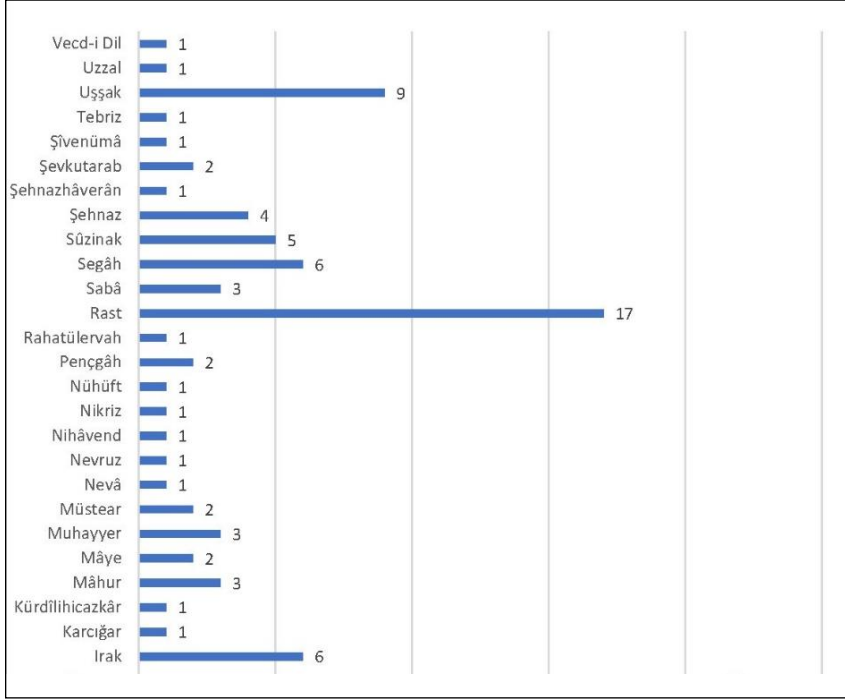
Â Â LEM LER NÜ
Â Â MİN MÜ NÂ

RA RA GARK GARK OL DU DU YÂ HAY
FİK FARK EARK OL DU DU YÂ HAY

MÜ HAM MED DOĞ

İncelediğimiz tevşihlerde kullanılan makamlar ise şöyle sıralanmaktadır:





Sonuç

Bütün bu incelemeler ışığında ortaya çıkan sonuçlar şunlardır:

- Tevşîh ve aynı kökten gelen muvaşşah Arap edebiyatı ve müziğinde kullanılan formlar olmakla birlikte gerek içerdiği konular, gerek bestelerde kullanılan şiirlerin konuları, gerekse usûl ve müzikal yapı açısından Türk Din Mûsikîsi içerisinde yer alan Tevşîh formundan tamamen farklıdır.
- Tevşîh ve na't konu olarak Hz. Muhammed'i işlemekle birlikte na'tler tevşîhlerden farklı olarak serbest icra anlayışına göre bestelenmişlerdir. Her ne kadar tevşîhlerin mevlid ve miraciye bahirleri arasında okunmasından ötürü ardından okunacak bahirle konu ilişkisi olması gerekse de yapılan incelemede bu bütünlüğün çok fazla sağlanmadığı, şiirlerin genel olarak Hz. Muhammed'i methetmek anlamlarını içerdiğini söylememiz mümkündür. Bu değerlendirmenin ışığında kullanılan şiirlerin aslında edebî olarak bir naat olduğu ve bunların belli makam ve usûl kalıbı ile bestelendiği sonucuna varabiliriz.
- Tevşîh Türk Din Mûsikîsi'nde ilâhi formundan sonra en çok tercih edilen form olmakla birlikte tarihi süreç içinde gerek usûl anlayışında olan değişiklikler, gerek formun ilâhi formuyla birlikte tanımlanması,

gerekse Hz. Muhammed (S.A.V.) konulu güfte içeren eserlerin hepsinin tevşih olarak değerlendirilmesi sonucu ilâhi formuyla karışmasına sebep olmuştur.

- Tevşih formunda 17 ve 19. Yüzyıllar arasında AEU sistemince büyük usûl olarak adlandırılan evsat, devr-i revan, devrikebir, çenber, hafif, zencir gibi usûller kullanılmakla birlikte 19. Yy sonu ile birlikte özellikle 20 ve 21. Yüzyıllarda küçük usûl olarak nitelendirilen sofyan, düyek, devrihindi gibi usûllerin kullanımı artmıştır. 19 sonu ve 20. Yy'da nota ya alınan 17-19. Yüzyıllar arasında yaşamış bestekârların eserlerinde küçük usûl kullanımı görülmekle birlikte bu eserlerin aslında büyük usûl olduğu, büyük usûlerin küçük usûllere bölünerek yazılması anlayışından dolayı zamanla bölündüğü küçük usûllerle adlandırıldığı düşünülmektedir.
- Mîrâciye'yi ayrı olarak değerlendirmek gerekir. Mîrâciye hâneleri arasında okunan tevşihler formun bestekârı Nâyî Osman Dede tarafından husûsen hâneler arasında okunmak üzere bestelenmiştir ve sözleri Arapça olan tevşihler sadece bunlardır. Diğer besteli tevşihler mîrâciye içinde okunmamaktadır.
- Tercih edilen makamlar açısından Mevlid bahirleri arasında okunacağı endişesi gözetilerek bu formların bölümlerinin makam seçimlerine uygun makamlarda tevşih besteleri yapılmıştır. Birkaç istisnâ Karcığar, Kürdîlihiczakâr gibi makamlarda olup onlar da yine 20. ve 21. Yy.larda görülmektedir.
- Tevşih bestelerinde konu istisnâsız Hz. Muhammed (S.A.V.) olup, Mevlid bahirlerinin konuları ve makamları ile ilişki her eserde görülmemiştir.
- 18. Yüzyılın başına kadar çoğunlukla Evsat ya da diğer büyük usûllerle bestelenen, Mevlid bahirleri arasında okunduğundan okunacağı bölüm ile ilişkili konular ve makam anlayışını içeren bir form olarak değerlendirilirken; günümüzde tevşih Hz. Muhammed'i konu alan, büyük ya da küçük usûllerle bestelenen ilâhilere verilen ad olmuş hattâ Tevşih formu adını Tevşih (ilâhi) ya da İlâhi (tevşih)'e bırakmıştır.

Bütün bu değerlendirmelerin ışığında ve örneklerinden yola çıkarak tevşih'in, güfte yani edebî olarak "Na't" formunun malzemesinden beslendiği, bununla birlikte usûl kullanımı ve yapı bakımından na't formundan farklı müstakil bir Türk Din Müsiki'si formu olduğu olduğu tespit edilmiştir.

Kaynaklar

- » Avcı Akbel, Burcu- Akdoğan, Mustafa Said. "Durak Formunun Mâhiyeti Ve Eğitimde Kullanılabilirliğine İlişkin Görüşler". *İSTEM* 16/32 (2018), 385-406.
- » Ali Araiby, Abdullah Hasan. *Kuzey Afrika Libya Trablus garp Müziği: "Muvaşşah"*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- » Aydın, Mustafa. "Müveşşah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/229-231.

- İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- » Ayverdi, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2006.
 - » Can, Halil. "Dini Türk Müsikisi Lûgatı-Dinî Musiki". *Mûsikî Mecmuası*, 19 (1974), 19-20.
 - » Canbay, Alaattin. "Türkiye'de Müzik Türleri ve Gelişimleri". *Mûzik Kültürü*. 199-226. Ankara: Pegem Akademi, 2015.
 - » Çağbayır, Yaşar. *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul:TİKA Yayınları, 2016.
 - » Demirtaş, Yavuz. "Türk Din Müsikisi Formları". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2009), 213-227.
 - » Develliöğlü, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi, 2006.
 - » Düzgün, Osman. *İbn 'Arabî'nin Muvaşşahaları*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
 - » Eflatun, Muvaffak. "Yeni Bulgular Işığında Müstezad". *Türklük Bilimi Araştırmaları / 18* (Ocak 2005), 83-102 .
 - » Ezgi, Suphi. *Nazarî Amelî Türk Mûsikisi*. İstanbul: Alkaya Matbaası, 1940.
 - » Ezgi, Suphi- Çağatay, Ali Rıza- Tel, Mesud Cemil- Irsoy, Ahmed- Rauf Yekta. *Türk musikisi klasiklerinden: İlahiler. Birinci cilt: Mevlut tevşihleri*. İstanbul: İstanbul Konservatuvarı Yayınları, 1931.
 - » Güney, Ömer Faruk. *Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Ekrem Karadeniz Bölümünde Bulunan Durak Notalarının Yeniden Yazımı ve Tashihi* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
 - » Hammarlund, Anders. *Sufism, Music and Society in Turkey and the Middle East*. England: Taylor & Francis Ltd. Paperback / softback, 2005.
 - » Harmancı, Ayşe Başak . "Türk Din Müsikisi'nde Salâ (Salât) Formu Ve Salâ Besteleri". *Rast Müzikoloji Dergisi* 1 (2013), 154-195.
 - » Karadeniz, Ekrem. *Türk Musikisinin Nazariye ve Esasları*, Ankara:Türkiye İş Bankası Yayınları, 1965.
 - » Koçak, A.Yaşar. "Endülüs muvaşşahaları". *Nüsha Dergisi*, 1/3 (2001), 111-118.
 - » Köprülüzâde, Mehmed Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Milli Matbaa, 1926.
 - » Mahfûz, Dr. Hüseyin Ali, *Kâmûsü'l-Mûsika'l-Arabiyye*, Bağdat:1977 .
 - » Mustafa, İbrahim- Zeyyat, Ahmed Hasan ez- Abdülkadir Hamit- Neccâr, Muhammed Ali en- el-mu'cemü'l-vasîf, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
 - » Mutçalı, Serdar. *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995.
 - » Oransay, Gültekin. *Mûzik Tarihi*. Ankara: Yaykur Açık Yükseköğretim Dairesi, 1976.
 - » Özalp, Mehmed Nazmi. *Türk Mûsikisi Tarihi*. 1/34-35. Ankara: TRT Müzik Dairesi Başkanlığı, 1986.
 - » Özcan, Nuri. "Tevşih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/48. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
 - » Özkan, İsmail Hakkı. "Durak Evferi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/4-5. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
 - » Öztuna, Yılmaz. "Tevşih". *Türk Musikisi Ansiklopedisi*. Ankara:Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.
 - » Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: MEB Yayınları, 1983.
 - » Salcı, Vahid Lütfü. "Bela Bartok'un Konferansları: Gizli Halk Musikisi". *Ülkü* 11/62 (1938), 113-123.
 - » Say, Ahmet. *Mûzik Nedir, Nasıl Bir Sanattır?* İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2008.
 - » Schoeler, G. "Muwashshah". *The Encyclopaedia of Islam*.7/809-812. New York: 1993.
 - » Şengel, Ali Rıza. *Türk Mûsikisi Klasikleri İlahiler*. nşr. Yusuf Ömürlü. 6 Cilt. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1979.
 - » Toprak, M. Faruk. *Endülüs Şiirinde Mersiye*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990.
 - » Turabi, Ahmet Hakkı- Koca, Fatih. "Câmi ve Tekke Mûsikisi Ortak Formları" *Türk Din Mûsikisi El Kitabı*. ed. Ahmet Hakkı Turabi. 71-103. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
 - » Tuzcu, Kemal. "Endülüs muvaşşahaları ve harceler". *DTCF Dergisi* 56/1 (2016), 79-99.
 - » Uz, Kazım, *İstîlâhâtî'l-Mûsikiyeye*, çev. İbrahim ed-Dâkûkî, Bağdat: 1964.
 - » Yesûî, Luvîs Ma'lûf, *el-Münîcîd*, Beyrut, 1086.
 - » Yücel, Haluk. *Türkiye'de Din ve Dindışı Müziklerinin Karşılaştırılmalı Araştırması*. İstanbul: Yöntem Yayınları, 2007.
 - » Zebidi, Muhammed Murtaza. *Tâcü'l-arus min Cevâhirü'kamus*. Nşr./Thk. Abdusselâm Muhammed Hârun. 7/207-210. Kuveyt, 1994.

EK: 1 TÜRK DİN MÜSİKİSİ BESTELENE TEVŞİHLER (Güftenin İlk Satırına Göre)

	Makam	Usul	Besteci	Güfte	Güftenin ilk satır
1	Hüseynî	Düyek	Şeyh Ethem Efendi	?	Âdil ü fâsik u fâcir fakîrim yâ Resûlallah
2	Hüzzam	Düyek	Ahmet Hatipoğlu	Osman Hulûsî Ef.	Âftâb vechin hakikat nûr-i zât-î Kibriyâ
3	Rast	Evsat	Hâfız Post	Yahya Nazim Efendi	Âftâb-ı subh-i mâ evhâ Habîb-î Kibriyâ
4	Hüseynî	Devrihindi	Zekî Ârif Ataergin	Yahya Nazim Efendi	Âftâb-ı subh-i mâ evhâ Habîb-î Kibriyâ
5	Rast	Düyek	Hüseyin Tolan	Yunus Emre	Âlemler nûra garkoldu Muhammed doğduğu gice
6	Rast	Evsat	Çalâkzâde Mustafa Ef.	Yunus Emre	Âlemier nûra garkoldu Muhammed doğduğu gice
7	Segâh	Sofyan	Osman Nuri Özpekel	Yunus Emre	Âlemier nûra garkoldu Muhammed doğduğu gice
8	Hicazkâr	Sofyan	Halilî Çay	İsmail Hakkî Bursevî	Âlemleri nûr eyledi dîdâr-î Muhammed
9	Sûzinak	Evsat	Şeyh Edhem Efendi	?	Allî ü asî vü fâsik gedayım ya Resûlallah
10	Segâh	Devrihindi	Zekâî Dede	Kenzî Hasan Efendi	Arap da seyyidü'l-kavme duhul ettikde bir âsî
11	Bayâtî	Düyek	?	?	Âşık sana ins ü meleik
12	Mâhur	Sofyan	Rüştü Eriç	Nizamettin Caymaz	Âşk derdine derman sordum âlemde
13	Ferahnâk	Düyek	Ahmed Irsoy	Yunus Emre	Âşkın ile âşklar yansın yâ Resûlallah
14	Beste-İsfahan	Sofyan ?	Zekâî Dede	Yunus Emre	Âşkın ile âşklar yansın yâ Resûlallah
15	Sûzidil	Sengin Semâ	Serhat Başar	Abdullah Uysal	Âşkınla tutuştur beni yak nâre efendim Muhammed
16	Hüzzam	Düyek	Dursun Çakmak	Tevfik Çapacıoğlu	Âtes-i aşkınla yandı kalbimi subh ü mesâ
17	Hüzzam	Düyek	?	Seyyid Nizamoglu Seyfullah	Bağrımdaki biten başlar Muhammed 'in aşkındandır
18	Hüzzam	Düyek	Dede Efendi	Seyyid Nizamoglu Seyfullah	Bağrımdaki biten başlar Muhammed 'in aşkındandır
19	Sûzinak	Evsat	Cüneyd Kosal	Seyyid Nizamoglu Seyfullah	Bağrımdaki biten başlar Muhammed 'in aşkındandır
20	Nihâvend	Evsat	Şeyh Rıza Ef.	Hakkî Ef.	Bahr-i aşka bâ kararım yâ Resûlallah meded
21	Rast	Evsat	Eğrikapılı Mehmed Ef.	Hakkî Ef.	Bahr-i cürme daldı zâtm ü Resûlallah meded
22	Hicaz	Düyek	Hâfız-Müezzîn İsmail Ef.	?	Be-câdir zâtına hatm-i nübüvvet yâ Resûlallah
23	Sabâ	Sofyan	Rüştü Eriç	Gülden Çiçek Tural	Ben benden uzaklaşın onun aşkıyla doldum
24	Sûzinak	Düyek	Ali Rıza Şengel	-	Benimdir cümle isyân ü kabahat yâ Resûlallah
25	Ferahnâk	Evsat	Muallim İsmail Hakkî B.	İsâ Mahvî Efendi	Brakdim aşkın ile nâm ü ârim ya Resûlallah
26	Dügâh	Yürük Semâ	Cinuçen Tanrıkorur	Osman Şems Nüreddin	Bir dilde ki menkâî olur envâr-î Muhammed
27	Bestenigâr	Düyek	Hüseyin Tolan	?	Bir geceydi oldu mahbûb-î Hüdâvend-i muîn
28	Uşşak	Evsat	Dede Efendi	Neyzen Müsâ Dede	Bir ismi Mustafa bir ismi Ahmed
29	Hüseynî	Evsat	Neyzen Müsâ Dede	Neyzen Müsâ Dede	Bir ismi Mustafa bir ismi Ahmed
30	Segâh	Sofyan	Âmir Ateş	Neyzen Müsâ Dede	Bir ismi Mustafa bir ismi Ahmed
31	Muhayyer	Devrihindi	Rifat Bey	?	Bir mehîn bendesiyim sâye dahî olmaz eşi
32	Şevkutarab	Evsat-Hafif	Zekâî Dede	Selami Mustafa Efendi	Bir muazzam pâdisahsın ki kulundur cümle şâh
33	Gülizar-Büselik	Zincir	?	Nakşî Akkirmânî	Bir nazar ki hâlime âşân ola cümle sübûl
34	Hüseynî Aşlran	Düyek	Ahmet Yardım	Ahmet Yardım	Bize bildiren kitabı
35	Uşşak	Evsat	?	Recâî Bey	Bu can teşne visâli hazretine
36	Pençgâh	Evsat	Ali Şirugani	Süleyman Nahîfî	Bu gülşende hezâr-î bî-nevâyün yâ Resûlallah
37	Rast	Nim Evsat	Ahmed Irsoy	Süleyman Nahîfî	Bu gülşende hezâr-î bî-nevâyün yâ Resûlallah
38	Hüzzam	Evsat	Seyfettin Osmanoglu	?	Bu miñnetgah-ı âlemde garîbim yâ Resûlallah
39	Rast	Sofyan ?	Drâğman Zakirî Ahmed Ef.	Abdurrahman Refia Ef.	Bu şeb huşid-i evreng-i risâlet geldi dünyâye
40	Hüzzam	Devrihindi	İzzettin Hümâyi Elçioğlu	İzzettin Hümâyi Elçioğlu	Bugün mîrâc-ı pâk-î Mustafâ'dır
41	Bestenigâr	Evsat	?	Kenzî Hasan Efendi	Candan aşık oldum vechin gülüne
42	Hüzzam	Düyek	Mehmet Kemiksiz	İsmail Hakkî Bursevî	Cânımın cânânî sensin yâ Muhammed Mustafâ
43	Evc	Evsat	Bolâhenk Nuri Bey	Sahvî	Cemâlin aleme mihr-i münevver yâ Resûlallah
44	Nühüft	Evsat	Na'î Mehmed Ef.	Şerîfî	Cemâlin gülşen-i feyz ü atâdır yâ Resûlallah
45	Hüzzam	Evsat	Şeyh Mesud Efendi	Hasan Sezaî Efendi	Cemâlin nuruna nisbet güneş bir nûr-î bî-ferdir
46	Hicaz	Evsat	Muallim İsmail Hakkî B.	Hasan Sezaî Efendi	Cemâlin nuruna nisbet güneş bir nûr-î bî-ferdir
47	Şehnâz	Evsat	Muallim İsmail Hakkî B.	?	Cenab-ı Cibril oldu dellîlin yâ Resûlallah
48	Nihâvend	Evsat	Ali Rıza Şengel	Enderûnî Vâsîf	Cenabındır şeh-i pakize-meşreb yâ Resûlallah
49	Şevkutarab	Evsat	Sultan III. Selim	Enderûnî Vâsîf	Cenabındır şeh-i pakize-meşreb yâ Resûlallah
50	Cargâh	Ağır Düyek	Ali Rıza Şengel	Ömer Rüşenî	Çün doğup tuttu cihân yüzünü hüsnün güneşi

51	Mâhur	Genber	Ali Rıza Şengel	Ömer Rüşeni	Çün doğup tuttu cihân yüzünü hüsnün güneşi
52	Şehnaz	Devrikebir	?	Ömer Rüşeni	Çün doğup tuttu cihân yüzünü hüsnün güneşi
53	Hüseyinî	Düyek	?	Ömer Rüşeni	Çün doğup tuttu cihân yüzünü hüsnün güneşi
54	Hüzzam	Düyek	?	Ömer Rüşeni	Çün doğup tuttu cihân yüzünü hüsnün güneşi
55	Nühüft	Düyek	?	Ömer Rüşeni	Çün doğup tuttu cihân yüzünü hüsnün güneşi
56	Tâhir	Düyek	?	Ömer Rüşeni	Çün doğup tuttu cihân yüzünü hüsnün güneşi
57	Uşşak	Düyek	?	Ömer Rüşeni	Çün doğup tuttu cihân yüzünü hüsnün güneşi
58	Arazbar	Düyek	?	Ömer Rüşeni	Çün doğup tuttu cihân yüzünü hüsnün güneşi
59	Ëvc	Düyek	?	Ömer Rüşeni	Çün doğup tuttu cihân yüzünü hüsnün güneşi
60	Mâhur	Düyek	?	Ömer Rüşeni	Çün doğup tuttu cihân yüzünü hüsnün güneşi
61	Sabâ	Düyek	?	Ömer Rüşeni	Çün doğup tuttu cihân yüzünü hüsnün güneşi
62	Sûzinak	Düyek	Ali Rıza Şengel	Ömer Rüşeni	Çün doğup tuttu cihân yüzünü hüsnün güneşi
63	Acem	Düyek	Cüneyd Kosal	Ömer Rüşeni	Çün doğup tuttu cihân yüzünü hüsnün güneşi
64	Acem	Düyek	Cüneyd Kosal	Ömer Rüşeni	Çün doğup tuttu cihân yüzünü hüsnün güneşi
65	Bestenigâr	Düyek	Şakir Efendi (Hopçuzâde)	Ömer Rüşeni	Çün doğup tuttu cihân yüzünü hüsnün güneşi
66	Irak	Sofyan	?	Ömer Rüşeni	Çün doğup tuttu cihân yüzünü hüsnün güneşi
67	İsfahan	Sofyan	?	Ömer Rüşeni	Çün doğup tuttu cihân yüzünü hüsnün güneşi
68	Segâh	Sofyan	?	Ömer Rüşeni	Çün doğup tuttu cihân yüzünü hüsnün güneşi
69	Segâh	Sofyan	?	Ömer Rüşeni	Çün doğup tuttu cihân yüzünü hüsnün güneşi
70	Rast	Sofyan	İtrî	Ömer Rüşeni	Çün doğup tuttu cihân yüzünü hüsnün güneşi
71	Nikriz	Sofyan	Muallim İsmail Hakkı B.	Ömer Rüşeni	Çün doğup tuttu cihân yüzünü hüsnün güneşi
72	Arazbar	Sofyan ?	?	Ömer Rüşeni	Çün doğup tuttu cihân yüzünü hüsnün güneşi
73	Bayâtî	Sofyan ?	?	Ömer Rüşeni	Çün doğup tuttu cihân yüzünü hüsnün güneşi
74	Hicaz	Sofyan ?	?	Ömer Rüşeni	Çün doğup tuttu cihân yüzünü hüsnün güneşi
75	Hicaz	Sofyan ?	?	Ömer Rüşeni	Çün doğup tuttu cihân yüzünü hüsnün güneşi
76	Hicaz	Düyek	Hüseyin Fevzi Bey	Müştak Efendi	Derd-i aşkın yakıtı beni yâ Muhammed Mustafâ
77	Acemaşiran	Düyek	Ali Rıza Şengel	İsâ Mahvî Efendi	Derd-i mendim mücrimim dermane geldim yâ Resûl
78	Rast	Sofyan	Ali Rıza Şengel	İsâ Mahvî Ef.	Derd-i mendim mücrimim dermane geldim yâ Resûl
79	Hüzzam	Müsemmen	Necdet Taniak	Ali Ulvi Kurucu	Derd-i mendim yâ Resûlallah devâ ol derdime
80	Segâh	Devrihindi	İbrâhîm Ağa	Kenzî Nasûhî Efendi	Derdimin dermanı sensin Muhammed Mustafâ
81	Müstear	Evsat	Muallim İsmail Hakkı B.	İsâ Mahvî Efendi	Derd-mendim mücrimim dermane geldim yâ Resûl
82	Hüzzam	Düyek	Muzaffer Ozak	Muzaffer Ozak	Dertliyim yâ Resûlallah derde dermân sendendir
83	Bestenigâr	Düyek	Galib Çolakoğlu	Hâfız Şeydâ	Derûn-i dilde her derde devâsın yâ Resûlallah
84	Mâhur	Düyek	Dursun Çakmak	Sultan II. Mustafa	Dil-i şeydâ-yı söyletse sen Resûlallah'e âşiktr
85	Şevkutarab	Düyek	Abdülkadir Töre	Niyâzî-i Misrî	Doğdu ol sadr-ı risâlet basdı arş üzre kadem
86	Beste-İsfahan	Düyek	Nûhret Şerif	Niyâzî-i Misrî	Doğdu ol sadr-ı risâlet basdı arş üzre kadem
87	Tebriç	Düyek	Zâkir Ahmed Çelebi	Niyâzî-i Misrî	Doğdu ol sadr-ı risâlet basdı arş üzre kadem
88	Nevâ	Sofyan	Ali Şirugani	Niyâzî-i Misrî	Doğdu ol sadr-ı risâlet basdı arş üzre kadem
89	Tebriç	Sofyan	Dragman Zakiri Ahmed Ef.	Niyâzî-i Misrî	Doğdu ol sadr-ı risâlet basdı arş üzre kadem
90	Rast	Evsat	Lâtif Ağa	?	Doğdu ol Şems-i Hakikat Burc-ı Vahdet'den bu şeb
91	Rast	Sofyan	Muallim İsmail Hakkı B.	?	Doğdu ol Şems-i Hakikat Burc-ı Vahdet'den bu şeb
92	Rast	Sofyan	Sâdettin Kaynak	Ali Ulvi Kurucu	Doğmazdı kalbe îmân
93	Irak	Sofyan	Şeyh Münir Ef.	Niyâzî-i Misrî	Doğdu ol sadr-ı risâlet basdı arş üzre kadem
94	Nevâ	Evsat	Ahmed Irsoy	Sinan Ümmî (Elmalılı)	Dost cemali şem'inin pervanesidir canımız
95	Sabâ	Sofyan	Dursun Çakmak	Tevfik Çapacıoğlu	Dün gece uyandırm vakt-i seherde
96	Uşşak	Sofyan	Dursun Çakmak	Tevfik Çapacıoğlu	Dün gece uyandırm vakt-i seherde
97	Mâye (Dügâh)	Evsat	?	Kenzî Hasan Efendi	Düğelden derdine yoktur kararım Yâ Resûlallah
98	Bayâtî	Nim Evsat	Manisalı Hasan Efendi	Kenzî Hasan Efendi	Düğelden derdine yoktur kararım Yâ Resûlallah
99	Dügâh	Evsat	Muallim İsmail Hakkı B.	?	Eğer halk etmeseydi zâtmı Hak yâ Resûlallah
100	Rast	Düyek	Mustafa Tüzün	Şeyh Sami Efendi	Elâ ey mefhar-i âlem sana kevn ü mekân âşik
101	Hüzzam	Düyek	Dursun Çakmak	Şeyh Hasan Vuslat	Elâ ey seyfid-i mahbûb-i Mevîâ

102	Hüzzam	Sofyan	Muharrem Hâfiz	Sultan II. Mustafa	el-Meded ey Fahr-i âlem
103	Hüzzam	Düyek	Muallim İsmail Hakkı B.	Besim	Esîr-i nefis-i bedhâm meded kil yâ Resûlallah
104	Bestenigâr	Evsat	?	Niyâzi-i Mîsrî	Esselâ her kim gelirbâzâr-ı aşka essalâ
105	Rast	Düyek	Sâdettin Heper	?	Esselâm ey menbâ-i cüd ü sahavet
106	Segâh	Düyek	Ali Rıza Şengel	Nizamoğlu Seyyid Seyfulah	Esselâm ey sâlik-i râh-ı şerâat esselâm
107	Irak	Evsat	Muallim İsmail Hakkı B.	?	Esselâm ey seyyid-i sâhibi saadet
108	Sabâ	Devrikebir	Nâyî Osman Dede	Mehmed Nasûhî Ef.	Etake id-yî visâi felâ tezuk hazenâ
109	Dügâh	Evsat	Hüseyn Toian	?	Eviyâdan himmet aldım
110	Rast	Düyek	Dursun Çakmak	Tevfik Çapacıoğlu	Ey canların cânânı ey gönüller sultanı
111	Şivenümâ	Evsat	Danyal Mantı	Şumnilî Osman Fazlı Ef.	Ey cemalin pertev-endaz-ı semavat-ı ulâ
112	Çargâh	Evsat	Şumnuhu Osman Fazlı Ef.	Şumnilî Osman Fazlı Ef.	Ey cemalin pertev-endaz-ı semavat-ı ulâ
113	Uşşak	Sofyan ?	?	?	Ey enbiyâlar serveri ey esfiyâlar rehberi
114	Şehnâz	Devrihindi	Hakan Alvan	Hayrullah Tâceddin Ef.	Ey güzellerden güzel rûhum Resûl-i Kibriyâ
115	Ferahfezâ	Evsat	Şeyh Mehmed Efendi	?	Ey Habîb-i Kibriya ey zat-ı mahbûb-i Hüdâ
116	Hicaz	Evsat	?	Nefesâde Abdurrahman Ef.	Ey Hudâ'dan lûtf ü ihsân isteyen
117	Uşşak	Düyek	Zekâî Dede	Nefesâde Abdurrahman Ef.	Ey Hudâ'dan lûtf ü ihsân isteyen
118	Evc	Düyek	Şeyh Ethem Efendi	Ulvi	Ey Hudâ'nın sevgili mahbûbu ey fahr-i cihân
119	Hicaz	Evsat	Hilmi Dede	Ulvi	Ey Hudâ'nın sevgili mahbûbu ey fahr-i cihân
120	Hicaz	Evsat	Şerhat Başar	?	Ey Hudâ'nın sevgili mahbûbu ey fahr-i cihân
121	Hicaz	Evsat	Şerhat Başar	Ulvi	Ey Hudâ'nın sevgili mahbûbu ey fahr-i cihân
122	Hicaz	Evsat	Muallim İsmail Hakkı B.	?	Ey nebiler serveri ahir-zaman peygamberi
123	Hüzzam	Evsat	Hacı Fâik Bey	Şeyh Zekâî Ef. (Sünbülî)	Ey nübüvvet tahtının şahı Habîb-i Kibriyâ
124	Hicaz (Hümâyün)	Evsat	Tanburî Aziz Bey	Fuzûlî	Ey olup mirac bürhan-ı ulûvî-şân sana
125	Acem Aşîran	Evsat	?	Hasan Sezaî Efendi	Ey Resûl-i Hazret-i Hak Ve'y Habîb-i Kibriyâ
126	Rast	Evsat	Fahrî Dede	?	Ey Resul-i Kibriya ey sineyi saf enbiyâ
127	Hüseynî	Evsat	Muallim İsmail Hakkı B.	?	Ey Resul-i Kibriya ser-tac-ı alem şâh-ı din
128	Rast	Evsat	Rifat Bey	?	Ey Resûl-i mir'at-ı Hak
129	Hisar Büselik	Evsat	?	Gazâlî	Ey risâlet tahtının hurşid ü mâh-ı enveri
130	Bayâtî	Fahte	Bekir Sdkî Sezgin	Gazâlî	Ey risâlet tahtının hurşid ü mâh-ı enveri
131	Hüzzam	Düyek	Tabakhâne Şeyhi Hüseynî	Şeyh Ahmed Ef. (Halvetî)	Ey saadet burcunun mâh-ı Muhammed Mustafâ
132	Acemaşîran	Devrihindi	Muallim İsmail Hakkı B.	?	Ey şehinşâh-ı risâlet ve'y Habîb-i Kibriyâ
133	Süzînak	Devrihindi	Raşit Efendi	?	Ey şehinşâh-ı risâlet ve'y Habîb-i Kibriyâ
134	Uşşak	Sofyan ?	Tiznam Yusuf Çelebi	Enverî	Ey Şehinşâh-ı Ser-i enbiyâ vü evliyâ
135	Rast	Devr-i revân	Tevfik Bey	Mehmed Nasûhî Ef.	Eyleyen uşşakî seyda dâimâ tal'atindir yâ Resûlallah seni
136	Arazbar	Evsat	Şikarizâde Ahmet Ef.	Yahya Nazim Efendi	Fahr-i alem mahrem-i raz olduğu sebdir bu şeb
137	Zâvil	Düyek	Necdet Varol	Necdet Varol	Fahr-i âlem'üz-zîşân ol azîz'ü-enbiyâ
138	Acemaşîran	Düyek	?	?	Feyz-i Hudâ nûr-i safâ Ahmed Muhammed Mustafâ
139	Hüzzam	Devrihindi	Sultan Vahdeddin	Şeyh Zekâî Ef. (Sünbülî)	Gel vücûdun âteş-i aşk-ı Habîbulahla yak
140	Hüzzam	Düyek	Dursun Çakmak	Hayri Köroğlu	Göklerde Fahr-i Rûsûl seyran eder bu gece
141	Hüseynî	Düyek	Dursun Çakmak	Nuri Baş	Gönül bezminde uşşaka safâsın yâ Resûlallah
142	Hüzzam	Düyek	İsmail Hakkı Okur	Nuri Baş	Gönül bezminde uşşaka safâsın yâ Resûlallah
143	Acem Aşîran	Düyek	Rüştü Eriç	Mustafa Nâfiz İrmak	Gönül deryâsının tek mürâdîyim
144	Uşşak	Düyek	Mehmet Kemiksiz	Esad Erbilî Hz.	Gönül nûr-i cemâlin den habîbim bir ziyâ ister
145	Evc	Düyek	Mutafzâde Ahmed Ef.	Vahyî	Gönül yüz sürmek ister hâk-ı pâye yâ Resûlallah
146	Çargâh	Evsat	Muallim İsmail Hakkı B.	Kamil	Gubar-ı âsitânın tütüyâdır yâ Resûlallah
147	Bayâtî	Düyek	Müezzînbaşı Rifat Bey	?	Gubâr-ı pâyine alman cihânı yâ Resûlallah
148	Rast	Evsat	Muallim İsmail Hakkı B.	?	Günâhım boydan aşkındır be gâyet yâ Resûlallah
149	Şehnâzhâverân	Nim Evsat	Dellalzâde	?	Gûruh-i enbiyanın serverisin yâ Resûlallah
150	Vece-d-i Dil	Düyek	Hakan Alvan	Abdâlehad Nûri	Habîbullah cihâne can değil mi
151	Acem	Düyek	Zâkir Ahmed Çelebi	Abdülmeccid Sivâsî	Hadden aşî ihtiyâkın yâ Resûl göster cemâlin
152	Pençgâh	Yürük Semâî	Gökdemir İhsan	Hasan Sezaî Efendi	Hatm-i rusûl mahzar-ı küli Mustafa

153	Dügâh Büselik	Darbeyn	Nâyi Osman Dede	Lebib	Hayra makdem ey gürûn-i enbiyânın akdemi
154	Hicazkâr	Devr-i revan	Gökdemir İhsan	Hasan Sezal Efendi	Hazret-i Hakk'ın habibi sevgili bir tanesi
155	Acemaşîran	Düyek	?	Hasan Sezal Efendi	Hazret-i Hakk'ın habibi sevgili bir tanesi
156	Evc	Evsat	Ali Rıza Şengel	Hasan Sezal Efendi	Hazret-i Hakk'ın habibi sevgili bir tanesi
157	Hüzzam	Evsat	Muallim İsmail Hakkı B.	Hasan Sezal Efendi	Hazret-i Hakk'ın habibi sevgili bir tanesi
158	Evc	Evsat	Tal'at Bey	?	Her zaman isyan ile âlâdeyim
159	Hüzzam	Evsat	Hacı Fâik Bey	?	Huda namıyla başla mevlid-i fahr-i cihandir bu
160	Rast	Düyek	Mehmet Kemiksiz	Nazif	Hudâ'nın nûr-i pâkinden cihânâ muktedâ geldi
161	Çargâh	Evsat	Muallim İsmail Hakkı B.	Aziz Mahmud Hüdâyi	İki cihan sultanının doğduğu ay geldi yine
162	Rast-i Cedfd	Evsat	Hüseyin Tolan	Süreyyâ Efendi	İsm-i Rahman mazhârısın ya Muhammed Mustafâ
163	Rast	Düyek	Darsun Çakmak	Rüştü Sabancı	İsmidir Ahmed Muhammed Mustafa
164	Hicaz	Düyek	?	Hasan Sezal Efendi	Kapına geldiler ümmet Muhammed
165	Bayâtî	Düyek	Edirneli Sâlihzâde	Hasan Sezal Efendi	Kapına geldiler ümmet Muhammed
166	Uşşak	Düyek	?	Müştağ Baba	Kible-i ehli-i safâ oldu cenâb-ı Mustafâ
167	Uşşak	Düyek	Naim Kaya	Kıtalibi İrşâdi Hz.	Kil nazâr vechin cânânım
168	Nevruz (Acem)	Evsat	Şeyh Seyid Efendi	Aziz Mahmud Hüdâyi	Kudûmın rahmeti zevk u safadır
169	Acem (Nevruz)	Evsat	Hafiz Post	Aziz Mahmud Hüdâyi	Kudûmın rahmeti zevk u safadır yâ Resûlallah
170	Rahatü'lervah	Evsat	Ali Rıza Şengel	Rıza	Kusurum hadden aşmışdır be-gayet yâ Resûlallah
171	Büselik-Aşîran	Curcuna	Çınuçen Tanrikorur	Neccarzâde Rıza Efendi	Lebin vasfında sultânım dehân âşik zebân âşik
172	İrak	Devrîhîndî	?	?	Mahbûbî Hüdâ zât-i şeref yârî Muhammed
173	Mâye (Segâh)	Evsat	?	Kuloğlu	Makam-ı mülteca Ahmed Muhammed Mustafa'dır bu
174	Hicaz	Devrîhîndî	Hüseyin Sebilci	?	Matla-i nûr-i ilâhîdir yüzün yâ Mustafâ
175	Segâh	Evsat	Mehmet Kemiksiz	Mehmed Nasûhî Ef.	Mazhârısın kibriyânın ey cemâl-i Hû ehad
176	Sabâ	Düyek	Halil Çay	Şemsî-i Mısıri	Mebde-i âlem senin nûrundur ey nûr-u mübîn
177	Nihâvend	Düyek	Darsun Çakmak	?	Mede kil ey Hak Habîbî sefaat ummaya geldim
178	Rast	Sofyan ?	İtrî	Kenzi Hasan Efendi	Mefâhî'tü'lî Hudâ oldu hilâlin yâ Resûlallah
179	Şevkutarab	Devr-i Revan	Tevfik Soyata	Şeyh Vefâ Ef.	Mefhâr-ı cümle cihansın ey sefâat mâdeni
180	Evc	Evsat	Hacı Fâik Bey	Şeyh Vefâ Ef.	Mefhâr-ı cümle cihansın ey sefâat mâdeni
181	Uşşak	Evsat	Mehmet Kemiksiz	Şeyh Vefâ Ef.	Mefhâr-ı cümle cihansın ey sefâat mâdeni
182	Sûzinak	Evsat	Hakan Aivan	Şemseddin Sivâsî	Mekke yurdun Medîne-i Münevver şehridir Muhammed
183	Acem Kürdî	Düyek	Rifat Bey	İsmail Hakkı Bursevî	Menbe-i ilm-i Hüdâsın yâ Muhammed Mustafa
184	Acemkürdî	Düyek	Selahaddin Demirtaş	İsmail Hakkı Bursevî	Menbe-i ilm-i Hüdâsın yâ Muhammed Mustafa
185	Hüzzam	Evsat	Hacı Fâik Bey	İsmail Hakkı Bursevî	Menbe-i ilm-i Hüdâsın yâ Muhammed Mustafa
186	Hüzzam	Düyek	Hacı Fâik Bey	Âdile Sultan	Merhabâ ey fahr-i âlem merhabâ
187	Rast	Evsat	Nalburizâde Mehmed Ef.	İbrahim Hakkı Erzurumî	Merhabâ ey mevlid-i Peygamberî
188	Rast	Evsat	Nalburizâde Mehmed Ef.	İbrahim Hakkı Erzurumî	Merhabâ ey mevlid-i Peygamberî
189	Pencgâh	Zencir	Tiznam Yusuf Çelebi	Nakış Akkirmânî	Merhabâ ey şûle-i âyine-i sırr-ı Hüdâ
190	Nevâ	Evsat	Cahit Gözkan	Hasan Sezal Efendi	Merhabâ ey zât-i pâkin pertevi
191	Sehnaz Büselik	Evsat	Mehmet Kemiksiz	Alvarlı Efe	Mihr ü mâh bir zerresidir nûr cemâlin yâ Rasul
192	İrak	Devr-i Revan	Muallim İsmail Hakkı B.	Aynî	Mihr-i suh-i meşrikâtânâ Habîb-i Kibriyâ
193	Dügâh	Düyek	Muallim İsmail Hakkı B.	Rıza Efendi	Mir'at-i baht-ı Kibriyâ Ahmed Muhammed Mustafâ
194	Hüzzam	Düyek	?	?	Muhammed'den diğér yok vâsil olmuş kabe kavseyne
195	Hüzzam	Sofyan	Darsun Çakmak	Yunus Emre	Muhammed'e bir gece Mevlâdan geldi burak
196	Hüseyinî Aşîran	Evsat	Şeyh Mehmed Efendi	?	Mustafa şah-ı cihan-ı alî-şandır Mustafa
197	Hüseyinî	Düyek	Darsun Çakmak	Sami Siverekli	Müctebâ-yı enbiyâsın cümleden kadrin celli
198	Rast	Devrîhîndî	Rakim Elkutlu	Behçet Efendi	Müdeber olsun size yâ mü'minîn
199	Rast	Sofyan	Darsun Çakmak	Osman Kemâlî Hz.	Nasîl mübârek bir geceydi yâ Rab
200	Nihâvend	Sofyan	Mehmet İhsan Özer	Bursalı İffet Ef.	Nâzeninî Hazret-i Mevlâ Muhammed Mustafa
201	Sabâ	Sofyan	Darsun Çakmak	Tevfik Çapacıoğlu	Ne zaman ismini ansam sevini' şâd olurum
202	Segâh	Genber	Nâyi Osman Dede	Mehmed Nasûhî Ef.	Nebde'ü bil's-salât-i vesselam
203	Şedaraban	Evsat	Ali Rıza Şengel	-	Nebîler serveri fahr'ül-verânın ümmetiyiz biz

204	Şehnâz	Düyek	Seyfettin Osmanoğlu	Seyfeddin Osmanoğlu	Nebiler serveridir Muhammed
205	Pençgâh	Çenber	İtrî	Sultan I. Ahmed	N'ola tâcim gibi başında götürsem dâim
206	Şehnâz	Devrihindi	Hakan Alvan	Kanuni Sultan Süleyman	Nür-i âlemin bugün hem dahî mahbûb-i Hüdâ
207	Rast	Evsat	Tanburî Aziz Bey	-	Nür-i vahdet kim fûrûğ-i rûy-i rahşandır sana
208	Hüzzam	Çifte Düyek	Tal'at Bey	?	Nür-i yezdân-i Hüdâsın ya Muhammed Mustafâ
209	Hicaz	Sofyan	Dursun Çakmak	M.N.Gençosman	Nürün sebebi hilkat-i ekvândır
210	Hüzzam	Devrihindi	İzzettin Eskidemir	İzzettin Eskidemir	Nübüvvet tahtına şâh oldu Muhammed
211	Muhayyer	Düyek	Dursun Çakmak	Şeref Hanım	O şehinşâh-ı âzamsın ki ancak yâ Resûlullah
212	Acem Aşiran	Evsat	Muallim İsmail Hakkı B.	Niyazi-i Misri	O! cihanın fahrinin sırrına kurban olayım
213	Rast	Sofyan	Dursun Çakmak	Nuri Baş	Oldu Habîb-i Kibriyâ Fahr-i cihân efendimiz
214	Rast	Sofyan	Hasan Akıncı	Nuri Baş	Oldu Habîb-i Kibriyâ Fahr-i cihân efendimiz
215	Hüzzam	Devrihindi	Hüseyin Tolan	Hayrullah Tâceddin Ef.	On sekiz bin âlemin şâhı Muhammed Mustafâ
216	Hicaz	Evsat	Muallim İsmail Hakkı B.	?	Pâdişâh-ı işvesin iklim-i hüsn ü an senin
217	Hüzzam	Devri Revan	Cinuçen Tanrikorur	Rûkneddin Akbaş	Pek şîrin bir beldesin ey şehri burcu evliyâ
218	Acem Aşiran	Düyek	?	Himmatzâde Abdullah Ef.	Ravzana çün yüz süren bulur eman
219	Hüseyinî	Evsat	?	Himmatzâde Abdullah Ef.	Ravzana çün yüz süren bulur eman
220	Hüzzam	Devrihindi	Necdet Tanlak	Tevfik Koyalı	Rû siyâhım pür günâhım yok yüzüm Peygamber'e
221	Tebriz	Devrihindi	Muallim İsmail Hakkı B.	Sultan II. Mustafa	Rûh-i pâk-i Mustafâ ya etmişem canım fedâ
222	Dilkeşhâverân	Düyek	Hakan Alvan	Belîğ	Rûhün şevkiyle sâd-çâk oldu her gûl yâ Resûlallah
223	Rast	Düyek	Mehmet Kemiksiz	Mehmed Nasûhî Ef.	Sadr-ı bezm-i nûr-i âlem ey Habîb-i Kibriyâ
224	Rast	Düyek	Terlikçi Mehmed Ef.	Mehmed Nasûhî Ef.	Sadr-ı bezm-i nûr-i âlem ey Habîb-i Kibriyâ
225	Segâh	Evsat	Hacı Arif Bey	Aziz Mahmud Hüdâyî	Sadr-ı cem-i mürselin sensin yâ Resûlallah
226	Dügâh	Evsat	Halid Bey	Aziz Mahmud Hüdâyî	Sadr-ı cem-i mürselin sensin yâ Resûlallah
227	Uşşak	Sofyan	Arslan Heggür	Aziz Mahmud Hüdâyî	Sadr-ı cem-i mürselin sensin yâ Resûlallah
228	Tâhir Büselik	Aksak	Zeki Aitun	-	Sana ben olmuşum ümmet
229	Muayyer Büselik	Aksak	Zeki Aitun	-	Sana ben olmuşum ümmet
230	Uzzâl	Düyek	Ali Rıza Şengel	Nali Mehmed Efendi	Sana ey şâh-ı Resûl uymayanın bitmez işi
231	Bayâtî	Düyek	Eğrikaplı Mehmed Ef.	Nali Mehmed Efendi	Sana ey şâh-ı Resûl uymayanın bitmez işi
232	Nühüft	Düyek	İtrî	İtrî	Sâyesî düştü düşmez yere bir böyle nahî-i Tur'sun
233	Karçîâr	Düyek	Dursun Çakmak	Abdülkadir Akgündüz	Sen ki Lûtf-i Kibriyâsın şems-i sermedsin bize
234	Tebriz	Evsat	Muallim İsmail Hakkı B.	-	Sen şehri peygamberân'ın efendim ol zaman
235	Hüzzam	Semâî	Hüseyin Tolan	Abdülehad Nûri	Sende doğmuştur Muhammed Mustafâ
236	Irak	Yürük Semâî	?	Abdülehad Nûri	Sende doğmuştur Muhammed Mustafâ
237	Hüzzam	Düyek	Dursun Çakmak	İbrahim Peker	Senin aşkıla yansın bu tenim nûrunia dolsun bedenim
238	Rast	Düyek	Dursun Çakmak	İbrahim Peker	Senin aşkıla yansın bu tenim nûrunia dolsun bedenim
239	Hicaz (Hümâyün)	Nim Evsat	?	Mehmed Nasûhî Ef.	Senin hüsnün tecellisi eder aşkıla nâân
240	Acem	Düyek	Ali Rıza Şengel	?	Sensin ey fahr-i dü âlem kâinatın rehberi
241	Yegân	Düyek	Tevfik Bey	-	Sensin ey sultan-ı âlem mülki dine pâdişâh
242	Beste-İsfahan	Devrihindi	Dellalzâde	Kâzım Efendi	Serdâr-ı Resûl nûr-i subûl hüseyv-i Bathâ
243	Rast	Düyek	Mehmet Kemiksiz	Seyyid Nigârî	Ser-i kûyan güzel dârûl-emândır yâ Resûlallah
244	Hüzzam	Sofyan	Hârûn Baba	Cemal-i Halvetî	Sevdim seni mâbuduma cânân diye sevdim
245	Sûzinak	Sofyan	Hüseyin Sebirci	Fehmî	Seyreyleyip yandım mah cemâline
246	Segâh	Evsat	Dede Efendi	Şeyh Gâlib	Sultan-ı rûsul şâh-ı mümeccedsin efendim
247	Hüseyinî	Devrihindi	Sermüezzîn Rifat Ef.	Kenzi Hasan Ef.	Şâh-ı iklim-i risâlet doğduğu aydır gelen
248	Uşşak	Devrihindi	Dursun Çakmak	Ulvi	Şâh-ı iklim-i risâlet hem muazzam pâdişâh
249	Mâhur	Evsat	Hacı Fâik Bey	Şeyh Selâmî Efendi	Şâh-ı iklim-i risâlettir Muhammed Mustafâ
250	Bayâtî	Düyek	Dursun Çakmak	Cemal-i Halvetî	Şeffim Muhammed ey nebi muhtar
251	Sabâ	Haff	Muallim İsmail Hakkı B.	?	Şefful-halk-i fîl-maşer
252	Nihâvend	Düyek	Hakan Alvan	İsmail Hakkı Zühû Ef.	Şehinşâh-ı dü âlem Habîb-i Kibriyâ
253	Sabâ	Evsat	Neyzen Ali Rıza Ef.	-	Şehinşâh-ı risâlet hazret-i hayr'ül-verâdir bu
254	Uşşak	Düyek	Dursun Çakmak	Alvarî Efe	Şifâ-yâ derd-i dilidir âsitânın yâ Resûlallah

255	Hicaz	Evsat	Çalazkâde Mustafa Ef.	Abdüssamed Efendi	Tende cânım canda cânânım Muhammed Mustafâ
256	Evc	Devrihindi	Muallim İsmail Hakkı B.	?	Teveccüh eyledim Beytül-Haram'a yâ Resûlallah
257	Muhayyer	Düyek	Dursun Çakmak	Hacı Kişi	Üğruna tendeki cânım fedâdır yâ Resûlallah
258	Sözünak	Düyek	Kemal Gürses		Usat-ı ümmetinden bir ezilim yâ Resûlallah
259	Uşşak	Düyek	Dursun Çakmak	Hâdî	Ümm-i arz Mekke'de doğdu ol Habîb-i Medenî
260	Uşşak	Düyek	Bekir Sıdkı Sezgin	Şemseddin Sivâsî	Vâsil olmaz kimse Hakk'a cümleden dâr olmadan
261	Dügâh	Aksak Semâî	Rakım Eikutlu	Âkif Salı (Müftü)	Vücûdun âleme rahmet inâyet yâ Resûlallah
262	Hicaz	Aksak Semâî	Rakım Eikutlu	?	Vücûdun mazharı sırri-ezeldir yâ Resûlallah
263	Uşşak	Evsat	Selânikî Ahmed Ef.		Vücûdun mazharı sırri-ezeldir yâ Resûlallah
264	Sultânîyegâh	Evsat	Ali Rıza Şengele		Vücûdudur cihân-i halka badi yâ Resûlallah
265	Müstear	Evsat	Kemal Ef. (Balat Şeyhi)	Abdülehad Nûrî	Ya Habîballah kaçan kalkar cemâlinde nikab
266	Sözünak	Evsat	Rifât Bey	Hakkı	Ya Habîballah meded eyle mürüvvet kânîsin
267	Rast-ı Cedid	Evsat	Rifât Bey	Hakkı	Ya Habîballah meded eyle mürüvvet kânîsin
268	Dügâh	Hâfif	Nâvî Osman Dede	Mehmed Nasûhî Ef.	Yâ hafîyye! hüsnî beyne'n-nasî ya nûre'îd-dücâ
269	Hicaz	Sofyan	Necdet Varol	Necdet Varol	Yâ Hüdâyi Yâ Hüdâyi Yâ Hüdâyi Yâ Hüdâyi
270	Dügâh	Evsat	?	?	Yâ lâhî âstânın hastaya dâr-i şifâ
271	Segâh	Devrihindi	Bekir Sıdkı Sezgin		Yâ lâhî ism-i âzâm hakkı çün
272	Hümâyün	Devrihindi	Muallim İsmail Hakkı B.	Ulvi	Yâ lâhî şâh-ı kevneyn Mustafâ'nın aşkına
273	Hüseynî	Düyek	?	?	Yâ Rabbi şükür doğdu Muhammed âleme müşşid
274	Hicaz	Evsat	Selânikî Ahmed Ef.	Abdülehad Nûrî	Ya Resûlallah cemâlin gün gibi verdi ziyâ
275	Nikriz	Düyek	?	Sâdî Bey	Yâ Resûlallah cemâlin keşf'üd-dücâ değıl mi
276	Pençgâh	Sofyan ?	?	Sâdî Bey	Yâ Resûlallah cemâlin keşf'üd-dücâ değıl mi
277	Uşşak	Düyek	Dursun Çakmak	Nurî Baş	Yâ Resûlallah frâkın yaktı beni soldum bugün
278	İrak	Sofyan ?	?	Şems-i Tebrizî	Yâ Resûlallah habîb-i hâlik-i yekâtı tuyi
279	Hüzzam	Düyek	Dursun Çakmak	Arif Hikmet Gökoğlu	Yâ Resûlallah inâyet kil perişânım bugün
280	Rast	Düyek	Mehmet Kemiksiz	Hüseyn Top	Yâ Resûlallah senin şânına kurbân olayım
281	Hisar Kürdî	Devrihindi	Hakan Alvan	?	Yâ Resûlallah şefâat eyle Allah aşkına
282	Beste-İsfahan	Devr-i Revan	?	?	Yâ Resûl-i fahr-i âlem
283	İrak	Devrihindi	?	?	Yâ Resûl-i fahr-i âlem seyid-i zâtü's-sıfat
284	İrak	Devrihindi	?	Hakkı	Yâ Resûlallah cemâlin hoş gülîstandır bana
285	Kürdîlihicazkâr	Devrihindi	Hakan Alvan	?	Yâ Resûlallah şefâat eyle Allah aşkına
286	Nikriz	Devrihindi	Hakan Alvan	?	Yâ Resûlallah şefâat eyle Allah aşkına
287	Rast	Devrihindi	Zekâî Dede 19	?	Yâ Resûlallah şefâat eyle Allah aşkına
288	Uşşak	Düyek	Dursun Çakmak	Özcan Oğuzhan	Yaradana habîb olmak sana mahsus yâ Muhammed
289	Ferahfezâ	Çifte Düyek	Balat Şeyhi Kemal Ef.	?	Yok imiş âlemi aşkın şehri yevm-i gadi
290	Hüseynî	Düyek	Mehmet Kemiksiz	Âdile Sultan	Yüzün mir'at-i zat-ı Kibriyadır ya Resûlallah
291	Şehnâz	Evsat	Hacı Fâik Bey	Âdile Sultan	Yüzün mir'at-i zat-ı Kibriyadır ya Resûlallah
292	Nühüft	Evsat	Ahmet Şahin	Neccarzâde Rıza Efendi	Yüzündür âyet-i sun'-i lâhî yâ Resûlallah
293	Hüzzam	Evsat	Zekâî Dede	Kâmil Efendi	Zât-ı mir'atî Hüdâsın yâ Muhammed Mustafa
294	Pençgâh	Evsat	Muallim İsmail Hakkı B.	?	Zâtına müştâk olmuşuz rûz ü şeb âh ederiz
295	Segâh	Devrihindi	Rakım Eikutlu		Zâtını dâvet buyurdu bu gece Rabbül mübîn
296	Rast	Düyek	Mehmet Kemiksiz	Sultan III. Ahmed	Zât-ı pâk-i Mustafâ'ya âşigim
297	Hüseynî	Devrikebir		Mehmed Nasûhî Ef.	Zehî livâ vü âlem

Tunceli-Hozat Merkezinde Bulunan Osmanlı Dönemine Ait Tarihi Eserler

KORKMAZ ŞEN¹



KUDRET SEZGİN²



¹ Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Elazığ, Türkiye, kсен@firat.edu.tr (Sorumlu Yazar/ Corresponding Author)

² Arş. Gör. Dr., Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Çorum, Türkiye, kudretsezgin@hitit.edu.tr

Geliş Tarihi / Received Date : 25.04.2020
Kabul Tarihi / Accepted Date : 02.06.2020
Yayın Tarihi / Published Date : 30.06.2020

Atır/ Cite as

Şen, Korkmaz-Sezgin Kudret. "Tunceli-Hozat Merkezinde Bulunan Osmanlı Dönemine Ait Tarihi Eserler". *Istem*, 18/35 (2020): 117-143. <https://doi.org/10.31591/istem.758791>

Öz

Bu makalede, Tunceli ili, Hozat ilçe merkezinde bulunan Osmanlı Dönemi'ne ait mimari eserler ele alınmıştır. Tunceli ili, Arkeoloji ve Sanat Tarihi araştırmaları yönüyle eksik çalışılmış bir yerdir. Bölgedeki çalışmalar, 1970 yıllarında Keban Barajı Kurtarma Kazıları kapsamında yoğunluk kazanmıştır. Sanat Tarihi yönüyle ele alındığında ise özellikle anıtsal mimari ve birkaç ilçe merkezi (Çemişgezek, Pertek ve Mazgirt) ile sınırlı kalmıştır. Çalışmaların belli bir süre sonra kesintiye uğradığı anlaşılmaktadır. Son yıllarda az da olsa konuyla ilgili bilimsel faaliyetlerin yapıldığı söylenebilir. Hozat ilçe merkezinde yapılan çalışmada Osmanlı Dönemi'ne ait 1 cami, 1 hamam, 5 çeşme, 1 köprü, sokak dokusu ve sivil konut örnekleri tespit edilmiştir. Bu makaleyle birlikte, arşiv belgeleri ışığında Hozat ilçe merkezinin Osmanlı Dönemi'ndeki kuruluşu hakkında bilgi verilmiş ve ilçe merkezinde bulunan Osmanlı Dönemi'ne ait tarihi eserlerin ilk defa bilim dünyasına tanıtılması, Sanat Tarihi içerisindeki yeri ve önemi vurgulanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hozat, Sanat Tarihi, Arkeoloji, Osmanlı Mimarisi, Cami, Hamam ve Çeşme.

Abstract

Ottoman Period Historical Artifacts in The Tunceli-Hozat Town Center

This study examines the Ottoman architecture located in the center of Hozat district of Tunceli Province in Turkey. Tunceli province has not been examined enough in terms of archaeology and art history. Especially in the 1970s, some important studies have been done. However, these researches were mostly limited to monumental architecture and several district centers (Çemişgezek, Pertek and Mazgirt). It is understood that these studies were interrupted after a certain period of time. Nevertheless, it is possible to say that a few scientific studies have been done in recent years. In this study conducted in Hozat district center, the following were determined. Examples of Ottoman period, 1 mosque, 1 bath, 5 fountains, 1 bridge, street texture and examples of civil housing. This study emphasizes the importance of introducing historical artifacts belonging to the Ottoman period in Hozat district center and its importance in



"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). (CC BY-NC 4.0)"

terms of Art History for the first time.

Keywords: Hozat, History of Art, Archaeology, Ottoman Architecture, Mosque, Turkish Bath and Fountain.

Giriş

Hozat, Doğu Anadolu Bölgesi'nin, Yukarı Fırat Havzası'nda, Tunceli ilinin 85 km. doğusunda yer almaktadır. Tam olarak ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu bilinmemektedir. Epigrafik kaynaklara bakıldığında sadece Urartu kaynaklarında¹ “*Huzana*” olarak anılan yerleşimin Hozat olabileceği iddia edilmektedir². Ancak aksi yönde değerlendirmeler de mevcuttur³. Epigrafik materyalin eksikliğine rağmen arkeolojik kanıtlar bu bölgede yerleşimin çok daha erken dönemlere gittiğini göstermektedir. Keban Kurtarma Kazıları ile ortaya çıkan buluntular ile birlikte yörenin yerleşim tarihi, Paleolitik Dönem'den başlamak üzere; Neolitik, Kalkolitik, Tunç ve Demir Çağlarına kadar kültür verilerinin kesintisiz devam ettiği söylenebilir⁴.

1. Tarihsel Süreç İçerisinde Hozat ve Çevresi

1.1. Hozat'ın Tarihi

Bölgenin özel durumu ve coğrafik koşullarından kaynaklı olarak arkeolojik, epigrafik ve sanat tarihi araştırmalarında yetersizlikler mevcuttur. Bu durum nedeniyle de Hozat yerleşiminin ayrıntılı tarihi coğrafyası, genel olarak içinde bulunduğu ve antik kaynaklarda “*Sophene*” olarak adlandırılan bölgeyle paralel bir çizgide değerlendirmek daha doğru olacaktır. M.Ö. 2.binyıl Hitit ve Asur çivi yazılı metinlerinde “*Işuwa*”, “*Pahhuwa*”, “*Zuppa*”; Urartu kaynaklarında ise “*Şūpā(ni)*” olarak adlandırılan bu bölge⁵ ile ilgili en yoğun epigrafik kaynaklar Hellenistik Dönem ve sonrasında ortaya çıkmaktadır⁶. Antik dönem kaynaklarında “*Sophene*” veya “*Sophenene*” olarak adlandırılan bölgenin ana sınırlarını batıda Fırat, kuzeyde Anti-Toros ve güneyde Toros Dağları çizmektedir⁷.

Geç Hitit Beylikleri döneminde, özellikle M.Ö. 900 ile 600 yılları arasında

¹ Margaret R. Payne, Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006): 70-71.

² Mirjo Salvini, “Le testimonianze storiche urartee sulle regioni del Medio Eufrate: Melitene, Kommagene, Sophene, Tomisa”, La Parole del Passato CXLII-CXLIV. (1972):107.; Marcus Wäfler, “Zum assyrisch – urartäischen Westkonflikt”, Acta Praehistorica et Archaeologica 11/12, (1980-1981): 82-83; Michael Czernichow Astour, “The Arena of Tiglath-pileser III's Campaign Against Sarduri II (743 B.C.)”, Assur - Monographic Journals of the Near East 2/3, (1979): 3.

³ Urartu dönemindeki “*Huzan*” diye geçen yerin bugünkü Baskil İlçesinin Işıklar köyü ve çevresi olabileceği iddia edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk... Korkmaz Şen-Mustafa Balaban, “Baskil İlçesi'nin Tarihi Kaleleri”, *Her Yönüyle Baskil*, (İstanbul: Yıkılmazlar Basın Yayın, 2020): 69-70.

⁴ Hamit Zübeyr Koşay, *Pulur Sakgöl Kazısı 1968 Yılı Ön Raporu / Cilt 1*, (Ankara: ODTÜ. Keban Projesi Yayınları, 1970), 139; Yüksel Arslantaş, *Tarih Öncesi Dönemde Elazığ*, (Ankara, TDVA Yayınları, 2013), 18-20

⁵ Gojko Barjamovic, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*. (Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2011): 128-130

⁶ Antik kaynaklar için Bk. Strabon, *Geographika* XI.12.3-4, XI.14.2, XI.14.5, XI.14.12, XI.14.15, XII.2.1; Plinius, *Historia Naturalis* V.66-6.26; *Plutarchos, Vitae Parallelae, Luc. 21-36, Pomp. 30-36*

⁷ Str. XI.12.4

Asur ve Urartu çekişmeleri arasında hâkimiyet alanı olarak görülmüştür. M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren Achamenid/Pers kontrolündeki Armenia Satraplığı hâkimiyetinde kalan bölge⁸ Hellenistik Dönem başlarında Büyük Armenia Krallığı'na bağlanmıştır. İskender sonrası dönemde açığa çıkan satraplar ve yerel krallıklar arası çekişme ortamında M.Ö. 188 ile 93 yılları arasında yaklaşık yüz yıla yakın bir süre bağımsız kalan bölge⁹ Roma Dönemi'nde Kappadokya Eyaleti'ne dahil edilmiştir¹⁰.

İslam fetihleriyle birlikte bölge, 7.yy'dan başlayarak doğu ve güneydoğudan gelen Arap savaşçıların saldırısına uğramıştır. Bizans İmparatoru Herakleios (610-641), İslam ordularının Anadolu'da ilerlemesini durdurmak için Antakya, Tarsus, Malatya, Erzurum gibi şehirleri bir yay şeklinde İslam ordusuna bırakmış, böylece bir çeşit kalesiz sınır bölgesi yaratarak bir tampon bölge oluşturmuştur. Bu akınlar sonucunda 659 yılında bölge İslam hâkimiyetine girmiştir. Hozat'ın Bizans ve İslam ordularının sınırlarını oluşturan hattın hemen doğusunda yer aldığı görülmektedir¹¹. Tunceli bölgesi dağlık ve sarp bir bölge olması nedeniyle bu tarihlerde Bizans ve Araplar arasında sık sık el değiştirmiş, ancak tam manasıyla hiçbir güç tarafından hâkimiyet altına alınamamıştır¹².

Bölge, 10. yüzyılın ilk yarısına kadar Abbasi hâkimiyetinde kalmış, devamında İranlıların ve Bizanslıların egemenlik çekişmeleri arasında zaman zaman el değiştirmiştir. 11. yüzyılın ikinci yarısından sonra Selçuklu Türklerinin eline geçen bölge, Malazgirt savaşından sonra Artuklu komutanlarından Çubuk Bey'in egemenliğine girmiştir¹³. 1099-1100 yıllarında Danişmentöğlü adıyla bilinen Gümüştekin bin Taylu, yöreyi hâkimiyeti altına almıştır¹⁴. 1243 yılında Köseadağ Savaşı'ndan sonra Moğol komutanı Baycu Noyan, yöreyi İran'da yeni kurulan İlhanlı Devleti topraklarına katmıştır. İlhanlılar döneminde bölgeye vali olarak atanan Eretna Bey, Hozat yöresinin de içinde yer aldığı bir devlet kurmuştur. Daha sonra İlhanlıların izniyle 1280 senesinde tahta çıkan II. Mesud,

⁸ Paul Zareh Bedoukian, "Coinage Of The Armenian Kingdoms Of Sophene And Commagene", *Museum Notes. American Numismatic Society* 28 (1983): 71-88.

⁹ Michał Marciak, "The Cultural Landscape of Sophene from Hellenistic to Early Byzantine Times", *Göttinger Forum für Altertumswissenschaft* 17 (2014): 13-56.

¹⁰ Ercüment Yıldırım, "Antik Yazarların Eserlerinde Sophene Bölgesi İle İlgili Anlatımlar", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, III/7 (2016): 51-73.; Murat Arslan, *Mithradates VI. Eupator - Roma'nın Büyük Düşmanı*, İstanbul: Odin Yayıncılık. Eskiçağ Tarihi Dizisi 1. 2007:468; Karlheinz (Emskirchen) Kessler, "Sophene", *Brill's New Pauly*. Erişim: (24 Kasım 2019), http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e1117050

¹¹ Tülay Metin, *Selçuklular Döneminde Malatya*, (İstanbul: Malatya Valiliği Malatya Kitaplığı Yayınları, 2013), 29; Gürhan Bahadır, "Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Bizans-Abbasi Sınırı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları*, XXVIII/46, (2009):164-165; Muhammet Beşir Aşan, *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri (XI-XIII. Yüzyıllar)*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları-103, 1989), 24.

¹² İbrahim Yılmazçelik, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı, İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat*, (Ankara: Kripto Yayınları, 2011), 39.

¹³ Reşidü'd-din Fazlullah, "Cami'ü't-Tevarih Selçuklu Devleti, Trc. Erkan Göksu - H. Hüseyin Güneş, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2011), 118.

¹⁴ Şihabeddin B. Fazlullah el-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Trc. D. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2014), 234.

Anadolu'ya gelmeden önce Abaka'nın huzuruna çıkmış ve Han tarafından kendisine Malatya, Harput, Diyarbakır ve Sivas şehirlerini içine alan Doğu Anadolu'nun yönetimi verilmiştir¹⁵. XV. yüzyılın başında Timurlular tarafından yönetilen bölge, Yavuz Sultan Selim zamanında (1515) Osmanlıların eline geçmiştir¹⁶.

Hozat bölgesinin Osmanlı yönetimine girmesi(1515) Pir Hüseyin Bey'in Çemişgezek beyi olarak atanmasıyla başlamaktadır¹⁷. Pir Hüseyin Bey'in ölümünden sonra geriye kalan 16 çocuğu arasında iktidar mücadelesinin başlaması üzerine Kanuni Sultan Süleyman duruma müdahale ederek bölgeyi 4 sancak (*Çemişgezek, Mazgirt, Pertek ve Sağman*) ve 12 zeamete ayırmıştır. Uzun bir dönem Pir Hüseyin Bey'in oğulları tarafından idare edilen bölgede¹⁸, 1788-1789 tarihlerinden sonra Çarsancak beylerinden Kulu Ağa ve çocuklarının nüfuz kazandıkları görülmektedir. Daha önce Pir Hüseyin Bey'in çocuklarına verilen bölge, Ovacık ve Sağman olmak üzere iki kadılığa ayrılarak Harput Sancağına bağlanmıştır. Bu tarihten sonra da Hozat'a kaymakamlar ve nahiye müdürlerinin tayin edilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. 1848 yılında ise Dersim, Hozat'tan idare edilen bir kaza merkezi olmuştur¹⁹. 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Hozat'ın Osmanlı devleti içerisinde önemli merkez olduğu belirtilebilir. İncelemeye konu olan eserler de 19. yüzyıla aittirler.

2. Hozat'ın Osmanlı Dönemi'ndeki Kuruluşu ve Eserleri

Hozat ilçesinin Osmanlı Dönemi'ndeki kuruluşu, gelişimi ve tarihi eserleri ile ilgili ayrıntılı bilgileri arşiv belgelerinden öğrenmekteyiz. Bu belgeler arasındaki 17 zilhicce 1298 (Miladi 10 Kasım 1881) tarihli arşiv belgesi, yerleşimin vilayet merkezi oluş süreciyle ilgili önemli bilgiler sunmaktadır²⁰ (Ek.1).

¹⁵ İbn Bîbî, *El-Evâmirü'l-Alâiyye F'l-Umûri'l-Alâ iyye*, Tıpkı Basım (Önsöz Ve Fihristi Haz.) (Ed.) Adnan Sadık Erzi, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1956), 741-742.

¹⁶ İbn Bîbî, *El-Evâmirü'l-Alâiyye F'l-Umûri'l-Alâ iyye*, 741-742; Reyhan Özcan, *1518 (H. 924) ve 1522-1523 (H. 928-929) Tarihli Arabgîr Sancağı Tahrir Defterleri*, (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2000), 9.

¹⁷ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 33.

¹⁸ Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı", *Osmanlı Araştırmaları XII* (1992): 378-381; Yılmazçelik, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat*, 51.

¹⁹ Yılmazçelik, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat*, 52-53)

²⁰ "Merkez vilayete ittihaz olunan Hozat yalnız bir kışlayı hümayun ile otuz bab adı haneden ibaret bir köy olduğu halde Dersimi vilayet haline tahavvülünden ve kaffeyi mukat-ı Müslüme ve adıye amızce-i ahali mahaliye hakkındaki vukufu kamileden naşi kazahayı mülhakaya tesbiyle Hozat müdakkinin merkez vilayet ittihazının inzibat-ı mahalliyece evanılan devam ve suhulet için bir esas-ı kadim görülmesi ve hakikati halde bu merkezde bulunması hasebiyle burada ihtiyar-ı ikamet olunmuşdu mevki'in saikai kabiliyeti ve vilayeti asarı ikdam ve gayeti olmak üzere Hozat kariyesi altı mah zarfında bu havalid-i Ercüment ve mavaki'i münasebesinde müceddeden açılan ve yapılan yollar ve kaldırımlar ve muallaybüyut (yüksek güzel evler) ve dekakin ile müteaddid ve mücerred mahalat ve meydan ve çeşmelerle sairesi gayet dilpesent olarak nezr-i fahr ve mesar ile görülen bir kasaba-i ma'mure hal ve heyetine kalb ve iğfar olduğu halde üç beş haneden ibaret olan Ermeni milletine mahsus bir bab kiliseden başka milleti İslamiye için asla ibadethane olmaması ve kasabanın cemiyet ve heyet-i hazırası ile mütenasib Böyle bir eseri hayrın bulunmaması dahi nazar-ı dikkat ve rükn-ü celb ve ruunet iderek teşebbüsat ve teşrikat-ı müessire semeresi ile ahalinin inanesine müracaat edilmeyerek yalnız merkez ve mühakat vilayet-i erkan ve me'murini sairesi caniblerinden vuk'u bulan içme mikdarı 35 kuruş ve cediden? Tazmin etmekle vasata-i kasabada hem dört beşyüz kadar cemaati Müslimini isti'ab edecek ve sokda bir minareli ve kubbeli → →

Belgedeki bilgilere göre, Dersim yönetim merkezinin Hozat'a taşınmasıyla birlikte Hozat kaza statüsünü kazanmıştır. Kaza olmadan önce ise askeri bir kılla ile 30 haneli bir köyün burada olduğu anlaşılmaktadır. Kaza statüsünün elde etmesiyle beraber burada kaldırım, yol, güzel evler, çeşme ve köprü gibi eserlerin yapıldığı ifade edilmektedir. Benzer bilgiler Ma'murat'ül Aziz Vilayet Salnamesinde de geçmektedir²¹. İlk yerleşim yerinin bugünkü ilçe merkezinin yaklaşık 2 km. kuzeyinde bulunan Kara Hozat denen mevki olduğu değerlendirilmektedir. Yerinde yapılan incelemede Ortaçağ ve sonrasına tarihlenen seramik parçaları ile bazı mimari yapı kalıntılarına rastlanmıştır²². Bu arkeolojik veriler ile arşiv belgeleri birbirlerini destekler mahiyette paralellikler göstermektedir.

Özellikle Osmanlı Dönemi eserleri Mahammed Efendi (Emin Ağa) Camii ve etrafında yoğunluk kazanmıştır (**Harita 1**). Cami ile Emin Ağa Hamamı'nın yer aldığı cadde ve sokakların (Hamam Sokağı, Bahçeler Sokağı ve Köprübaşı Caddesi) etrafında Osmanlı Dönemi'nden kalma dükkânlar ve sivil mimari yapıları dikkat çekmektedir. Dükkânlar, tek katlı ön cepheleri ahşap kepenklerle kapatılmış ve karşılıklı olarak caddeye bakmaktadır (**Fotoğraf 1**). Günümüzde ilçede ikamet eden yaşlıların anlatımlarına göre; yaklaşık 30 yıl öncesine kadar bu dükkânlar faal idi. Demirci ustaları, ayakkabı tamircileri ve nalburcular gibi esnaf üretim ve satış yapmaktaydı.



Fotoğraf 1. Bahçeler Sokak üzerinde yer alan Osmanlı döneminden kalma tarihi dükkânlar

→ →

gayet metin ve zarif bir bab Cami'i şerifin inşa ve itmamına dahi saye-i meali baye-i hazret-i padişahide müessir-icenab-ı hazreti penahileri ile muvaffık olunarakcihan-ı sairei mümte-zani senedeki tarzı Behiyemüslimin olmuş ve mefruşatı dahi ağvati ekrad tarafından ilave ikta olunmuş olmakla geçen Cuma günü tekbir bend-i ıftihah ile selevatı camia eda ve münakabeti celile-i hazret-i nebevî dahi ba'de kıraat cebah ubudiyetimiz secdegahi tefri'a mevzu ve ebedi rakin ve musaddıkamız kabulgah-ı icabete merfu' olduğu halde avanede-i ve avanı hayrın ayatı cenab-ı zulullahiasmane ruku'u ve ala olunmuş ve imameti ve hitabet cihetleri dahi derdest-i arz ve iş'ar bulunmuş olmağın arz-ı ma'lumata cüret ol babda emr-ü ferman hazret-i menlehül emrindir. 17 zilhicce 1298, 28 teşrinievvel 97 " BOA, DH-MKT, 1338-9-(H.17 zilhicce 1298-M. 10 Kasım 1881).

²¹ Ma'murat'ül Aziz Vilayet Salnamesi Hicri 1325(1907), s. 243-244.

²² Serkan Erdoğan, "Demirçay ve Hellenistik Dönem Tunceli Yüzey Araştırması-2016", Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 35. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 22-26 Mayıs 2017, Bursa. s.456.

Mahammed Efendi (Emin Ağa) Camii'nin güneyinde, doğu-batı doğrultusunda konumlanmış cadde etrafında ise Harput evlerini andıran iki katlı cumbalı evler dikkat çekmektedir²³. Sadece birkaçının içlerini görme fırsatı bulduğumuz örneklerin iç sofalı plan tipinde oldukları gözlemlenmiştir. Bununla birlikte caddeye bakan odaların pencere önlerinde yaklaşık 30-40 cm. yüksekliğinde ve yaklaşık 50 cm genişliğinde ahşap sedirler yerleştirilmiştir. Bahçeler Sokağı üzerinde yer alan bir evin ikinci katında, yarım daire şeklindeki sofasının dışa uzatılmış ahşap hatıllar üzerine oturtulduğu görülmüştür (**Fotoğraf 2**). Böylelikle balkon ve sofa birleştirilmiş ve tek mekan haline getirilmiştir. Balkonun önü spiral desenli demirden bir korkuluk ile çevrilmiştir. Bu düzenlemenin temelinde, daha çok İstanbul gibi büyük şehirlerde görülen ve estetik kaygının da ön planda tutulduğu Batılılaşma Dönemi sanatının etkisi olmalıdır.



Fotoğraf 2. Bahçeler Sokak'ta Yer Alan Ev Örneği

Yukarda bahsedilen aynı arşiv belgesinde geçen “.....Hozat kariyesi altı mah zarfında bu havalid-i Ercüment ve mavaki’i münasebesinde müceddeden açılan ve yapılan yollar ve kaldırımlar ve **muallaybüyut (yüksek güzel evler) ve dekakin (Dükkanlar)** ile müteaddid ve mücerred mahalat ve meydan ve çeşmelerle sairesi gayet dilpesent olarak....(Ek.1)” ifadesinden de bu yapıların 19.yüzyıla ait Osmanlı Dönemi evleri oldukları anlaşılmaktadır. Bugünkü Hozat’ın Kara Hozat denen mevkiden günümüzdeki yerleşim yerine taşınmasıyla birlikte iskanın Mahammed Efendi (Emin Ağa) Camii ve Emin Ağa Hamamı etrafında gelişim gösterdiği söylenebilir.

²³ Gonca Özer, *Restorasyon Sonrası Yeniden İşlevlendirilmiş Geleneksel Harput Evlerinde Ekolojik Değerlendirme*, (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2014), 37-39.



Harita 1. Hozat İmar Paftası (Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden)

2.1. Hacı Mahammed Efendi(Emin Ağa) Camii ve Haziresi

2.1.1. Hozat Hacı Mahammed Efendi (Emin Ağa) Camii:

Cami, Fikri Paşa Mahallesi, Hamam Sokağı, no: 21 de yer almaktadır. 1881 yılında yapımı tamamlanmıştır²⁴. Halk arasında Emin Ağa Camii diye bi-

²⁴ " BOA, DH-MKT, 1338-9-(H.17 zilhicce 1298-M. 10 Kasım 1881)

linmektedir. Ancak Vakıflar Genel Müdürlüğünde 604 numaralı defterin 63. sayfa ve 87. sırasında kayıtlı "Emin paşazade Mehmed Namık Efendi ibni Emin Ağa ibni Süleyman Vakfı"na ait 26 Zilhicce 1329 (Miladi 1911) tarihli vakfiye belgesinde ise: "Zâimzâde Yusuf Ağa mahdumu müteveffa **Hacı Muhammed Efendi Câmî**"²⁵ şeklinde bilgi mevcuttur. 1325(1907) tarihli Ma'murat'ül Aziz Vilayet Salnamesinde de "Hozat'ta 1298 tarihinde ianeten ahşaptan bina olunan camii şerif ittisalinde taştan bir minare vardır. Bu cami'i şerifin ianeten inşasına dalalet eden tabur imamı müteveffa **Muhammed Efendi** tarafından senevî bin beşyüz kuruş icara getirir akar vakf edilmiştir"²⁶. Belgelerdeki bilgilere göre Muhammed Efendi tarafından ahalinin de destekleriyle bu yapı inşa edilmiştir. Etrafı sonradan bir duvar ile çevrilmiştir. Çevrili yerin içerisinde cami çeşmesi ve 2 adet mezar taşı yer almaktadır. Cami, sonradan müdahale görüldüğü için harim bölümü ile cepheleri orijinalliyini tamamen yitirmiştir. Günümüze, doğu cephesinin güney köşesinde yer alan minarenin bir kısmı ile harim giriş kapısının üstünde yer alan ve sonradan boyanmış kitabesi orijinal ulaşabilmiştir (**Fotoğraf 3-4**). Eserde tarihi nitelik gösteren başka bir unsur kalmadığından değerlendirilememiştir.



Fotoğraf 3. Hozat Hacı Muhammed Efendi (Emin Ağa) Cami

Orijinal Minare Kısmı

²⁵ Vakıflar Genel Nüdürlüğü Arşivi, 604 numaralı defterin 63. sayfa ve 87. sırasında kayıtlı Emin Paşazade Mehmed Namık Efendi ibni Emin Ağa ibni Süleyman Vakfı'na ait 26 Zilhicce 1329

²⁶ Ma'murat'ül Aziz Vilayet Salnamesi Hicri 1325(1907), s. 243.



Fotoğraf 4. Hozat Hacı Muhammed Efendi (Emin Ağa) Cami Kitabesi

Kitabenin içeriği şöyledir:

Okunuşu:	Yazılışı
<i>Bihakkı din-i Mübin ve hadim-i şer'i münîr</i>	بحق دین مبین و خادم شرع منیر
<i>.....bekâ sîret.....</i>	...بقی سیره.....
<i>.....Eyleyüb bu cami'inin münadi</i>ایلیوب بو جامعک منادی
<i>Abdullah itdi ikmalin müyesser-i saniî</i>	عبد الله ابتدی اکمال میسر صنعی
<i>İlbas nur ider tak-ı revakdan felek</i>	الباس نور ایدر طاق رواقدن فلک
<i>Cümle mâl olmadı hiç i'sârı şem-i lami'î</i>	جمله مال اولمادی هیچ اعصار شمع لامعی
<i>Sen de Jîyîn it bisîmâ bu yerin târih</i>	سندھ ژیین ایت بسیمما بو یرن تاریخ
<i>Kıldı paşa itdi inşa bâkî bu câmî</i>	قلدی پاشا ایدی انشا باقی بو جامعی
<p>Anlamı: <i>Din-i mübinin hakkı ve nurlu şeriatin hizmetçisi,baki tarihler...., Bir münadi bu camiyi yapıp, Yaratıcısının kolaylaştırması ile Allah'ın kulu bu-nu tamamladı, Feleğin revakından bir nur giyinmiş olarak, Malın tamamı hiçbir asırda alevli parlak mum olmadı, Sen de bu tarihi yeri siman ile yaşat, Paşa ki bu baki camiyi inşa etti.</i></p>	

2.1.2. Cami Hazire Mezar Taşları:

Hazire, caminin doğusunda yer almaktadır. Fakat bugün kısmen tahrip olmuş sadece 2 adet mezar ulaşmıştır (**Fotoğraf 5**). Bunlardan I No'lu mezar taşı, dikdörtgen boyutlarda sandukalı mezar tipinde yapılmıştır. Sanduka yekpare olmayıp dört parça mermerin birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Sandukanın her iki uzun parçasının tam orta yerine denk gelecek şekilde stilize edilmiş güneş motifi ve merkezden (güneşten) dışa doğru ışınların yayıldığı, alçak ka-

bartma tekniğiyle işlenmiş birer motif dikkat çekmektedir. Sandukanın baş kısmına da şahide taşı yerleştirilmiştir. Şahide taşı ortadan ikiye ayrılmış olup Osmanlıca yazıları aşırı yıpranmıştır. Bu nedenle yazıların çok az kısmı okunabilmektedir.



Fotoğraf 5. Cami Hazire Mezar ve Mezar Taşları

Kitabenin içeriği şöyledir:

<p>Okunuşu:</p> <p>“....., üzerinde,ekrad ki elinde encamı.....” Sada etmek.... Bir fatiha ihvanın.....ile... Sene H.1319/M. 1901.</p>	<p>Yazılışı:</p> <p>.....اکراد کی الندهانجامیصدا اتمک بیر فاتحه اخوانک... ایله سنه ۱۳۲۲</p>
---	--

II No'lu mezar taşı ise Üçgen başlıklı, dikdörtgen formda yapılmış mezar baş taşıdır. Gövde kısmı yukardan aşağıya doğru daralmaktadır. En alt kısmı kırıktır. Yukardan aşağıya doğru birbirine paralel düz yatay dört silme ile dört satıra ayrılmaktadır. Yazılar Osmanlı Türkçesi olup alçak kabartma tekniğiyle taşta işlenmiştir. Celi-Sülüs yazı stili kullanılan taş kırık olduğundan devamı okunamamıştır. Fakat Emin Ağa'ya ait olduğu rivayet edilmektedir.

Kitabenin içeriği şöyledir:

<p>Okunuşu:</p> <p>“Huvel hallakul baki Ömrünü hizmeti mevlada idup ve sarfu telaf Kurb-u rahmetde bulundu ona bir cayı emin Kabrine nazar olan fâtiha ihsân kılsun ” yazmaktadır.</p>	<p>Yazılışı:</p> <p>هو الخالق الباقي عمرنی خدمت مولان ایذب و صرف و تلف قرب رحمتده بولندی اکا بر جای امین قبرینه ناظر اولان فاتحه احسان قلسون</p>
---	---

2.2. Hozat Emin Ağa Hamamı:

Hamam, Muhammed Efendi (Emin Ağa) Camii'nin yaklaşık 100 m. kuzey-batısında yer alır. Arşiv belgesindeki bilgiler ile halkın anlatımları göz önünde bulundurulduğunda hamamın camiyle birlikte 1881 yılında yapılmış olması gerekmektedir²⁷. Hicri 1325(1907) tarihli Ma'murat'ül Aziz Vilayet Salnamesinde Hozat'ta iki hamamın olduğu yazılmaktadır²⁸. Doğrudan hamamdan bahseden herhangi bir arşiv belgesine ulaşamamıştır. Yapının 1980'li yıllara kadar kullanıldığı mahalle sakinleri tarafından rivayet edilmektedir. Soyunmalık olabileceği değerlendirilen ön bölümü tamamen yıkılmış olan hamamın ılıklik ve sıcaklık bölümü sağlam bir şekilde günümüze ulaşmıştır.

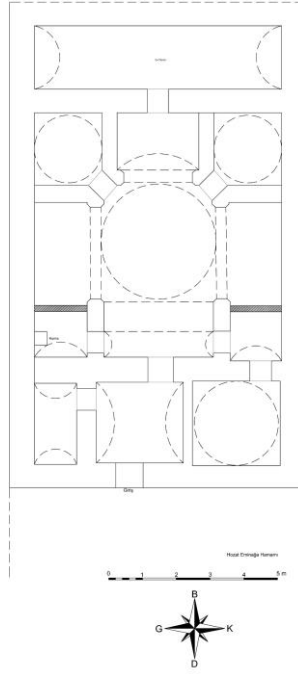
Hamam, araziye doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiştir (**Fotoğraf 6**). ılıkliğe girildiğinde enine dikdörtgen ve beşik tonozla örtülü mekâna geçilir. ılıklığın güneyinde bir açıklıkla dikine planlı, tonoz örtülü bir bölüme geçiş vardır. Bu mekanın işlevi tam olarak bilinmemekle birlikte tuvalet olma olasılığı yüksektir.

ılıklığın giriş aksı doğrultusunda sıcaklık mekânına bir kapıyla bağlantı sağlanır. Hamam sıcaklık mekânı, mevcut haliyle ve planlaması itibariyle farklı bir özellik sergiler. Sıcaklık mekânının ortası kubbe ile örtülmüştür (**Fotoğraf 7**). Giriş aksı doğrultusunda, batıda tonozlu bir eyvan ve iki yanında orta mekâna bir kapıyla bağlanan kubbeli birer halvet hücreleri yer alır (**Fotoğraf 8**). Ortadaki kubbeli çardağın güney ve kuzeyinde, doğu-batı doğrultusunda uzanan ve ılıklik duvar sınırında nihayetlenen birer tonozlu dar mekan uzanmaktadır (**Fotoğraf 9-10**). Bunun yanında kuzey yönde, güney ve kuzeydeki tonozlu mekanlardan daha dar olmak üzere, kuzey-güney doğrultuda uzanan, tonozlu başka bir alan mevcuttur. Kuzeydeki aralığın doğu tarafında bir kapıyla sıcaklığa bağlanan kubbeli bir halvet hücreleri yer almaktadır (**Fotoğraf 11**). Bu halvet hücreleri planlama olarak ılıklik mekânının paralelinde(Kuzeyinde) yerleştirilmiştir. Kuzeydeki tonozlu bölümün doğu tarafında, sonradan yapıldığı anlaşılan yaklaşık 2 m. yüksekliğinde bir duvar örülerek burada bir halvet alanı oluşturulmuştur. Kalan izlerden aynı uygulamanın güneyde yer alan tonozlu mekanda da oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Sonradan oluşturulan bu bölümlerden girişteki tonozlu birime birer kemerli kapı ile bağlantı sağlanır.

Sıcaklık mekânının devamında, batıda enine uzanan beşik tonozlu külhan kısmı bulunmaktadır. Hamam moloz taş ve harçla yığma duvar şeklinde örülerek inşa edilmiştir. Sadece kemer ve ayaklarda kaplama olarak kesme taş kullanıldığı anlaşılmaktadır. İç yüzeyde kubbe ve geçiş öğeleri ile yan tonozlu mekanların yüzeyinde kalan sıva kalıntılarından içten sıvandığı belirtilebilir. Hamamda bir kurna ve bir taslık orijinal yerinde tespit edilebilmiştir (**Fotoğraf 12**).

²⁷ BOA, DH-MKT, 1338-9-(H.17 zilhicce 1298-M. 10 Kasım 1881)

²⁸ Ma'murat'ül Aziz Vilayet Salnamesi Hicri 1325(1907), s. 243.



Fotoğraf 6. Emin Ağa Hamamı Planı(Çiz. Kudret Sezgin ve Korkmaz Şen)



Fotoğraf 7. Emin Ağa Hamamı, Sıcaklık bölümü kubbesi



Fotoğraf 8. *Emin Ağa Hamamı, eyvan ve köşe halvet hücreleri*



Fotoğraf 9. *Sol(Güney) tonozlu bölüm*



Fotoğraf 10. Sağ(Kuzey) tonozlu bölüm



Fotoğraf 11. Emin Ağa Hamamı, Sıcaklık Sađdaki Halvet Hücresi (Kuzey) Kubbesi



Fotoğraf 12. Emin Ağa Hamamı, Yan Mekân Tonozu, Taşlık Ve Kurna Bölümü

2.3. Hozat'taki Osmanlı Dönemi Çeşmeleri

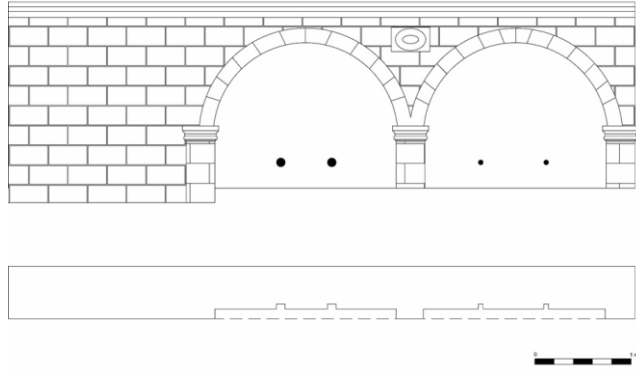
2.3.1. Muhammed Efendi (Emin Ağa) Camii Çeşmesi

Çeşme, cami bahçesinde, caminin yaklaşık 10 m. batısında yer almaktadır. Doğu-batı doğrultusunda konumlandırılmış, yarım daire 2 kemerli, 4 lüleli bir çeşmedir (**Fotoğraf 13**). Cami bahçesinin duvarına gömülü olan yapı, enine dik-dörtgen bir plan arz etmektedir (**Fotoğraf 14**).

Ana cephesi, 6.52 m. genişliğinde, 2.05 m. yüksekliğinde olan çeşme düzgün kesme taştan yapılmıştır. İki kemer arasında kalan boşluğa ise yuvarlak bir madalyon yerleştirilmiştir (**Fotoğraf 15**). Madalyon içerisinde “*ve sekahum rab-buhum şeraben tahura* (وسقاهم ربهـم شرابا طهورا) *sene H. 1313 (Ve Rab'leri onlara temiz (lezzetli) içecekler (şaraplar) sundu*” M. 1895 (İnsan suresi, ayet 21.) yazmaktadır. 10 cm. derinliğinde yarım yuvarlak kemerli iki kemer nişi vardır. Kemerler yerden yaklaşık 1 m. yükseklikte dışa taşkın silmeli üzenği taşlarına bindirilmiştir. Her bir kemer nişinde 2 adet olmak üzere toplam 4 madeni lülesi bulunmaktadır. Günümüzde suyu sonradan betondan yapılmış teknesine akmaktadır. Tas nişi vardır. Çeşme, iç ve dış bükey bir silme ile vurgulanmış 6 cm. dışa taşkın bir taş saçak ile son bulmaktadır.



Fotoğraf 13. Muhammed Efendi (Emin Ağa) Camii Çeşmesi



Fotoğraf 14. Muhammed Efendi (Emin Ağa) Camii Şadırvanı Plan Ve Cephe Çizimi(Çiz. Kudret Sezgin ve Korkmaz Şen)

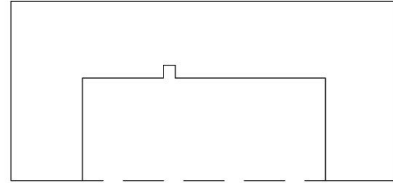
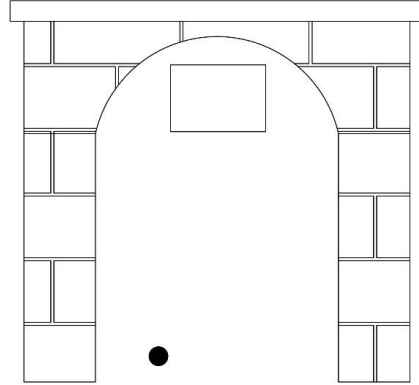


Fotoğraf 15. Muhammed Efendi (Emin Ağa) Camii Çeşme Kitabesi

2.3.2. Muhammed Efendi (Emin Ağa) Camii Sokağı Çeşmesi

Muhammed Efendi (Emin Ağa) Camii, Hamam Sokağı'nda, cami çeşmesinin ise arka duvarının caddeye bakan yüzünde yer almaktadır (**Fotoğraf 16**). Cami görevlilerinin anlatımlarına göre, daha önceleri bu çeşmenin yan tarafında bir yol vardı ve buradan camiye geçilmekteydi. Fakat sonradan cami bahçesi yapılırken kapatılmıştır.

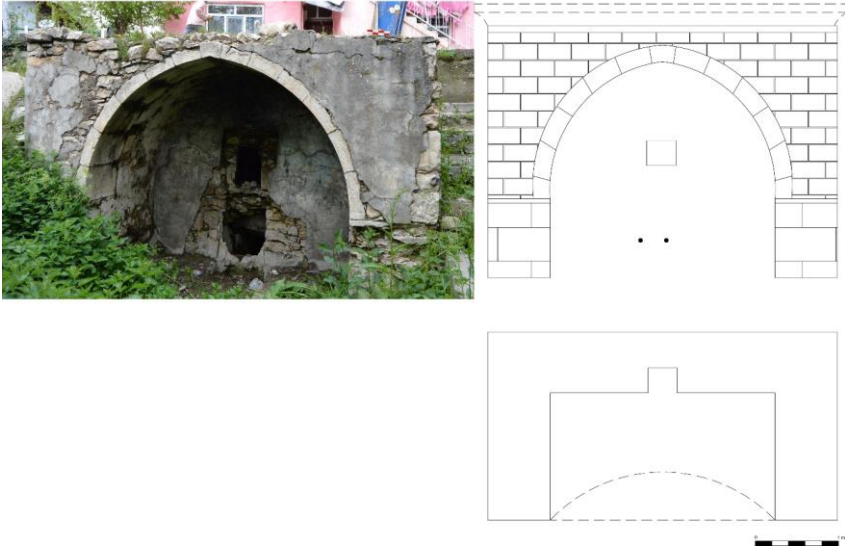
Çeşme, doğu-batı doğrultusunda konumlandırılmış, hafif sivri kemerli, tek lüleli bir yol çeşmesidir. Ana cephesi, önünde geçen yola bakmaktadır. Cephesi 1.21 m. eninde, 1.19 m. yüksekliğindedir. Kesme taştan inşa edilmiş olan çeşme sonradan muhtemelen geçirdiği tamiratlar nedeniyle müdahale görmüştür. 32.5 cm. derinliğinde hafif sivri kemerli bir nişi vardır. Çeşme nişi içerisinde 1 lüle ve sonradan yapılan müdahaleyle olduğunu düşündüğümüz ters yerleştirilmiş 21x30 cm. ölçülerde beyaz renkli taştan yapılmış bir kitabesi bulunmaktadır. Yazılı kısmı duvara gömülü olduğundan kitabesinin okunması mümkün olmamıştır. Yaklaşık 5 cm. dışa taşkın bir saçak ile son bulmaktadır.



Fotoğraf 16. Muhammed Efendi (Emin Ağa) Camii Sokağı Çeşmesi, Planı ve Cephe Çizimi (Çiz. Kudret Sezgin ve Korkmaz Şen)

2.3.3. Köprübaşı Çeşmesi:

Hozat ilçe merkezinde, Köprübaşı denen mevkide, yolun güney tarafında, yola göre yaklaşık 1.00 m. alt kotta kalmaktadır. Günümüze ulaşan herhangi bir kitabesi yoktur. Ancak malzeme-teknik açıdan değerlendirildiğinde 19. yüzyıla tarihlenebileceği düşünülmektedir. Kuzey-güney doğrultusunda konumlandırılmış, hafif sivri kemerli, eyvanlı, enine dikdörtgen bir plan arz eden mahalle çeşmesidir (**Fotoğraf 17**). Çeşmenin ana cephesi; 4.20 m. genişliğinde, 3.30 m. yüksekliğindedir. Kemer düzgün kesme, kalan yerler moloz taştan inşa edilmiştir. Üzerinde yer yer görülen beton sıva nedeniyle onarım gördüğü anlaşılmaktadır. 1.53 m. derinliğinde sivri kemerli, eyvanlı bir nişi vardır. Kemer kavsarasında yer alan lüle yeri ile tas nişi yeri sonradan tahrip edilmiştir. Günümüze herhangi bir kitabesi ulaşmamış ve suyu da akmamaktadır. Mevcut kalıntılardan, üstten hafif dışa taşkın taş bir saçak ile son bulunduğu anlaşılmaktadır.



Fotoğraf 17. Köprübaşı Çeşmesi, Plan Ve Cephe Çizimi (Çiz. Kudret Sezgin ve Korkmaz Şen)

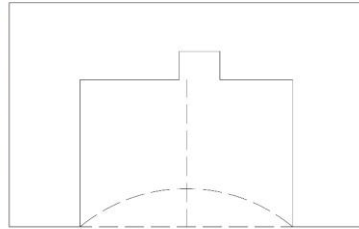
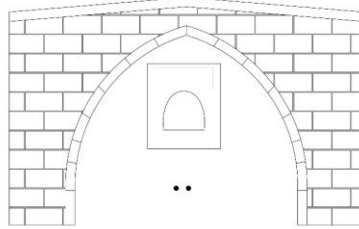
2.3.4. Ömer Fevzi Çeşmesi:

Hozat ilçe merkezi, Ömer Efedî Sokağı'nda yer almaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda konumlandırılmış, sivri kemerli, eyvanlı, çift lüleli bir çeşmedir. Mahalle çeşmesi olan yapı, enine dikdörtgen bir plan arz etmektedir (**Fotoğraf 18**). Çeşmenin ana cephesi; 3.75 m. genişliğinde, 2.40 m. yüksekliğindedir. Düzgün kesme taştan inşa edildiği anlaşılan yapının ön cephesi sonradan beton ile sıvanmıştır. Kemer alni, karni ve kavsarası orijinal şekilde sıvasız durmaktadır. 1.55 m. derinliğinde sivri kemerli, eyvanlı bir nişi vardır. Kemer kavsarasında, yan yana yerleştirilmiş madeni iki lüle yer almaktadır. Suyu, sonradan betondan yapılmış bir su teknesine akmaktadır. Kavsaranın üst orta yerine

denk gelecek şekilde, alçak kabartma tekniğiyle işlenmiş bir kitabesi bulunmaktadır. Kitabe, yatay iki silme ile üç satıra ayrılmıştır. Kitabesine göre M. 1909 tarihinde inşa edilmiştir. Kitabe taşı alttan yuvarlak kemer biçiminde kesilmiş olup 41x43 cm. ölçülerindeki tas nişinin yuvarlak kemerini oluşturmaktadır. Üst örtüsü 0,5 cm. dışa taşkın, hafif kırma çatı şeklinde taş bir saçak ile sonlanmaktadır.

Kitabenin içeriği şöyledir:

<p>Okunuşu:</p> <p>Sahib'ul hayrat Ömer Fevzi bu sâl Sevâ(b?) kablar bu çeşmeî nûru mubîn Yazdı tarih sabî'a bahri İç bu bârid çeşmeden mâ-i zülâl Şifalar olsun “ve ce'alnâ mine'l-mâi külle şey'in hayy” (Enbiya suresi 30. Ayet)Med'umi umûmî Kefarlı Ahmet Sene 1327</p>	<p>Yazılışı:</p> <p>صاحب الخيرات عمر فوزى بو سال صوا(ب؟) قبلر بو چشمئى نور مبین یازدی تاریخ سابعه ایچ بو بارد چشمه دن ماء ذلال شفالر اولسون ” وجعلنا من الماء كل شيء حي “ ...مدعومی عمومی کفارلی احمد...</p>
<p>Anlamı: Bu hayır çeşmesini Ömer Fevzi bu yıl yaptırdı, Şifa versin. Ayet : “ Biz her şeyi sudan yarattık (Su sayesinde)” bu çeşmenin tertemiz soğuk suyundan için sene M. 1909 Ustası Kefarlı Ahmet'tir.</p>	

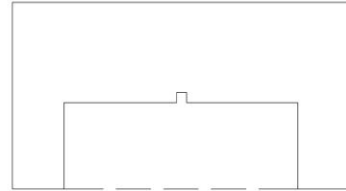
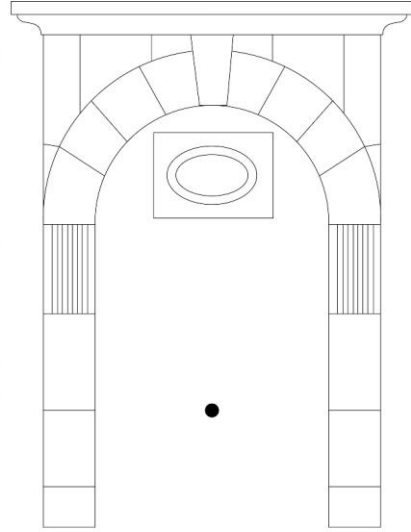


Ömer Fevzi Çeşmesi

Fotoğraf 18. Ömer Fevzi Çeşmesi, Kitabesi, Plan Ve Cephe Çizimi(Çiz. Kudret Sezgin ve Korkmaz Şen)

2.3.5. Yukarı Mahalle Çeşmesi:

Hozat ilçe merkezi, Yukarı Mahalle'de yer almaktadır. Ne zaman ve kim tarafından yapıldığı bilinmemekle birlikte Batılılaşma Dönemi özelliklerini bariz bir şekilde yansıtmaktadır. Bu nedenle 19. yüzyıl eseri olduğu değerlendirilmektedir. Doğu-batı doğrultusunda konumlandırılmış, yarım daire kemerli, tek lüleli bir mahalle çeşmesi olan yapı, dikdörtgen bir plan arz etmektedir (**Fotoğraf 19**). Ana cephesi, 3.05 m. yüksekliğinde ve 1.95 m. genişliğindedir. 50 cm. derinliğinde yarım daire şeklinde bir nişi vardır. Düzgün kesme taştan yapılmış olan çeşme orijinalliğini korumaktadır. Yarım daire kemer, "S" biçimli üzengi taşlarına bindirilmiştir. Üzengi taşları cepheden dışa taşkın "S" şeklinde vurgulanmıştır. Kavsaranın ortasındaki büyük blok üzerine kabartma biçiminde oval çerçeve işlenmişse de içi boş bırakılmış olup kitabesi bulunmamaktadır. Kemer kilit taşı bir üçgen şeklinde verilmiştir. Dışa yaklaşık 15 cm taşkın iç ve dış bükey bir silmelerle vurgulanmış bir saçak ile son bulmaktadır. Suyu akmamaktadır.

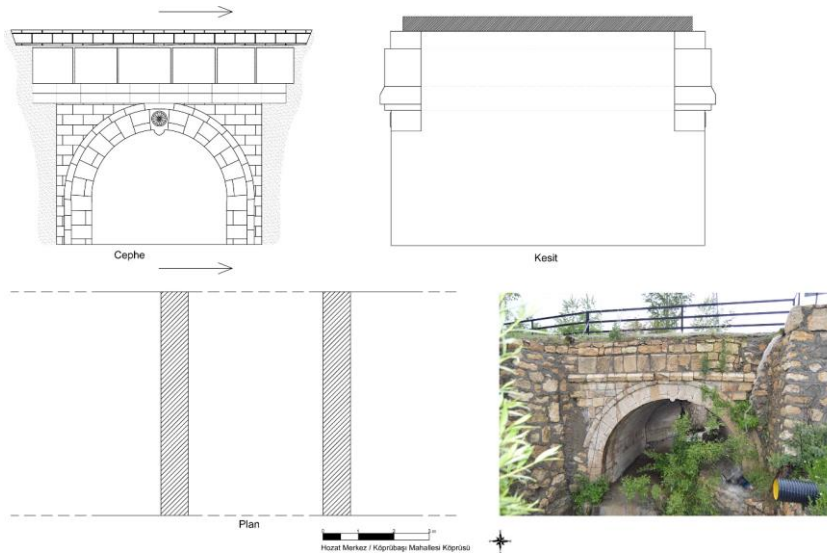


Fotoğraf 19. Yukarı Mahalle Çeşmesi Plan Ve Cephe Çizimi(Çiz. Kudret Sezgin ve Korkmaz Şen)

2.4. Hozat'taki Osmanlı Dönemi Köprüleri

2.4.1. Hozat Köprübaşı Mahallesi Köprüsü:

Muhtemelen ismini bu yapıdan alan Köprübaşı Mahallesi'ndeki köprü, kuzey-güney doğrultusunda konumlandırılmış, Hozat ile Pertek ve Çemişgezek yol güzergâhını birbirine bağlamaktadır. Yarım yuvarlak kemerli, tek gözlü bir köprüdür (**Fotoğraf 20**). Köprü kemerinin yüksekliği 2.85 m., kemer gözü genişliği 3.80 m., kemer karnı ise 6.30 m. uzunluğundadır. Köprü'nün kemer bölümü iki sıra taş sırasıyla örülmüştür. Bunlardan iç bölümdeki 41 cm. uzunluğunda dikey yerleştirilmiş bloklardan oluşurken dış sıradakiler ise 14 cm. kalınlıklarında yatay bloklardır. Ortadaki kemer sorguç taşı üzerinde merkezden dışa açılan ışın motifleri işlenmiştir. Tamamen düzgün kesme taş malzemeden inşa edilen yapının tabla kısmı sonradan asfalt ile kaplanmıştır. Tabla kısmının orijinal koruluk hizası düzgün taşlarla dışa taşkın şekilde son bulmaktadır.



Fotoğraf 20. Hozat Köprübaşı Mahallesi Köprü ve Çizimi (Cephe, Plan ve Kesit) (Çiz. Kudret Sezgin ve Korkmaz Şen)

3. Karşılaştırma ve Değerlendirme

Araştırmaya konu edinilen eserler Hozat ilçe merkezinde yer almaktadırlar. Bir cami, bir hamam, beş çeşme, bir köprü, sokak dokusu ve konutlar yerinde incelenmiş, ancak özel mülkiyet olmaları nedeniyle konutlar ile dükkânların plan çizimleri yapılamamıştır. Bahse konu konut ve dükkânlar gözlemlenebildikleri oranda değerlendirmeye alınmıştır. Bu açıdan bakıldığında konutlar zemin+1.kat olmak üzere iki katlı olarak inşa edilmişlerdir. Ön cepheleri caddelere bakmakta ve cephe boyu cumbalar ile çıkma yapmaktadırlar. Genellikle iç sofalı plan tipinde ele alınmışlardır. Caddeye bakan cephelerin pencere önleri içten duvar boyu ahşap sedirler ile kapatılmışlardır. Harput ile Arapgir evlerinin

özelliklerini yansıtmaktadırlar²⁹. Haremlik selamlık göz önünde tutularak yapılmış, üst kat cumbaların duvarları ahşap çatkı arası kerpiç dolgululu olup pencere-leri geniş tutulmuştur. Böylece üst kat ağırlığı hafifletilmeye çalışılmıştır. Tarihi dükkânlar kullanılmamakla birlikte orijinal şekilde günümüze ulaştıkları söylenebilir. Tek katlı, giriş cephesi ahşap kepenkler ile kapalıdırlar. Konumları itibariyle de nüfusun yoğun olduğu cami ve hamamın bulunduğu cadde üzerinde yer almaktadırlar.

Anıtsal eser sayılabilecek olan cami, asıl halini kaybetmiş sadece minare giriş kapısının olduğu kısım ile sonradan yağlı boya ile boyanmış harim kapısının üzerinde yer alan ta'lik yazılı kitabesi orijinal olarak günümüze ulaşmıştır. Bununla birlikte cami haziresinde yer alan iki adet mezar ve cami bahçesinde yer alan çeşme tarihi özelliklerini korumaktadırlar. Bahsedilmesi gereken hususlardan biri de yapının asıl halidir. Salname ve Ek.1'deki belgede yer alan bilgilere göre; kubbeli, ahşap bir cami olup minaresi taşandır. Yapımı 1881 yılında tamamlanmıştır.

Anıtsal nitelikte olan Emin Ağa Hamamı ayrıca dikkate değer bir yapıdır. Mevcut haliyle³⁰ *Tek Hamam* tipinde yapılmış olan yapının ılıklik ve sıcaklık kısmı sağlam bir şekilde günümüze ulaşmıştır. Plan özellikleri, Semavi Eyice'nin sıcaklık mekânına göre yapmış olduğu tasnife göre; ortası kubbeli dikdörtgen sıcaklıklı çifte halvetli tip grubuna girmektedir³¹. Bu plan tipinde yapılmış hamam yapılarını Anadolu'nun birçok yerinde görmek mümkündür. Tunceli ili ve çevresinde benzer örnekler; Çemişgezek ilçesinde bulunan Eski Hamam(16.yy), Yeni Hamam(1701-1702) ve Arapgir Elmasık Hamamı yapılarıdır. Ancak bu her üç yapının sıcaklık mekânı iki köşe halvet hücresi yerine dört halvet hücreli yapılmışlardır³². Tek eyvanlı köşe halvet hücreli planıyla Elazığ Merkez Mahallesinde yer alan Mahalle Hamamı³³ Hozat merkezinde bulunan söz konusu hamam ile çok benzer plan özelliği göstermektedir. Hozat Emin Ağa Hamamı ile benzer plan tipinde yapılmış, köşe halvet hücreli bir diğer benzer örneği ise Bitlis Kale'sinde bulunan Sinan Bey (Kale) Hamamıdır (Ek.2).

Emin Ağa Hamamı'nın Hacı Muhammed Efendi (Emin Ağa) Camii ile aynı

²⁹ Korkmaz Şen, *Arapgir İlçesinin Tarihçesi ve Kültür Varlıkları*, (Ankara: Akademisyen Yayınevi, 2018), 268-276; Özer, *Restorasyon Sonrası Yeniden İşlevlendirilmiş Geleneksel Harput Evlerinde Ekolojik Değerlendirme*, 37-39.

³⁰ Not: mevcut haliyle denmesinin nedeni, 1325 tarihli Ma'murat'ül Aziz Vilayet Salmesinde Hozat'ta iki Hamamın olduğu yazmaktadır. Ancak yerinde yaptığımız incelemede başka bir hamam yapısının varlığına ve bilgisine ulaşamadık. Mevcut hamamın ön kısmında tamamen yıkılmış kalıntı izleri mevcuttur. Her ne kadar bu yıkılan ön bölüm soyunmalık olarak değerlendirilmiş olsa da Salmamedeki bilgiler dikkate alındığında ikinci hamamın kalıntıları da olabilir. Kalıntıların olduğu yerin önünde yol geçmektedir. Yol yapımı sırasında da bazı veriler kaybolmuş olabilir. Tam anlaşılabilmesi için yerinde Arkeolojik bir kazının yapılması gerekmektedir.

³¹ Semavi Eyice, "İznik 'de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", *Tarih Dergisi CXI/15* (1960): 99-122.

³² Metin Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi*, (İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, Yenilik Basımevi, 1981), 163; Bünyamin Kara, Tunceli'deki Türk Dönemi Mimari Eserleri, (Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncüyıl Üniversitesi, 2000), 32.; İsmail Ayaç, Malatya-Türk İslam Dönemi Mimari Eserleri, (İstanbul: Promat Basım Yayın, 2013), 222.

³³ Celil Arslan, *Elazığ'daki Türk Devri Yapıları*, (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2003), 358.

tarihlerde yapıldığı tahmin edilmektedir³⁴. Cami ve hamamın aynı isim ile anılması ilk etapta bir vakıf yapısı olabileceğini akla getirmektedir. Çünkü genelde bu tür yapılar bir külliye şeklinde yapılır ve hamam gibi yapılar akar olarak inşa edilir. Fakat elde edilen arşiv belgesinden bu yapının bir vakıf eseri olmadığı, ahaliden toplanan paralar ile yapıldığı, ancak sonradan kurulan bir vakıf ile cami giderlerinin karşılandığı anlaşılmaktadır³⁵. 18 Aralık 1911 tarihli vakfiye belgesine göre Hükümet Konağı civarında Çarşıbaşı'nda bulunan bir ekmek fırını camiye vakfedilmiştir³⁶. Halk arasında Emin Ağa Camii ve Emin Ağa Hamamı diye aynı isim ile bilinmektedirler. Böyle bir durumun ortaya çıkmasının nedeni daha sonradan Emin Ağa oğlu Şerif Efendi'nin cami giderleri için bir vakıf kurmasından kaynaklanıyor olabileceği gibi, Muhammed ismi genelde Emin sıfatıyla birlikte kullanılır. Belgelerde geçen Muhammed Efendi'nin gerçek ismi "Muhammed Emin Efendi" de olabilir. Bu ikinci olasılık daha mantıklı görülmektedir. Bu durumda her iki yapı da Muhammed Efendi tarafından halkın yardımıyla aynı tarihlerde yapılmış olması gerekmektedir.

Konumuzu oluşturan bir başka yapı grubu ise hayrat eserleri olan çeşmelerdir. Hozat ilçe merkezinde beş adet çeşme tespit edilmiştir. İki tanesi kitabeli (Ömer Fevzi ve Emin Ağa Camii çeşmesi) diğer üç yapı ise kitabesizdir. Ömer Fevzi Çeşmesi ile Köprübaşı çeşmeleri sivri kemerlidir. Diğer üç çeşme ise yarım daire kemerlidir. Buradaki çeşme plan tiplerine benzer örneklerine Elazığ, Divriği, Erzurum ve Diyarbakır gibi illerde de rastlanılmaktadır³⁷. Yukarı Mahalle Çeşmesi, kemer üzengi taşlarının cepheden "S" şeklinde verilmiş olmasıyla birlikte kemer kavsarasının ortasında yer alan madalyon, Batılılaşma Dönemi özelliklerini yansıtmaktadır. Kitabelerinden Ömer Fevzi Çeşmesi 1850, Muhammed Efendi (Emin Ağa) Camii Çeşmesi ise 1895 yıllarına tarihlenmektedir. Köprübaşı ile Hamam Sokağı çeşmelerinin kitabeleri olmamakla birlikte malzeme ve teknik açısından değerlendirildiğinde 19. ve 20. yüzyıllara tarihlenebi-

³⁴ Not: Halkın anlatımına göre Cami ile birlikte yapılmış olup parasız hizmet veren bir hamamdır. Hozat'taki Osmanlı ordusunda rütbeli bir asker olan Emin Ağa tarafından yaptırılmıştır. Emin Ağa'nın torunlarından Hikmet Gürkaynak'ın verdiği bilgilere göre ise: Dedeleri Emin Ağa Evkaf Nezaretinde görevli bir müfettiştir. Sultan 2. Abdulhamid'in dedesini(Emin Paşa) bölgedeki vakıfları teftiş için göndermiştir. Bu esnada Hozat'ta herhangi bir ibadet mekanının olmadığını görmesi üzerine kendi parasıyla bu camiyi yaptırmıştır. Bu bilgiyi de Emin Paşa'nın oğlu Şerif Efendi'nin annesine rivayet ettiğini belirtmiştir. Vakfiye belgesine göre de vakfın kurucusu Emin Paşa oğlu Şerif Efendidir. Ancak salnameye göre Muhammed Emin Efendi Tabur'un imamıdır. Rivayetler ile belgelerin birbirlerini bazı yerlerde teyit ettikleri görülmektedir.

³⁵ Vakıflar Genel Nüdürlüğü Arşivi, 604 numaralı defterin 63. sayfa ve 87. sırasında kayıtlı Emin paşazade Mehmed Namık Efendi ibni Emin Ağa ibni Süleyman Vakfı'na ait 26 Zilhicce 1329

³⁶ Not: Vakfiyede..... " mahalle-i mezbûrede çarşı başında ve hükümet konağı kurbunda vâki' ashâb-ı hayrâtdan Zâimzâde Yusuf Ağa mahdumu müteveffa Hacı Muhammed Efendi Câmii demekle ma'ruf câmii şerîfde ma'a imâmet hatîb olanlara senevî üçyüz altmış kuruş verile ve yine senevî câmii şerîf-i mezkûrın iş'âliye ve loğkeş için yirmişer ve masârif-i müteferrika nâmiyle on kuruş harc ve sarf oluna bade's-sarf ve'l-i'ta her kaç kuruş fazla kalır ise fazla-i mezkûre yed-i mütevellide mevkuף tutulub bâ-mârifet-i şerîf senevî vakf-ı mezkûrumun ta'mir ve termimine sarf oluna"....şeklinde devam etmektedir.

³⁷ Nurşen Özkul Fındık, "Hekimhan Çeşmeleri", *Sanat Dergisi 9*, Erzurum, (2006): 99-117; Hüseyin Yurttaş - Haldun Özkan, *Tarihi Erzurum Çeşmeleri ve Su Yolları*, (Erzurum: Erzurum Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2002); Evindar Yeşilbaş, *Diyarbakır'da Su Mimarisi* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi 2007); Şen, Arapgir İlçesinin Tarihi ve Kültür Varlıkları, 2018.

lecekleri tahmin edilmektedir. Yöre halkı ile yapılan görüşmelerde, yerleşimdeki çeşmelerin daha önceki yıllarda çok daha fazla oldukları, fakat yol ve yeni binaların yapılmasıyla birlikte yok oldukları belirtilmiştir. Bu kadar çok sayıda çeşmenin yapılmasının sebebi ise sadaka-i cariyeye yapıları olmalarından kaynaklanmaktadır. Sadaka-i Cariye: İnsanlar öldükten sonra da amel defterlerine sevap yazılmasını sağlayan hayır işlerine denir³⁸. Bu minvalde çok sayıda çeşmenin yapılmış olduğu değerlendirilmektedir.

Tarihi köprü, bir adet tespit edilmiştir. Halkın anlatımına göre, birkaç yıl öncesine kadar tarihi bir köprünün daha olduğu belirtilmiştir. Fakat yeni yol yapıyla birlikte yıkılmıştır. Yarım daire kemerli, tek gözlü bir köprüdür. Malzeme ve teknik açısından değerlendirildiğinde Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yapılmış olduğu tahmin edilmektedir.

Sonuç

Hozat ilçe merkezi kurulmadan önce bugünkü yerin yaklaşık 2 km. kuzeyinde bulunan Kara Hozat denen mevkideydi. Kuruluşuyla ilgili bilgi veren arşiv belgesindeki bilgilere göre; niteliksiz 30 hane, 1 kilise ve 1 askeri kışanının bulunduğu küçük bir yerleşim yeri idi. 1848 yılına gelindiğinde Dersim'in, Hozat'tan idare edilen bir kaza merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Ancak yönetim merkezinin Hozat'a taşınmasıyla birlikte yeni imar faaliyetleri kapsamında yollar, kaldırımlar, konutlar, çeşmeler ve köprü gibi çok sayıda eserin yapıldığı belirtilmektedir.

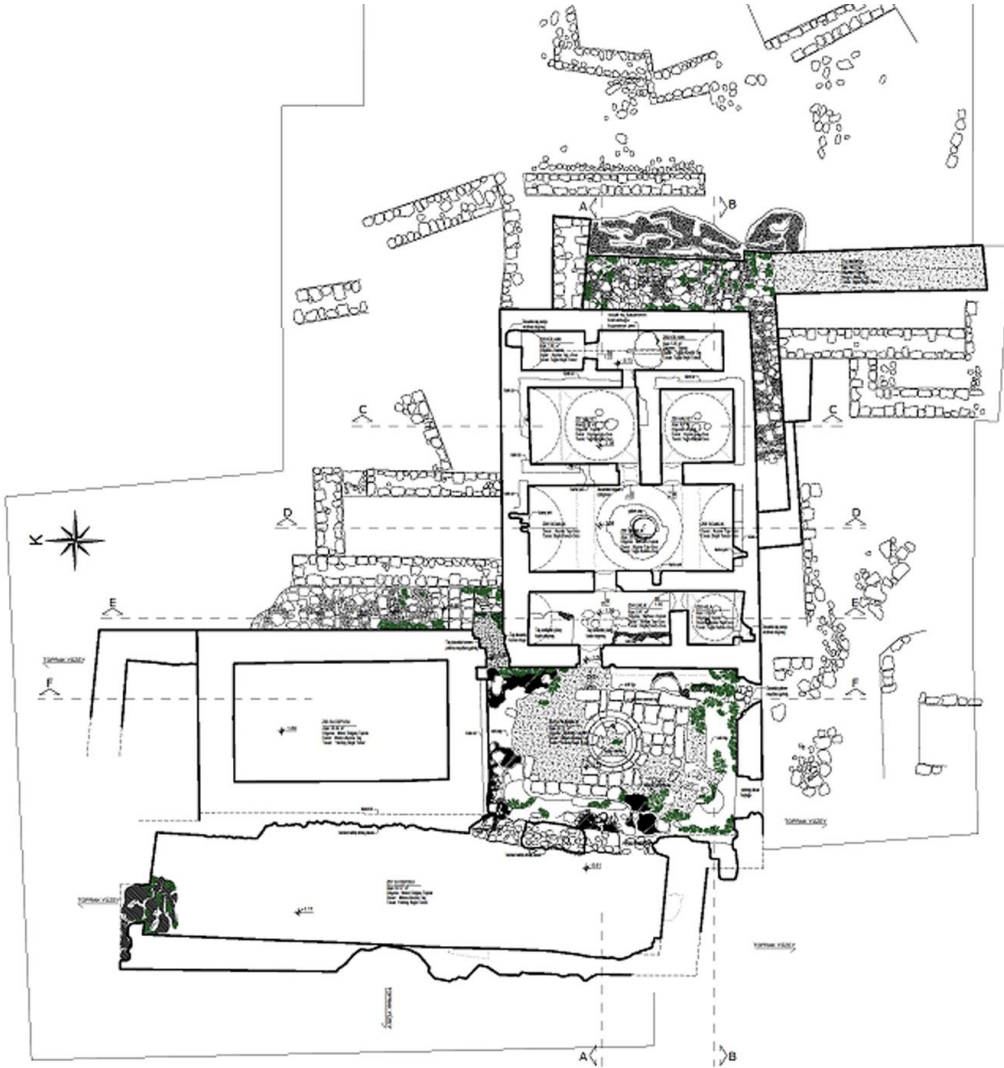
Konumuzu oluşturan Osmanlı Dönemi eserleri de 1848 ve sonrasına tarihlenmektedir. Bu çalışma kapsamında Osmanlı Dönemi'ne ait tarihi evler ile bir cami, bir hamam, beş çeşme ve bir köprü ilk defa bir bilimsel makaleye konu olmaktadır. Bununla birlikte Hozat'ın kuruluşuyla ilgili belge ve Muhammed Efendi Camii vakfiye belgesi ilk defa neşredilmektedir. Böyle bir çalışmanın ilk defa yapılıyor olması son derece önem arz ettiği değerlendirilmektedir.

Kaynaklar

- » Arslan, Celil. *Elazığ'daki Türk Devri Yapıları*-. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2003.
- » Arslan, Murat. *Mithradates VI. Eupator - Romanın Büyük Düşmanı*. İstanbul: Odin Yayıncılık, 2007.
- » Arslantaş, Yüksel. *Tarih Öncesi Dönemde Elazığ*. Ankara: TDVA Yayınları, 2013.
- » Astour, Michael Czernichow. "The Arena of Tiglath-pileser III's Campaign Against Sarduri II (743 B.C.)". *Assur - Monographic Journals of the Near East 2/3*, (1979): 2-23.
- » Aşan, Muhammet Beşir. *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri (XI-XIII. Yüzyıllar)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1989.
- » Aytaç, İsmail. *Malatya-Türk İslam Dönemi Mimari Eserleri*, İstanbul: Promat Basım Yayın, 2013.
- » Bahadır, Gürhan. "Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Bizans-Abbasi Sınırı". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları XXVIII/46* (2009): 163-178.
- » Barjamovic, Gojko. *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2011.
- » Bedoukian, Paul Zareh. "Coinage Of The Armenian Kingdoms Of Sophene And Commage-

³⁸ **Not:** Hadis-i Şerifte: "Yedi şey vardır ki, kul vefâtından sonra kabrindeyken de bunların ecri (Seva-bı) kendisine ulaşır: Öğrettiği ilim, **akıttığı su, açtığı su kuyusu**, diktiği meyve ağacı, inşa ettiği mes-cid, miras bıraktığı Mushaf-ı Şerif, vefâtından sonra kendisi için istiğfâr edecek hayırlı evlât..." (Beyhakî, Şuab, III, 248; Heysemî, I, 167)

- ne". *Museum Notes. American Numismatic Society* 28 (1983): 71-88.
- » el-Ömeri, Şihabeddin B. Fazlullah. *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*. Trc. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2014.
- » Erdoğan, Serkan. "Demirçığ ve Hellenistik Dönem Tunceli Yüzey Araştırması-2016". Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 35. Araştırma Sonuçları Toplantısı -2 (22-26 Mayıs 2017 Bursa). 447-458. Bursa: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, 2018.
- » Eyice, Semavi. "İznik 'de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme". *Tarih Dergisi* CXL/15 (1960): 99-122
- » Fazlullah, Reşidü'd-din. *Cami'ü't-Tevarih Selçuklu Devleti*. Trc. Erkan Göksu - H. Hüseyin Güneş. İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.
- » İbn Bîbî. *El-Evâmirü'l-Alâiyye Fî'l-Umûri'l-Alâ iyye*. Tıpkı Basım (Önsöz ve Fihristi Haz.) Adnan Sadık Erzi (Ed.). Ankara: *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, 1956.
- » Kara, Bünyamin. *Tunceli'deki Türk Dönemi Mimari Eserleri*. Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncüyıl Üniversitesi, 2000.
- » Kessler, Karlheinz (Emskirchen). "Sophene". *Brill's New Pauly*. Erişim: (24 Kasım 2019): http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e1117050
- » Koşay, Hamit Zübeyr. *Pulur Sakyol Kazısı 1968 Yılı Ön Raporu-1*. Ankara: ODTÜ. Keban Projesi Yayınları, 1970.
- » Marciak, Michał. "The Cultural Landscape of Sophene from Hellenistic to Early Byzantine Times". *Göttinger Forum für Altertumswissenschaft* 17 (2014): 13-56.
- » Metin, Tülay. *Selçuklular Döneminde Malatya*. İstanbul: Malatya Valiliği Malatya Kitaplığı Yayınları, 2013.
- » Özcan, Reyhan. 1518 (H. 924) ve 1522-1523 (H. 928-929) Tarihli Arabgir Sancağı Tahrir Defterleri-. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2000.
- » Özer, Gonca. Restorasyon Sonrası Yeniden İşlevlendirilmiş Geleneksel Harput Evlerinde Ekolojik Değerlendirme-. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2014.
- » Özkul Fındık, Nurşen "Hekimhan Çeşmeleri". *Sanat Dergisi* 9 (2006): 99-117.
- » Payne, Margaret R. *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006.
- » Salvini, Mirjo. "Le testimonianze storiche urartee sulle regioni del Medio Eufrate:Melitene, Kommagene, Sophene, Tomisa". *La Parole del Passato CXLII-CXLIV*. (1972): 100-111.
- » Sözen, Metin. *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1981.
- » Şen, Korkmaz. *Arapgir İlçesinin Tarihçesi ve Kültür Varlıkları*. Ankara: Akademisyen Yayınevi, 2019.
- » Şen, Korkmaz - Balaban, Mustafa. "Baskil İlçesi'nin Tarihi Kaleleri", *Her Yönüyle Baskil*. İstanbul: Yıkılmazlar Basın Yayın, 2020.
- » Ünal, Mehmet Ali. "XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı". *Osmanlı Araştırmaları* XII (1992): 367-390.
- » Ünal, Mehmet Ali. *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- » Wäfler, Marcus. "Zum assyrisch - urartäischen Westkonflikt". *Acta Praehistorica et Archaeologica* 11/12, (1980-1981): 79-97.
- » Yeşilbaş, Evindar. *Diyarbakır'da Su Mimarisi*-. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2007.
- » Yıldırım, Ercüment. "Antik Yazarların Eserlerinde Sophene Bölgesi İle İlgili Anlatımlar". *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, III/7 (2016): 51-73.
- » Yılmazçelik, İbrahim. Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı, İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat. Ankara: Kripto Yayınları, 2011.
- » Yurttaş, Hüseyin - Özkan, Haldun. *Tarihi Erzurum Çeşmeleri ve Su Yolları*, Erzurum: Erzurum Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2002.
- Antik Kaynaklar**
- » PLİNİUS. *Historia Naturalis*.
- » PLUTARKHOS. *Lucullus, Pompeius*
- » STRABON. *Geographika*.
- Arşivi Belgeleri:**
- » BOA, DH-MKT, 1338-9-(H. 17 zilhicce 1298-M. 10 Kasım 1881)
- » Ma'murat'ül Aziz Vilayet Salnamesi Hicri 1325(1907), 243-244.
- » Vakıflar Genel Nüdürlüğü Arşivi, 604 numaralı defterin 63. sayfa ve 87. sırasında kayıtlı Emin paşazade Mehmed Namık Efendi ibni Emin Ağa ibni Süleyman Vakıf kaydı.



ZEMİN KAT PLANI ÖLÇEK:1/50

Ek.2: Bitlis Sinan Bey (Kale) Hamamı Planı (Çiz. Korkmaz Şen, Merve Bahur ve Rahşan Doğru)

Hz. Ömer Döneminde Yaşanan Amvâs Vebası

ABDULKERİM ÖNER



Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü,
İslam Tarihi Anabilim Dalı, Diyarbakır, Turkey, akerimoner@hotmail.com

Geliş Tarihi / Received Date : 16.03.2020
Kabul Tarihi / Accepted Date : 23.06.2020
Yayın Tarihi / Published Date : 30.06.2020

Atıf/ Cite as

Öner, Abdulkерim. "Hz. Ömer Döneminde Yaşanan Amvâs Vebası". *İstem*, 18/35 (2020): 145-168. <https://doi.org/10.31591/istem.759540>

Öz

Veба, tarihte meydana gelmiş birçok savaştan daha fazla yıkıcı olmuştur. İslam dünyasında çeşitli zaman ve mekânlarda ortaya çıkmış bu salgın, zaman zaman ciddi tehlikeler doğurmuştur. Hz. Ömer'in halifeliği zamanında Filistin'de ortaya çıkan Amvâs Vebası, zamanla Şam'ın geneline yayılmıştır. Şam'a gitmek isteyen Halife Ömer, vebanın çıktığını duyunca bölgeye gidip gitmeme hususunda tereddüt etmiştir. Yapılan istişare neticesinde bölgeye gitmekten vazgeçmiştir. Öte yandan Allah Resulü'nün veба hakkındaki ifadelerini de dikkate alarak halkı bu hastalığa karşı uyarılmış ve salgından kurtulmak amacıyla çeşitli tedbirlere başvurmuştur. Bu amaçla görevlendirilen Amr b. el-Âs, vebaya yakalanmayanları bulunduğu bölgeden uzaklaştırmıştır.

Amvâs Vebası'nda binlerce insan hayatını kaybetmiş ve birçok ailenin nesli tükenmiştir. Vebadan sonra bölge halkının işlerini düzene koymak amacıyla Şam'a giden Hz. Ömer, halkı teselli ettiği gibi gerekli yardımları da yapmıştır. Bu makalede, Hz. Ömer'in halifeliği döneminde Amvâs'ta ortaya çıkıp Şam'ın geneline yayılan ve binlerce insanın ölümüne sebep olan salgının etkileri ile halifenin veба karşısındaki tutumu hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ölüm, Salgın Hastalık, Şam, Amvâs Vebası, Hz. Ömer.

Abstract

Amvâs Plague During The Khalifa Omar Period

The plague has been more devastating than many wars in history. This epidemic, which emerged at various times and places in the Islamic world, has created serious dangers from time to time. Amvâs Plague, which emerged in Palestine during the caliphate of Omer, spread throughout Damascus over time. Caliph Omer, who wanted to go to Damascus, hesitated about whether to go to the region when he heard the plague. As a result of the consultation, he gave up going to the region. On the other hand, by taking into account the statements of the Messenger of Allah about the plague, he warned the public against this disease and applied various measures to get rid of the epidemic. Amr b. al-As removes those who do not catch plague from the region they are in.

Thousands of people lost their lives in Amvâs Plague and many families had been cut of generation. After the plague, Omer, who went to Damascus to organize the affairs of the people of the region, provided the necessary assistance as well as comforting the public. In this article,



"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)"

the information will be given about the effects of the epidemic that emerged in Amvâs during the caliphate of Omar and spread throughout Damascus and caused the death of thousands of people and the attitude of the caliph against the plague.

Keywords: Death, Epidemic Disease, Damascus, Amvâs Plague, Omar.

Giriş

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren insanların hayatını etkileyen pek çok hastalık vardır. Bunlardan biri de veba hastalığıdır. Bulaşıcı ve tehlikeli bir hastalık olan veba, aynı zamanda ölümcül bir hastalığa da dönüşebilmektedir.¹ Geçmiş asırlarda hem insanların hem de hayvanların üzerinde ciddi manada etkisi olmuş ve çok sayıda canlının hayatına mal olmuştur. Günümüzde geliştirilen bazı ilaçlar ve alınan önlemler sayesinde bu hastalığın önüne geçilmiştir. Fakat değişik dönem ve coğrafyalarda farklı biçimde etkisini tekrar göstermiştir. Öyle anlaşılıyor ki insanlık hayatı devam ettiği müddetçe, bu salgın da değişik biçimde isminden söz ettirecektir.

Kara ölüm² olarak da bilinen ve hızlı bir şekilde yayılan veba, tarih boyunca farklı coğrafyalarda binlerce insanın ölümüne sebep olmuş ve kontrol altına alınamamıştır. İslâm tarihinde de değişik zaman ve mekânlarda vebanın baş gösterdiği bilinmektedir. Bazı dönemlerde etkisi kısa süreli olup fazla zarar vermezken bazen binlerce insanın hayatını etkilemiş ve her tarafı kasıp kavurmuştur.

Hz. Peygamber, vebanın geçmiş ümmetlerin müptela oldukları bir hastalık olduğunu belirtmiş ve “Bir yerde vebanın olduğunu duyarsanız oraya girmeyin şayet vebaya yakalanmışsanız oradan da ayrılmayın”³ diyerek ümmetini bu hastalığa karşı tedbirli olmaya davet etmiştir. Aynı şekilde Allah’ın böyle bir hastalıkla bazı insanları cezalandırdığını, bazılarını da mükâfatlandırdığını ifade etmiştir. Bununla birlikte Allah Resulü, bu hastalığa yakalananların bunun Allah’ın bir takdiri olduğunu bilip sabreder ve mükâfatını Allah’tan beklerse hastalığın kendileri hakkında rahmete dönüşeceğini müjdelemiştir.⁴

Tarih boyunca Medine’de birden fazla veba olayının yaşandığı bildirilmektedir. Müslümanlar Mekke’den Medine’ye hicret ettikten sonra Medine’nin ha-

¹ Taun/vebanın nasıl bir hastalık olduğu, insanlara nasıl bulaşıp yayıldığı, eski dönemlerde bu hastalıkla nasıl mücadele edildiği ve Allah Resulü’nün veba hakkında söyledikleri hakkında bk. Muhammed b. Ebî Bekir b. Eyyub b. Sa’d Şemsuddin b. Kayyim el-Cevziyye İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-meâd fi hedyi hayri'l-ibâd* (Beyrut: Müessesetu'r- Risale, 1994), 4: 34 vd.

² Hastalığın vücutta oluşturduğu şişkinlik ve morarmalardan dolayı derinin kararmasına yol açar. Bundan dolayı bu hastalığa “Kara Ölüm” ismi verilmiştir. Vebanın tarih boyunca nasıl algılandığı ve yayıldığı hakkında geniş bilgi için bk. <https://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/buyuk-veba-salgini-102>; Vebanın Avrupa’daki etkisi hakkında bk. T. Tolga Gümüş, “Avrupa’da Kara Ölüm ve Dönem Kronikleri”, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20/1 (2011): 139-164.; Özlem Genç, “Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa’sına Etkileri”, 2011, 28.

³ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *el-Muvatta* (Beyrut: Dâru Ahyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1985), *Kitabu'l Cami*, 7. Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el- Buhârî, *El-Câmi u's-sahîh* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2003), “Tib”, 30.; Ebu'l Huseyn el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri Muslim, *Sahîh'u-Muslim* (Riyad: Dâr'u-Taybe, 2006), “Selam”, 100.; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-ibâd*, 4: 34.; Vebaya yakalanıp vefat eden kişi şahadet makamına ulaşır. Bk. Buhârî, “Tib”, 30.; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-meâd fi hedyi hayri'l-ibâd*, 4: 34.

⁴ Buhârî, “Tib”, 31.

vası ashaba iyi gelmemiş ve birçok kişi sıtma hastalığına yakalanarak yataklara düşmüştür. Hz. Aîşe'nin aktardığına göre başta Hz. Ebû Bekir ve Bilâl-i Habeşî olmak üzere bazı sahabiler sıtma hastalığına tutulmuş ve sıkıntılı günler geçirmişlerdir. Bu durumda Hz. Peygamber, Müslümanların vebaya yakalanmasından dolayı son derece üzülmüş ve "Allah'ım! Bize Medine'yi Mekke'den daha çok sevdin. Bizi vebadan kurtar ve Medine'de bulunan bu salgını da Cuhfe'ye⁵ naklet" şeklinde dua etmiştir.⁶ Öte yandan Hz. Peygamber döneminde 6/627 tarihinde Medâin'de Şîrûye tânu meydana geldiğine dair haberler de bulunmaktadır.⁷

Medine dışında da salgın hastalıkların meydana geldiği ve insanların ölümlüne sebep olduğu bilinmektedir. Mesela Usayye, Ri'l ve Zekvân kabilelerinde de veba, humma ve kıtlık, kısa bir süre içerisinde birçok insanın hayatını etkilemiş ve yaklaşık olarak 700 kişinin hayatını kaybetmesine sebep olmuştur.⁸

Râşid Halifeler Dönemi'nde de salgın hastalıklara rastlamak mümkündür. Hz. Ömer'in halifeliliği döneminde Hayber Yahudileri arasında veba salgını çıkmıştır. Halife de bu hastalığın Müslümanlara bulaşmaması için onları Medine'den başka bir İslam diyarına göndermiştir.⁹ Aynı zamanda Hz. Ömer döneminde gerçekleştirilen Mısır'ın fethi esnasında Amr b. el-Âs'a yardım etmek amacıyla Zübeyr b. el-Avvâm komutasında bir birlik görevlendirilmiştir. Zübeyr, Mısır'a gitmek istediği zaman kendisine orada veba bulunduğu dair haberler iletilmiştir.¹⁰ Aynı şekilde Müslümanlar, Medâin'i fethetmek istedikleri zaman Fars hükümdarı Yezdicerd b. Şehriyâr, Medain'den kaçtı. Yezdicerd'in kaçtığı sene orada kıtlık ve veba hastalığı baş göstermiş ve Fars halkı arasında yayılmıştır.¹¹

1. Amvâs Vebası

Amvâs kelimesi, Amevâs veya Imvâs şeklinde de ifade edilmiştir. Eski ismi Emmaus'tur.¹² Filistin'de Beytü'l-Makdis yakınında ve Remle'ye 6 mil¹³ uzaklık-

⁵ Asıl adı Mehya olan Cuhfe, bir gece sel sularının çadırları ve hayvan sürülerini sürükleyip götürdüğü için kuru yer anlamına gelen Cuhfe adı verilmiş ve bu isimle meşhur olmuştur. Kızıldeniz'e 9 km. mesafesindeki Cuhfe, Medine'ye 6, Câr'a ise 3 menzil uzaklıkta bulunmaktadır. Bk. Ebu Abdullah b. Abdillâh el-Hamevî Yakut, *Mu'cemü'l-buldân* (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1977), 4: 119.; Mustafa L. Bilge, "Cuhfe", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 1993), 8: 82-83, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cuhfe>.

⁶ İmam Mâlik, "Kitabu'l Cami", 4.; Tirmizî, "Rü'ya", 10. Medine'de bulunan Müslümanlar hastalıktan öyle bir dereceye geldiler ki namazlarını ayakta kılacak takatleri kalmamıştı. Bk. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdulmelik İbn Hişam, *es-Sîretu'n-nebeviyye* (Beyrut: Dâru'l-Kitabu'l-Arabî, 1990), 2: 229-230.

⁷ Nühket Varlık, "Tâun", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 2011), 175.

⁸ Huseyn b. Muhammed b. Hasan ed-Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamis fi ahvâli'l-enfesi nefis* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009), 2: 304.; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, trc. Metin Muhsin Bozkurt (İstanbul: Çile Yayınları, t.y.), 1: 313.

⁹ Yahudilerin Medine'den sürülmesinin nedeni sadece bu olay değildir. Bunun dışında başka nedenlerde bulunmaktadır. Bk. Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud el-Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, 1987), 34.

¹⁰ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 299-300.

¹¹ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 366.

¹² Yakut, *Mu'cemü'l-buldân*, 4: 157.; Mustafa Fayda, "Amvas", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 1991), 3: 100, <https://islamansiklopedisi.org.tr/amvas>.

ta bulunan tarihi bir yerleşim alanıdır.¹⁴ Aynı şekilde Kudüs ile Remle arasında,¹⁵ denizden 375 m. yükseklikte,¹⁶ dağların eteğinde bir ovada yer almaktadır.¹⁷ Yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen kalıntılar, Emmaus adını sürdüren Amvâs'ın Roma ve Bizanslılar döneminde imar edilmiş önemli bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir.¹⁸ Miladi III. asırdan itibaren Nikopolis olarak bilinmekteydi.¹⁹ Burada Bizanslılardan kalma bir kilisenin olduğu ve haçlıların XII. Yüzyılda bu kiliseyi yeniden inşa ettikleri aktarılmaktadır. Buranın ilk yerleşim yerinin neresi olduğu ile kuruluş tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır.²⁰

Amvâs, 13/634 yılında gerçekleşen Ecnâdeyn Savaşı'ndan sonra Amr b. el-Âs tarafından fethedilmiş ve Müslümanların topraklarına katılmıştır.²¹ Buranın hicri 16 ve 18. senesinde fethedildiğine dair bilgiler de bulunmaktadır.²² Amvâs, bir müddet Müslüman askerlerinin ordugâhı olarak kullanıldıktan sonra Remle'nin kurulmasıyla birlikte yavaş yavaş önemini kaybetmiştir.²³ Günümüzde eski kalıntıların bulunduğu fakir bir kasaba halindedir.²⁴

Hz. Ömer'in halifeliği döneminde Şam'da binlerce insanın ölümüne sebebiyet veren veba salgını, ilk olarak Amvâs denen yerde ortaya çıktığından tarihte "Amvâs Vebası" olarak isimlendirilmiştir.²⁵ Dolayısıyla Filistin'den başlayan Amvas Vebası, daha sonra Şam bölgesinin tamamına yayıldı.²⁶ Hatta Irak bölgesi olan Basra'ya da sıçradı.²⁷ Fakat Mekke ve Medine bu salgından etkilenmedi.²⁸

İslam tarihinde Şam ve çevresinde çıkan ilk salgın²⁹ olan Amvâs Vebası, 17/638³⁰ veya 18/639 yılında gerçekleşmiştir.³¹ Anlaşıldığı kadarıyla hicri 17.

→ →

¹³ 6 mil, yaklaşık olarak 10 kilometreye tekabül etmektedir.

¹⁴ Yakut, *Mu'cemü'l-buldân*, 4: 157.

¹⁵ Ali Muhammed Sallabi, *II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, trc. Mehmet Akbaş (İstanbul: Ravza Yayınları, 2008), 297.

¹⁶ Fayda, "Amvas", 3: 100.

¹⁷ F. Buhl, "Amvâs", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB, 1987), 1: 428.

¹⁸ Fayda, "Amvas", 100.

¹⁹ F. Buhl, "Amvâs", 1: 428.

²⁰ Fayda, "Amvas", 100.

²¹ F. Buhl, "Amvâs", 1: 428.; Fayda, "Amvas", 100.

²² Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: Mektebetu'l-Maârif, 1990), 7: 57.

²³ F. Buhl, "Amvâs", 1: 428.; Fayda, "Amvas", 100.

²⁴ F. Buhl, "Amvâs", 1: 428.

²⁵ Hüseyin Algül, *İslâm Tarihi Hulefâi Râşidîn* (Bursa: Emin Yayınları, 2018), 3: 181.; Ali Muhammed Sallabi, *II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, 297.

²⁶ Yakut, *Mu'cemü'l-buldân*, 4: 157-158.

²⁷ İzzuddin Ebü'l Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdusselam et-Tedmirî (Beyrut: Dârü'l Kitâbi'l Arabiyye, 1417), 2: 401.; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 80.

²⁸ Şemseddin Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslam ve vefiyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lam*, thk. Ömer Abdusselam et-Tedmirî (Beyrut: Dârü'l-Kutubî'l-Arabî, 1993), (H. 11-40): 170.

²⁹ Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli'l-enfesi nefîs*, 1: 166.

³⁰ Fayda, "Amvas", 3: 100.

³¹ İbn Habîb, *el-Muhabber*, çev. Âdem Âpak-İsmail Güler (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 33.; Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *el-Ma'ârif* (Kâhire: arü'l-Ma'ârif, t.y.), 183.; Belâzurî, *Fütühu'l-buldân*, 141, 173.; Yakut, *Mu'cemü'l-buldân*, 4: 158.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 396.; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 6: 202.; Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir es-Suyutî, *Târîhu'l-hulefâ* (Beyrut: Darü'l-Minhac, 2013), 239.

yılın sonlarında başlayıp bir sonraki sene de devam etmiştir.³² Fakat etkisi yıllarca devam etmiş ve hafızalardan silinmemiştir.³³

Amvâs Vebası'nın ne zaman başlayıp ne zaman bittiği ile ilgili kaynaklarımızda net bir bilgi bulunmamaktadır. Zira Hz. Ömer'in halifeliği döneminde Müslümanların genelini ilgilendiren önemli iki elim hadise peş peşe yaşanmıştır. Bunlardan biri kıtlık yılı, ikincisi ise Amvâs'ta ortaya çıkıp Şam'ın geneline yayılan salgındır. Kaynaklarımızın büyük çoğunluğunda bu iki olay için aynı tarih verilmektedir. Ancak olaylar iyice araştırıldığında kıtlığın Amvâs vebasından önce gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Aralarında tam bir yıl olmasa da farklı aylarda gerçekleşmiş olmaları muhtemeldir. Çünkü kıtlık yılında Halife Ömer, bütün gayretiyle halkın sıkıntılarını gidermeye çalışmıştır. Kıtlık esnasında Medine'yi bırakıp Şam'a gittiğine dair herhangi bir veriye sahip değiliz. Her ne kadar son zamanda yapılan bazı çalışmalarda Hz. Ömer'in veba nedeniyle Şam'a maddi yardımda bulunduğu dair bilgiler bulunsada bunlar gerçeği yansıtmamaktadır.³⁴ Hz. Ömer, Şam'a değil, kıtlıktan dolayı taşradan gönderilen yardımları Medine ve çevresinde sıkıntı çeken halka dağıtmıştır. Ancak halifenin veba nedeniyle Şam'a gittiğine dair herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Kaynaklarımızın genelinde geçen bilgiye göre Hz. Ömer, Şam'a gitmek istemiş fakat Şam'da vebanın çıktığını haber alınca, oraya gitmekten vazgeçmiştir. Halifenin vebanın bitimiyle birlikte bazı işleri düzene sokmak amacıyla bir kez daha Şam'a gittiği bilinmektedir.³⁵

Kıtlık yılının Amvâs Vebası'ndan önce meydana geldiğinin en önemli delillerinden biri de kıtlık esnasında Ebû Ubeyde'nin Şam'dan Medine'ye yardım göndermesi ve bu yardımların halifenin izniyle bizzat kendisi tarafından dağıtılmasıdır. Zira Ebû Ubeyde'nin Amvâs Vebası'nda hayatını kaybettiği hususunda herhangi bir şüphe bulunmamaktadır.³⁶

Amvas Vebası'nın neden ve nasıl çıktığı ile ilgili birbirinden farklı bilgiler bulunmaktadır. Müslümanlarla Rumlar arasında meydana gelen bir savaşın vebanın en önemli nedeni olarak kabul edilmektedir. Zira savaşta çok sayıda insan hayatını kaybetmiş, ölen bu insanların cesetleri uzun süre yerde kalmış ve kokuşmuştur. Bundan dolayı cesetlerden çıkan mikropların insanlara bulaştığı aktarılmaktadır.³⁷

2. Hz. Ömer ve Veba

³² Şibli Nu'mani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, trc. Talip Yaşar Alp (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2015), 137.

³³ Mehmet Akbaş, *Sahabenin İslam Tebliği (Suriye bölgesi)* (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2009), 87.

³⁴ Ercan Cengiz, "Hz. Ömer Döneminde Meydana Gelen Amvas Tâunu ve Etkileri", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 / 13 (2020): 139-140.

³⁵ Buhârî, "Selam", 100; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 79.

³⁶ Buhârî, "Ahkâm", 17.; Muslim, "Zekât", 37.; Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Musned* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1995), 1: 17.

³⁷ Ali Muhammed Sallabi, *II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, 297.; Bu hastalığın Amvâs'ta çıkmasını ve diğer bölgelere yayılmasını, Müslümanların içki içmesine bağlayanlar da olmuştur. Bununla alakalı meydana gelen tartışmalar hakkında geniş bilgi için bk. Süleyman Ateş, *Hz. Ömer* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2017), 1: 387.

Hz. Ömer'in değişik zamanlarda birkaç kez Şam'a gittiği bilinmektedir. Bu yolculuklarının birinde Yermûk yakınlarında bir köy olan Serğ'e³⁸ geldiğinde aralarında Ebû Ubeyde b. Cerrah, Yezid b. Ebî Süfyan ve Halid b. Velid'in bulunduğu bazı komutanlar, kendisini karşıladılar ve Şam'da büyük bir veba hastalığının vuku bulunduğunu haber verdiler. Halife, Şam bölgesine gidip gitmeme hususunda tereddüt etti ve istişare yapmaya karar verdi. Bunun üzerine ilk önce muhacirlerden oluşan bir toplulukla görüştü. Kendilerine Şam'da veba salgınının baş gösterdiğini, oraya girip girmeme hususunda fikirlerine başvurdu. Ancak muhacirler, aralarında ihtilaf ettiler ve halifeye net bir karar veremediler.³⁹ Onlardan bazısı, "Sen Allah rızası için yola çıktın, böyle şeyler seni yolundan alıkoymasın" diğere bir grup ise "Bu bir musibettir ve ölüm riski var. Bunun için senin gitmeni uygun görmüyoruz" dediler.⁴⁰ Bunun üzerine halife, onları huzurundan çıkararak ensardan bir grubu kabul etti. Onlara da aynı soruyu yöneltti. Fakat onlar da muhacirler gibi net bir görüş beyan etmediler. Sonuçta halife umduğunu bulamadı. Daha sonra Kureyş'in ileri gelenlerinden olup aynı zamanda Mekke'nin fethinden önce hicret edenlerin bazılarını çağırdı. Halife durumu izah edince onlar, diğere gibi ihtilafa düşmediler. İnsanları geri götürmesi gerektiğini ve halkı vebanın bulunduğu bölgeye götürmemesini tavsiye ettiler.⁴¹

Hz. Ömer, yapılan istişareyi değerlendirdikten ve meseleyi muhakeme ettikten sonra vebanın bulunduğu yere girmemeye karar verdi. Çünkü salgının bulunduğu yere girdiği takdirde hastalığa yakalananlara ilaveten kendilerinin de vebanın öldürücü darbelerine maruz kalacağını düşündü. Bunun için bulunduğu yerden daha fazla ileri gitmedi ve geri dönmeye karar verdi.⁴² Bunun üzerine Hz. Ömer, halka şöyle hitap etti: "Ben sabahleyin bineğime binip gideceğim. Siz de hazırlığınızı yapın ve benimle beraber gelin." Hz. Ömer'in bu sözleri, Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın hoşuna gitmedi ve "Allah'ın kaderinden mi kaçırıyorsun" dedi.⁴³ Bu sözlere son derece üzülen halife, "Ey Ebû Ubeyde! Keşke bu sözleri senden değil de bir başkasından duysaydım. Evet, Allah'ın kaderinden yine onun kaderine sığıyorum. Senin develerin olsa bir tarafı verimli, diğere tarafı da çorak bir vadiye inseler ve sen verimli yerde otlatsan Allah'ın kaderiyle otlatmış; çorak yerde otlatsan yine O'nun kaderiyle otlatmış sayılmaz mıydın?" O esnada orada bulunmayıp daha sonra gelen Abdurrahman b. Avf'ın, "Ben Allah Resulü'nden şunu işittim: 'Bir yerde vebanın olduğunu işittiğinizde oraya girmeyiniz. Şayet vebanın bulunduğu yerde olursanız oradan da çıkmayınız'"⁴⁴ hadisi-

³⁸ Hicazın başlangıcı, Şam'ın son sınırı olarak kabul edilen Serğ, Medine'ye 13 konak uzaklıkta Tebük vadisi yakınlarında bulunmaktadır. Bk. Yakut, *Mu'cemü'l-buldân*, 7: 569.

³⁹ Buhârî "Selam", 100.; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 87-88.; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, 1: 312.

⁴⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2: 400.; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 87-88.

⁴¹ Buhârî, "Tib", 30.; Muslim, "Selam", 100.; Tirmizî, "Cenâiz", 66.; Komisyon, *Hadislerle İslam* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014), 1: 601.

⁴² Algül, *İslâm Tarihi Hulefâi Râşidîn*, 3: 181.

⁴³ Ebû Ubeyde'nin bu sözünün kaderle münasebeti hakkında bk. Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993), 10: 166.

⁴⁴ İmam Mâlik, *Kitabu'l Cami'*, 7.; Buhârî "Tib", 30.; Muslim, "Selam", 100.; Ebû Davud Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünenu Ebî Dâvud* (Beyrut: Dâru'r-Risâletu'l-Âlemiye, 2009), "Cenâiz", → →

ni nakletti. Bunun üzerine Hz. Ömer, Allah'a hamdetti ve yanında bulunanlarla birlikte oradan ayrılıp Medine'ye geri döndü.⁴⁵

Bazı kaynakların bildirdiğine göre Abdurrahman b. Avf'ın Şam'da iken Hz. Ömer'e Hz. Peygamber'in veba ile ilgili hadisini bildirmiştir. Halife de Abdurrahman'ın bu haberini alınca, Şam'a gitmeyip Medine'ye geri dönmüştür.⁴⁶

Hz. Peygamber'in "vebanın bulunduğu yere girmeyin" hadisinin iki faydası bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, bozulmuş havayı teneffüs etmeyerek hastalığın önüne geçmektir. İkincisi ise vebalı hastalara yaklaşarak felaketin daha da büyümesine engel olmaya çalışmaktır.⁴⁷

Hz. Ömer'in Allah Resulü'nün bu mesajını çok iyi anladığı bilinmektedir. Zira Hz. Peygamber'in vebaya yakalanmış insanların bulunduğu bir beldeye gitmeyi veya vebaya yakalanmış bir beldeden çıkmayı ümmetine yasaklamakla, bu hastalıktan tüm yönleriyle korumayı hedeflemiştir. Çünkü veba salgınının bulunduğu bir yere gitmek; belanın içine girmek, bile bile enfeksiyona yakalanmak ve intihar teşebbüsünde bulunmak demektir. Bu durum hem akla hem de şeri delillere aykırı bir harekettir. Vebanın bulunduğu bir yerden uzak durmak, Allah'ın tavsiye ettiği korunma konusuna riayet etmektir. Bu tür korunma, yemek ve içmekten perhiz değil, vebanın bulunduğu yerden ve hastalıklı yerlerden uzak durmak demektir.⁴⁸

Abdurrahman b. Avf'ın rivayetinde sahabenin kader anlayışının birbirinden farklı olduğunu görüyoruz. Bir tarafta tedbiri yersiz görenler diğer tarafta ise Hz. Ömer'in öncülük ettiği, insanın tedbir ve tercihlerinin de kaderin bir parçası olduğunu düşünenler bulunmaktadır. Hz. Ömer buradaki tutumuyla, salgın ve bulaşıcı hastalıkları Allah'ın kaçınılmaz bir kaderi olarak gören anlayışın yanlış olduğunu savunmaktaydı. Aynı zamanda kaderin kuşatıcılığı ve bu kuşatıcılık içerisinde insanın tercih özgürlüğünü ve doğruyu bulma sorumluluğunu da hatırlatıyordu. Abdurrahman b. Avf'ın Hz. Ömer'i teyit ederek naklettiği hadiste de Allah Resulü veba salgını esnasında tedbir alınmasını emretmekte ve dolaylı olarak bu hareketin tevekkül ile kader inancına aykırı olmadığını öğretmektedir.⁴⁹

Sonuç olarak kolera, sıtma ve veba gibi salgın hastalıkların bulunduğu bölgelerden uzak durmak gerekmektedir. Zira böyle bir yere girmek, kişinin bile bile kendisini tehlikeye atması demektir. Bu da "Canlarınızı kendi ellerinizle tehlikeye atmayınız" (Bakara, 2/195) ayet-i kerimesine muhaliftir. Günümüzde bu tür bulaşıcı hastalığa yakalanan kişiler, karantinaya alınmaktadır. Allah Resulü,

→ →

10.; Tirmizî, "Cenâiz", 66.

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 400-401.; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 2: 3-4, 87-88.; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıssa-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, 1: 312.

⁴⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 2: 4.

⁴⁷ Muhammed Abdulhay Kettânî, *et-Teratibu'l-idâriyye* (Beyrut.; Darü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, t.y.), 1: 358.

⁴⁸ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-meâd fi hedyi hayri'l-ibâd*, 4: 39.

⁴⁹ Ashabın kader anlayışı ve kaderin kâinattaki tecellisi hakkında detaylı bilgi için bk. Komisyon, *Hadislerle İslam*, 1: 601-602.

bu durumu asırlar öncesinden haber vermiş ve insanları uyarmıştır.

3. Vebadan Kurtulma Çabası

Vebanın her tarafı sardığı bir esnada insanların bu hastalıktan kurtulabilmesi için bir şeyler yapmaları gerekiyordu. Zira bu hastalığa yakalanan hiç kimse kurtulamıyordu. Salgının Şam bölgesinin tamamına yayıldığını duyan Halife Ömer, Ebû Ubeyde'ye bir mektup göndererek, Müslümanları alıp vebalı bölgeden uzaklaştırmasını istedi. Ebû Ubeyde de o esnada orada bulunan Ebû Musa'yı⁵⁰ çağırarak Müslümanlar için kalabilecekleri bir yer tespit etmesini istedi.⁵¹ Ancak Ebû Musa, muayyen bir yer tespiti yerine, insanların bu hastalıktan kurtulabilmesi için yerleşim yerlerini terk ederek, Allah'ın bu hastalığı insanların üzerinden kaldırmaya kadar, kırlara ve geniş alanlara gitmesi hususunda acele edilmesi gerektiğini ifade etti.⁵² Zira insanlar burada kaldığı müddetçe ölüm kaçınılmazdı. Gerçi buradan uzaklaşıldığı zaman vebadan kurtulacağına dair herhangi bir garantileri de yoktu.⁵³

Bir rivayete göre Ebu Ubeyde, Şam'da vefat ettiğinde Halife Ömer, onun yerine Amr b. el-Âs'ı bıraktı.⁵⁴ Başka bir rivayete göre de Ebû Ubeyde, yerine Muâz b. Cebel'i, o da vefat etmeden önce Amr b. el-Âs'ı yerine vekil bıraktı.⁵⁵ Amr, komutan olur olmaz vebadan kurtulmanın tek çaresinin hastalığın yayıldığı bu topraklardan insanları uzaklaştırmak olduğuna inanıyordu.⁵⁶ Bunun için yapılması gereken ilk iş, vebanın yayıldığı yerlere asker sevkiyatını durdurarak daha büyük vakaların önüne geçmektir.⁵⁷ Bu amaçla halkı bilinçlendirmesi gerekiyordu. O da öyle yaptı ve orada bulunan halka şöyle seslendi: "Ey insanlar! Doğrusu bu hastalık, Allah'ın İsrailoğullarına verdiği bir pisliktir. Bu hastalık bir kimseye bulaşursa ateş gibi alevlenir ve her tarafa yayılır. Dolayısıyla dağlara çıkarak kendinizi bu hastalıktan korumaya çalışın." İnsanları dağlara çıkarmanın doğru bir adım olmadığını söyleyenlere karşı ise Amr b. el-Âs, bunun geçici bir önlem olduğunu, insanların bu hastalıktan kurtulduktan sonra tekrar geri geleceklerini ifade ederek⁵⁸ bu tarz eleştirilere kulak asmadı. Düşündüklerini direterek kara-

⁵⁰ İbnü'l-Esir, Tarık b. Şihâb'ın kanalıyla gelen Ebû Musa'nın o sene Şam'da olduğuna dair rivayetin doğru olmadığını, Ebû Musa'nın Şam'da değil de Basra'da olduğunu ve dolayısıyla Buhârî ve Müslim'in rivayetlerinin daha doğru olduğunu ifade etmektedir. Bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 401.

⁵¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 399.

⁵² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 399.; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 78.

⁵³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 78.

⁵⁴ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 141.

⁵⁵ Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbâru'l-hulefâ*, ed. Mehmet Azimli, trc. Harun Bekiroğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 381.

⁵⁶ Âdem Apak, *İslam Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs* (Ankara: Ankara Okulları Yayınları, 2001), 253.

⁵⁷ Ahmed Nedvi-Said Sahib Ansârî, *Asrı Saâdet Peygamberimiz ve Ashabı*, trc. Ali Genceli, 1985. (İstanbul: Şamil Yayınları, t.y.), 2: 357.

⁵⁸ Amr b. el-Âs'ın bu kararına karşı ciddi manada eleştiriler gelmiştir. Bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 79.; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbâru'l-hulefâ*, 381.; Ebû'r-Rebi Süleyman b. Musa b. Salim El-Himiri el-Kelâî, *El İktifa bi tazammenehu min megazi Rasulillah ve's-selasetil hulefa* (Beirut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1420), 2: 315.

rını uygulamaya koydu.⁵⁹ Bundan sonra hastaları ve sağlıklı olanları birbirinden ayırarak küçük küçük gruplar oluşturdu. Bu grupların meskûn olduğu evleri bile ayırdı. İnsanları şehrin dışında bulunan dağlara çıkararak oralarda çadırlar kurdu. Böylece hastalığın daha büyük kitlelere ulaşmasını engellemeye çalıştı.⁶⁰ Temiz hava insanlara iyi geldiğinden hastalık da etkisini giderek kaybetti.⁶¹ Böylece Yüce Allah, o toplumun üzerinden bu salgın hastalığı kaldırdı. Halife Ömer de Amr'ın bu davranışını yerinde bularak ses çıkarmayıp onayladı.⁶²

İbn Kesîr'in aktardığı bir habere göre, Amvâs köprüsü civarında yapılan savaşta insanlar veba hastalığına yakalandılar. O esnada orada bulunan Amr b. el-Âs, insanlara hitaben yaptığı konuşmada, bu vebanın kötü olduğunu ve ondan uzak durulması gerektiğini ifade etmiştir.⁶³ İnsanlar hastalıktan şifa bulup herkes evine döndükten ve herhangi bir problem kalmadıktan sonra Amr b. el-Âs, yerine oğlu Abdullah'ı vekil bırakarak Mısır'a gitmiştir.⁶⁴

4. Vebada Vefat Edenler

“Tâûnu Amvâs” adıyla meşhur olan bu salgının neticesinde⁶⁵ 20,⁶⁶ 25⁶⁷ veya 30 bin⁶⁸ insan hayatını kaybetmiştir.⁶⁹ Bazı rivayetlere göre Şam Orduları genel komutanı Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın komutasında 36 bin asker vardı. Bunların içerisinde meşhur sahabilerin de bulunduğu 30 bin kişi hayatını kaybetmiş, geriye sadece 6 bin asker kalmıştı. Bu, Şam bölgesinde bulunan askerlerin yarısı demektir. Düşman ordusunun bunu duyması, Müslümanlar açısından bir felaket oluşturabilirdi. Bir görüşe göre bu kadar askerini kaybeden Ebû Ubeyde, çok üzülmüş ve hastalığın kendisine isabet etmesi için dua etmiştir.⁷⁰ Birçok fetih hareketinde bulanabilecek kapasitede olan bu kadar askerin genç yaşta hayata gözlerini yumması hakikaten çok acı bir tablodur.

Amvâs Vebası'nda yaşanan ölüm olaylarından dolayı bazı ailelerinin soyunun kesildiği rivayet edilmektedir. Mesela İslam tarihinin meşhur komutanlarından biri olan ve girdiği savaşların birçoğunu kazanan Halid b. Velid'in 40 civarında çocuğunun olduğu fakat bunların tamamına yakınının bu salgın hasta-

⁵⁹ Şibli Nu'mani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 139.

⁶⁰ Algül, *İslâm Tarihi Hulefâi Râşidîn*, : 182.

⁶¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Kısa-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, 1: 312.; Adnan Demircan, *Râşid Halifeler* (İstanbul: Beyan, 2018), 60.

⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 400.; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 79.

⁶³ Amr b. el-Âs'ın bu konuşmasından rahatsız olan Şürahbil b. Hasene, Amr hakkında farklı ifadeler kullanmıştır. Konunun detayları hakkında bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 6: 203.

⁶⁴ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 141.

⁶⁵ Fayda, “Amvas”, 3: 100.

⁶⁶ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, trc. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 233.

⁶⁷ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 141.; Yakut, *Mu'cemü'l-buldân*, 4:158.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 401.; Ahmed Cevdet Paşa, *Kısa-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, 1: 312.

⁶⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 93.;

⁶⁹ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 141.; Yakut, *Mu'cemü'l-buldân*, 4:158.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 401.

⁷⁰ Ebu'l-Kasım Ali b. El-Hasan b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şafî, *Târîhu medîneti Dimeşk* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1990), 25: 485.; Zehebî, *Târîhu'l-İslam ve vefiyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lam*, (H. 11-40): 174.; Ali Muhammed Sallabi, *II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, 303.

İktan hayatını kaybettiği aktarılmaktadır. Dolayısıyla Halid'in nesli, büyük oranda kesilmiş ve sonraki kuşaklara aktarılamamıştır.⁷¹

Ölüm saçan bu korkunç hastalık, İslam'ın yayılışına engel oldu. Ordu, düşman askerleriyle savaşaacağı yerde, kendi sorunlarıyla uğraşmak zorunda kaldı. Binlerce çocuk yetim, bir o kadar kadın da dul kaldı. Ölenlerin malları ise sahibsiz kaldı.⁷²

Amvâs'ta ortaya çıkan ve Şam bölgesinin tamamı ile Irak bölgesinin bir kısmına yayılan bu hastalık, binlerce insanın ölümüne sebebiyet verdiğini yukarıda ifade ettik. Vefat edenler içerisinde tarihe mal olmuş ve kaynaklarımızda isimleri zikredilmiş bazı önemli şahsiyetleri izah etmeye çalışacağız.

4.1. Ebû Ubeyde b. Cerrâh

Gerçek adı Amir b. Abdullah'tır. Ancak Ebû Ubeyde şeklinde meşhur olmuştur. Hem Habeşistan hem de Medine'ye hicret etmiştir. Aşere-i mübeşşereden olan Ebu Ubeyde b. Cerrah, Allah Resulü'nün katıldığı bütün gazvelere iştirak etmiş ayrıca Uhud Savaşı'nda Hz. Peygamber'in yanına batmış olan miğferin halkalarını dişleriyle çıkarmaya çalışırken dişlerini kaybetmiştir. Birçok seriyyede komutanlık yapmış ve Necranlılara İslamiyet'i öğretmek amacıyla görevlendirilmiştir. Hz. Ebu Bekir'in Benî Saide Sakifesinde halife seçilmesinde önemli rol oynamıştır. Hem Hz. Ebû Bekir hem de Hz. Ömer'in halifelik dönemlerinde çok önemli görevlerde bulunmuştur. Özellikle Hz. Ömer'in halifeliği zamanında Suriye orduları genel komutanlığına getirilmiştir.⁷³ Hz. Ömer'den önce vefat etmeseydi, Hz. Ömer, halife olarak ümmete onu tavsiye edecekti.⁷⁴

Amvâs Vebası'nın Suriye bölgesinin tamamına yayıldığını haber alan Halife Ömer, Müslümanların hayatından endişe etmeye başladı. Özellikle orada bulunan ve Allah Resulü'nün "Bu ümmetin emini"⁷⁵ dediği Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ı bölgeden çıkarmak için bir şeyler yapması gerekiyordu. İşte bunun için bir mektup yazarak ona gönderdi. Mektupta şunlar yazıyordu: "...şu anda sana ihtiyacım var. Bunun için seninle konuşmak istiyordum. Mektubum sana ulaşır ulaşmaz yola koyulman gerekir." Ebû Ubeyde b. Cerrâh, mektubu aldığı anda Hz. Ömer'in maksadını anladı ve ona şunları yazdı: "Ey müminlerin emiri! Senin bana niçin ihtiyacın olduğunu biliyorum. Ben Müslüman askerler arasındayım. Kendimi herkese tercih edemem. Allah, benimle onlar hakkında hükmünü verip uygulayınca kadar onlardan ayrılmak istemiyorum. Dolayısıyla beni yanına

⁷¹ Mustafa Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, 6. Baskı (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 447.

⁷² Şibli Nu'mani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 139.

⁷³ Muhammed b. Sa'd b. Menî ez-Zührî, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001), 3: 380, 9: 388.; Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî İbn Abdilberr, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb* (Beyrut: Daru'l-Cil, 1992), 4: 1710-1711.; Ebû Ubeyde'nin fiziki yapısıyla ilgili geniş bilgi için bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 94.; Zehebî, *Târîhu'l-İslam ve vefiyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lam*, (H.11-40): 170-171.

⁷⁴ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, 3: 382.; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıssa-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, 1: 312.

⁷⁵ Hadisin tam metni şöyledir: "Her ümmetin bir emini vardır. Bu ümmetin emini de Ebû Ubeyde'dir." Bk. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, 1: 18.; İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, 9: 388.; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, 4: 1710-1711.

çağdırmaktan vazgeçer.” Hz. Ömer, Ebû Ubeyde’den mektubu alıp okumaya başla-
yınca ağlamaya başladı. Çevresindekiler, “Ey müminlerin emiri! Ebû Ubeyde ve-
fat mı etti?” diye sorduklarında Hz. Ömer, “Hayır ama vefat etmiş sayılır.” diye
cevap verdi.⁷⁶

Ebû Ubeyde’nin yerini terk etmeyerek vebanın bulunduğu bölgede kalması,
geride kalıp da kaçamayanların kalbinin kırılmasını engellemek ve onları başa-
rısızlık endişesine itmeme içinidir.⁷⁷ Ayrıca taundan kaçmakla kurtulmanın
imkânsız olduğu inancındaydı.⁷⁸

Ebû Ubeyde’nin bölgeden uzaklaşmayacağını anlayan halife, kendisine in-
sanları çukur ve rutubetli yerlerden çıkarıp temiz ve yüksek yerlere götürerek
vebalı bölgeden uzaklaşması gerektiğini bildiren ikinci bir mektup daha yazdı.⁷⁹
Ebû Ubeyde de mektubu alınca Ebû Musa’yı yanına çağırarak, halifeden gelen
mektubu gösterdi ve Müslümanların vebadan kurtulabilmesi için uygun bir yer
tespit etmesini söyledi.⁸⁰

Müslümanları vebalı bölgeden uzaklaştırması için Halife Ömer’den haber
alan Ebû Ubeyde, Ebû Musa’ya talimat verdikten sonra kendisi de bölgeden
çıkarmak için devesinin hazırlanmasını istedi. Devesinin yanına gidip binmek istediğinde ayağını kaldırmadı. Vebaya yakalandığını anladı ve “Allah’a yemin ederim ki ben de hastalığa yakalandım” dedi. Ancak yolundan dönmedi ve ikliminin güzelliği ile bilinen Câbiye’ye gitmek için yola koyuldu. Oraya geldiğinde Müslümanları yanına çağırarak ve onlara şöyle bir konuşma yaptı: “Size bazı tavsiyelerde bulunacağım. Şayet bu tavsiyelerimi kabul ederseniz, daima mutlu olursunuz. Namazınızı dosdoğru kılın. Ramazan orucunu tutun. Zekâtınızı verin. Hacc ve umrenizi yapın. Birbirinize hakkı tavsiye ettiğiniz gibi yöneticilerinizi de tavsiyeden mahrum etmeyin ve onları aldatmayın. Dünya sizi aldatmasın. Kişi, bin sene de yaşasa, gördüğünüz gibi, benim bu halime düşmekten başka çaresi yoktur. Allah, âdemoğluna ölümü takdir etmiştir. Onların en akıllısı, Rabbine en çok itaat eden ve hesap gününe iyi hazırlanandır.⁸¹ Ey insanlar! Bu hastalık Rabbimizin rahmeti, peygamberinizin duası ve sizden önceki salihlerin ölüm sebebidir.⁸² Ebû Ubeyde de bu hastalıktan kendisine düşen payı almıştır”⁸³ de-

⁷⁶ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimeşk*, 25: 485. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 399.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 78-79.

⁷⁷ Ali Muhammed Sallabi, *II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, 305.

⁷⁸ Ahmed Nedvi-Said Sahib Ansârî, *Asrı Saâdet Peygamberimiz ve Ashabı*, 2: 357.

⁷⁹ İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahhâru'l-hulefâ*, 381.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 79.

⁸⁰ Ebû Ubeyde'den gerekli talimatı alan Ebû Musa, yola çıkmak üzere evine gittiğinde eşinin de vebaya yakalandığını gördü ve bu durumu Ebû Ubeyde'ye haber verdi. Bk. İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 79.

⁸¹ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimeşk*, 25: 486-487.; Ayrıca bk. Muhammed Yusuf Kândehevî, *Hz. Peygamber ve Ashabının Yaşadığı Müslümanlık*, çev. Ahmet M. Büyükcınar, A. Ömer Tekin, Ö. Faruk Harman (İstanbul: Kalem Yayınevi, 1977), 2: 716-717.

⁸² İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahhâru'l-hulefâ*, 381.; İzzuddin Ebû'l Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi't-târih* (Beyrut: Darü'l Kütübi'l Alemiyye, 1987), 2: 399.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 399-400.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7: 78-79.; Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Meârif, t.y.), 4: 61.; Şibli Nu'mani, *Bütûn Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 138.

⁸³ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, 9: 388.; Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzi, →

dikten kısa bir müddet sonra vücudu bu hastalığa daha fazla dayanamadı ve 58 yaşında⁸⁴ iken Ürdün'de Beyzan yakınlarında bulunan Fihl köyünde⁸⁵ veya Cabiye'de⁸⁶ vefat etti.⁸⁷ Onun tekfin ve kabre konulmasında Muaz b. Cebel, Amr b. el-Âs ve Dahhâk b. Kays görev aldı.⁸⁸ Vefat ettiği yerde defnedilmeyi vasiyet etti.⁸⁹ İbn Sa'd, Ebû Ubeyde'nin kabrinin Kudüs'te Remle'ye yakın ve vebanın çıktığı yer olan Amvâs'ta olduğunu ifade etmektedir.⁹⁰

Muâz b. Cebel, Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın vefatıyla birlikte orada bulunanlara, "Allah'a yemin ederim ki sizler bugün öyle bir adam kaybettiniz ki, ondan daha dindar, daha temiz ve daha merhametli birini görmedim"⁹¹ dedikten sonra onun vefat haberini Halife Ömer'e şu mektupla bildirdi: "Allah için emin olanı ve Allah'ı çok yüce olarak kabul edenî göz önüne getir. Hem sizin hem de bizim nazarımızda çok şerefliydi. Ebû Ubeyde b. Cerrah, Allah onun bütün günahlarını affetsin, vefat etti. "Biz Allah'tanız ve yine ona döneceğiz..." (Bakara, 2/156) Bunları sana yazarken ölüm her tarafı kasıp kavurmaktadır. Veba hastalığı insanları sarmış bir durumdadır. Kimsenin ecelinde bir aksama bulunmamaktadır. Ölmeyen de yakında ölecektir... Allah'ın rahmet ve bereketi üzerinize olsun." Bu haberi alan Hz. Ömer ve Medine'deki Müslümanlar, son derece üzül-düler ve onun için gözyaşı döktüler.⁹²

4.2. Muâz b. Cebel

Muâz b. Cebel, Hazreç kabilesinin Benî Seleme kolundan olup künyesi Ebû Abdurrahman'dır.⁹³ Akabe'de Allah Resulü'yle görüşmüş⁹⁴ ve 18 yaşında Müslüman olmuştur.⁹⁵ Hz. Peygamber'in katıldığı gazvelerin genelinde bulunmuştur. Sahabiler arasında fakih biri olarak tanınan Muaz, Hz. Peygamber tarafından Mekke'nin fethinden sonra orada bulunan halka dinlerini öğretmek ama-

→ →

el-Muntazam fi târihi'l-umem ve'l-mulûk (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995), 4: 247.

⁸⁴ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, 9: 388.; Belâzurî, *Fütühu'l-büldân*, 141.; İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dimeşk*, 25: 488.; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 94.; Zehebî, *Târihu'l-İslam ve vefiyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lam*, (H. 11-40): 174.

⁸⁵ İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dimeşk*, 25: 486.; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 94.; Zehebî, *Târihu'l-İslam ve vefiyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lam*, (H. 11-40): 174.; Ebû Ubeyde'nin kabrinin bulunduğu yer ile ilgili geniş bilgi için bk. Ahmet Önkâl, "Ebû Ubeyde b. Cerrâh", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 1994), 10: 10: 250.

⁸⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 94.

⁸⁷ Belâzurî, *Fütühu'l-büldân*, 141.; Yakut, *Mu'cemü'l-buldân*, 4:158.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 399-400.; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7: 78-79.; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 233.

⁸⁸ Ebû Ubeyde kabre konulup üzerine toprak serpildiğinde Muâz, onun hakkında övücü ifadeler kullanmıştır. Bk. Kelâî, *el-İktifa bi Tazammenehu min Megazi Rasulillah ves Selasetil Hulefa*, 2: 314.

⁸⁹ Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-Askalani, *el-İsabe fi temyizi's-sahabe* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415), 3: 478.

⁹⁰ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, 9: 388.

⁹¹ Ahmed Nedvi-Said Sahib Ansari, *Asrı Saâdet Peygamberimiz ve Ashabi*, 2: 14.

⁹² Kelâî, *el-İktifa bi tazammenehu min megazi Rasulillah ve's-selasetil hulefa*, 2: 327.; Ali Muhammed Sallabi, *II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, 300.

⁹³ Belâzurî, *Fütühu'l-büldân*, 141.; Zehebî, *Târihu'l-İslam ve vefiyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lam*, (H. 11-40): 174.

⁹⁴ İkinci Akabe biatına katılan 70 kişiden biridir. Bk. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, 3: 539-540. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 94-95.

⁹⁵ Zehebî, *Târihu'l-İslam ve vefiyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lam*, (H. 11-40): 174.

ciyla görevlendirilmiştir.⁹⁶ Aynı zamanda Yemen'e amil olarak gönderilmiştir.⁹⁷ Hz. Ebu Bekir döneminde de aynı görevde bulunmuş ancak daha sonra Şam fetihlerinde bulunmak amacıyla geri dönmüştür.⁹⁸ Hz. Ömer'in halifeliği döneminde de önemli görevlerde bulunmuştur.⁹⁹

Ebu Ubeyde, vebadan hastalanınca yerine Muâz b. Cebel'i tayin etti.¹⁰⁰ Namaz vakti yaklaştığından insanlara namaz kıldırması için Muaz'a talimat verdi. Ancak daha namaz bitmeden Ebu Ubeyde, hayata gözlerini yumdu. Bir taraftan Ebû Ubeyde'nin vefatı diğer taraftan vebanın bütün şiddetiyle etkisini sürdürmesi, insanları dehşetli bir şaşkınlığa sevk etti. Bunun akabinde orada bulunanlar,¹⁰¹ Muaz'ın yanına gelerek, "Allah'a dua et. Ta ki bu belayı üzerimizden kaldırsın" dediler. Bunun üzerine Muaz, "Bu bir bela değil, Allah'ın içinizde bazılarıma mahsus kıldığı şehadettir"¹⁰² diyerek onlardan farklı düşünmüştür. Ebû Ubeyde vefat edince Şam'ın idaresi Muâz'a geçti.¹⁰³

Başka bir rivayete göre ise Muaz'ın halka şöyle hitap ettiği bildirilir: "Ey insanlar! bu hastalık Rabbimizin rahmeti, peygamberinizin duası ve sizden önceki salihlerin ölüm sebebidir."¹⁰⁴ Muaz'ın ailesine de bu hastalıktan payının verilmesini Yüce Allah'tan diliyorum."¹⁰⁵

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih* adlı eserinde Ebû Ubeyde ve Muâz'ın "Bu hastalık, peygamberinizin duasıdır" şeklindeki sözlerinin anlamını şu şekilde ifade etmektedir: "Cebrâil, Allah Resulü'nün yanına gelerek, ümmetin savaşla mı yoksa taun ile mi yok olmasını istiyorsun sorusuna Allah Resulü, 'Taun ile' diye cevap verdi."¹⁰⁶

⁹⁶ Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer el-Vâkidî, *Kitâbu'l-meğâzi* (Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1989), 3: 889.; Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, 3: 889.: 3: 73.

⁹⁷ Ebû Ubeyd Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam, *Kitâbü'l-emvâl*, thk. Dr. Muhammed Ammare (Beyrut: Darü's-Şuruk, 1989), 100, 116, 120, 137, 529.; Buhârî, "Zekât", 33.; İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, 3: 540.; Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 95-97.

⁹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 94-95.

⁹⁹ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, 529.; Yusuf el-Kardâvî, *İslam Hukukunda Zekât*, trc. İbrahim Sarmış (İstanbul: Kayhan Yayınları, 1984), 1: 334.

¹⁰⁰ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, 3: 383.; Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî (Riyad: Dâru Tayyibe, 1985), 155.; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimeşk*, 25: 486.

¹⁰¹ Şîbli Numânî'nin aktardığı bir bilgiye göre, orada bulunan Amr b. el-Âs, kendilerini yok eden bu korkunç hastalığın muhtemelen Yahudilere gelen belalar türünden olabileceğini, bunun için herkesin bu yerleri terk etmesi gerektiğini söyledi. Bunun üzerine Muâz'ın minbere çıkarak halka konuşma yaptığını ifade etmektedir. Bk. Şîbli Nu'mani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 138.

¹⁰² İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 3: 544.

¹⁰³ Muâz b. Cebel, Ebû Ubeyde'nin vefatından sonra ayağa kalkarak şu konuşmayı yaptı: "Ey insanlar! Günahlarınızı sebebiyle Allah'a tövbe edin ki sizleri bağışlasın. Kul, borcundan dolayı rehindir... Bir büyüğünüzü kaybettiğiniz için üzüntünüzü biliyorum. Ben ondan daha iyi kalpli, kötülükten daha uzak, halkını daha çok seven ve ondan daha samimi bir insan tanımıyorum. Ona rahmet dileyin." Bk. Kelâî, *el-İktifa bi Tazammenehu min Megazi Rasulillah ves Selasetil Hulefa*, 2: 314.; Kândehelevî, *Hz. Peygamber ve Ashabının Yaşadığı Müslümanlık*, 2: 717.

¹⁰⁴ Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 401.; Ahmed b. Hanbel, buna ek olarak şunu da ilave etmektedir: "Fakat siz esas bundan daha şiddetlisinden korkun. O da kişinin evine mümin mi yoksa münafık mı döndüğünden haberdar olmamasıdır. Aynı şekilde çocuklarınızın idareciliğinden korkun." Bk. Ebu Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel (241/855), *Kitabü'z-Zühd* (Beyrut: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999), 150.

¹⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 400.; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 79.

¹⁰⁶ Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 401.

İbn Kesir'in aktardığı bir habere göre, Muaz b. Cebel'in vebaya yakalanmadan önce vebanın bir rahmet olduğunu ve Peygamber'in de duası olduğunu ifade ettikten sonra Allah Resulü'nün şu sözlerini aktardı: "Siz Şam'a gidecek ve Amvâs denen bir yerde konaklayacaksınız. Orada vücutlarınızda karasinek iriliğinde çıbanlar çıkacaktır. Allah, o çıbanlar sayesinde sizleri, çoluk çocuklarınızı şehit edecek¹⁰⁷ ve mallarınızı da temizleyecektir." Ardından "Allah'ım, eğer benim bu hadisi Allah Resulü'nden işittiğimi biliyorsan Muaz ve ailesine bu vebadan en büyük payı ver ve afiyete de erdirme" şeklinde dua etti.¹⁰⁸ Bunun akabinde oğlu Abdurrahman bu hastalığa yakalandı.¹⁰⁹ Oğlunun yanına giderek "Gerçek Rabbindendir, sakın şüphe edenlerden olma"¹¹⁰ ayetini okudu. Oğlu da "...İnşallah beni sabredenlerden bulacaksın"¹¹¹ şeklinde karşılık verdi ve çok geçmeden Abdurrahman vefat etti.¹¹²

Muâz b. Cebel, bu hastalıktan kendisinin de payını istedi. Ardından avucunda vebanın izlerini görmeye başladı. Avucunu öpmeye başladı ve "Sendeki bu rahatsızlığa karşılık dünyadaki hiçbir şeyi tercih edip kabul edemem.¹¹³ Allah'ım bunu bereketli kıl. Zira sen küçük şeyleri bereketli kıalarsan, o şey büyür"¹¹⁴ dedikten kısa bir müddet sonra hastalık bütün vücuduna yayıldı. Ağrıları arttı ve yanına gidip gelenlere bazı tavsiyelerde bulundu.¹¹⁵ Yerine Amr b. el-Âs'ı vekil bıraktı ve dünya hayatının sadece Allah'a kavuşmaya engel bir örtü olduğu düşüncesi bütün ruhunu sardı. Huşu ve huzur içerisinde¹¹⁶ 34¹¹⁷ veya 38 yaşında iken Ürdün'ün el-Ukhuvâne bölgesinde¹¹⁸ vefat etti.¹¹⁹

Muâz, vefat ettiğinde Amr b. el-Âs, onun cenaze işleriyle meşgul oldu ve

¹⁰⁷ İmam Malik'in aktardığına göre şu beş zümre şehittir: "Veba hastalığından ve karın ağrısından ölenler. Suda boğulanlar. Yıkık altında ölenler ve Allah'ın dini uğruna ölenler." Bk. İmam Mâlik, *el-Muvatta*, "Salâtü'l-cemâa", 2.

¹⁰⁸ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 6: 203.

¹⁰⁹ İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbâru'l-hulefâ*, 381.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 400.

¹¹⁰ Bakara, 2/147.

¹¹¹ Saffât, 37/102

¹¹² İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 3: 383.; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbâru'l-hulefâ*, 381.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 400.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 78.; Zehebî, *Târîhu'l-İslam ve vefiyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lam*, (H. 11-40): 177.; Kelâi, *el-İktifa bi tazammenehu min megazi Rasulillah ve's-selasetil hulefa*, 2: 315.

¹¹³ İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbâru'l-hulefâ*, 381.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 400.

¹¹⁴ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 3: 383.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 6: 203.

¹¹⁵ Muâz yanına gelenlere şöyle tavsiyede bulundu: "Sizler daha hayattayken ve sizlere mühlet verilmişken hayırlı amel işleyin. 'Keşke hayırlı ameller işleseydim' demeden önce bunları yapın. Sonra yapmak için fırsatınız olmayacak. Bitip tükenmeden ve başkalarına miras olarak bırakmadan önce yanınızda bulunandan infak edin. Bilin ki ancak yiyebildikleriniz, bağışladığınız ve önden gönderdikleriniz sizindir. Bunun dışındakiler ise varislerinizdir." Bk. Ali Muhammed Sallabi, *İl. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, 301.

¹¹⁶ Şibli Nu'mani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 138-139.

¹¹⁷ İbn. Hacer, *el-İsabe fi Temyizi's-Sahabe*, 6: 109.

¹¹⁸ Belâzurî, *Fütühu'l-büldân*, 141.; İbn Kesir, onun Şam'ın Gurinsan bölgesinin doğusunda vefat ettiğini yazmaktadır. Bk. *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 95.; Zehebî ise kabrinin Filistin'deki Gavr bölgesinde olduğunu ifade eder. Bk. *Târîhu'l-İslam ve Vefiyâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lam*, (H. 11-40): 177.

¹¹⁹ İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbâru'l-hulefâ*, 381.; Belâzurî, *Fütühu'l-Büldân*, 141.; Yakut, *Mu'cemü'l-Buldân*, 4: 158.; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb fi ma'rifeti'l-ashâb*, 3: 1403.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 399.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 3: 167.; Muaz, vefat etmeseydi Hz. Ömer'in kendisinden sonra halife olarak düşündüğü kişilerdendir. Bk. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 3: 546.

cenaze namazını kıldırdı. Ardından Halife Ömer'i bilgilendirmek üzere bir mektup gönderdi.¹²⁰ Ebû Ubeyde'den sonra Muâz'ın da veba salgınından hayatını kaybetmesi Hz. Ömer'i son derece üzdü. Halife, Muâz'ın ilim ehli olduğunu, hayırlı ve bereketli bir ömür geçirdiğini ifade eden cümleler kullandı ve orada bulunan Müslümanlarla birlikte ağladı.¹²¹

Muâz'ın ölümü bu derece arzulanması hakikaten çok manidardır. Bu da dinin insan tabiatı üzerinde bıraktığı vecd ve şevkten akılları hayrete sevk edecek bir boyuta ulaştığını göstermektedir. Veba salgını, binlerce insanı kasıp kavurmuşken Muâz gibi insanlar, bu felaketi bile büyük bir tevekkülle ve adeta bir nimet gibi karşılamışlardır.¹²²

4.3. Yezid b. Ebî Süfyan

Ümeyyeoğullarından Ebû Süfyan'ın oğlu olan Yezid, Mekke'nin fethi esnasında Müslüman olup "Yezidü'l-Hayr" olarak bilinmekteydi. Huneyn Savaşı'na katılmış ve Allah Resulü tarafından kendisine ganimet mallarından pay verilmiştir. Hz. Ebû Bekir döneminde Şam bölgesinin fethi için gönderilen ordulardan birinin komutanı olarak görevlendirilmiştir. Dimeşk fethedildiğinde oranın ilk valisi olmuş ve Hz. Ömer döneminde bölgedeki görevini sürdürmüştür.¹²³

Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın vefat haberini alan Hz. Ömer, onun yerine Şam'a vali olarak Yezid b. Ebî Süfyan'ı görevlendirdi.¹²⁴ O esnada Kayseriye'nin fethi ile meşgul olan Yezid de veba hastalığına yakalandı. Muhasara görevini kardeşi Muaviye b. Ebi Süfyan'a bırakarak Dimeşk'e döndü¹²⁵ ve bir müddet sonra orada vefat etti.¹²⁶ Nesli devam etmedi.¹²⁷ Yezid b. Ebî Süfyan vefat ettiğinde Hz. Ömer, onun yerine kardeşi Muaviye'yi Dimeşk'e vali tayin ederek oranın haracını toplama görevini kendisine verdi.¹²⁸ Ürdün'deki askerlerin başına ve ora-

¹²⁰ Amr b. el-Âs, Muâz b. Cebel'i defin ettikten sonra onun kabri başında şunları söyledi: "Ey Muâz! Allah sana rahmet etsin. Biz seni Müslümanların nasihat edenlerinden ve en hayırlılarından biliyoruz. Sen cahillere edep öğrettirdin. Facirlere karşı da son derece serttin. Müminlere de merhametliydin." Bk. Kelâî, *el-İktifa bi tazammenehu min megazi Rasulillah ve's-selasetil hulefa*, 2: 317.; Ali Muhammed Sallabi, *II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, 301.

¹²¹ Hz. Ömer'in ifadeleri şu şekildedir: "Allah Muâz'a merhamet etsin. Onun vefatıyla bu ümmet ilimden mahrum kaldı. Onunla yaptığım birçok istişarede dediklerini kabul etmiştim. Onun insanları en hayırlıya ve bereketli olana sürüklediğini gördüm. Onun ilminden çok istifade ettik. Bizi hayra çok teşvik etti. Allah ona Salihlerin mükâfatını versin." Kelâî, *El İktifa bi tazammenehu min megazi Rasulillah ve's-selasetil hulefa*, 2: 317.

¹²² Şibli Nu'mani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 139.; Algül, *İslâm Tarihi Hulefâi Râşidîn*, 3: 182.

¹²³ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 95.; Zehebî, *Târîhu'l-İslam ve vefiyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lam*, (H. 11-40): 179.; İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyizi's-sahabe*, 6: 516-517.

¹²⁴ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 141.

¹²⁵ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 141, 142.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 95.

¹²⁶ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 141, 142.; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 382.; Yakut, *Mu'cemü'l-buldân*, 4:158.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2: 399.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7: 78.; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, 1: 312.

¹²⁷ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, 9: 409.

¹²⁸ Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah İbn Şihâb ez-Zührî, *el-Megâzî*, ed. Mehmet Azimli, çev. Mehmet Nur Akdoğan (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 143.; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 382.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2: 401.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 79.; Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, 4: 62.; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, 1: 312.

daki haracın toplama görevine ise Şurahbîl b. Hasene'yi getirdi.¹²⁹

4.4. Hâris b. Hişâm

Benî Mahzûm kabilesine mensup olan Hâris b. Hişâm b. el-Muğîre,¹³⁰ Ebû Cehil'in kardeşi olup Mekke'nin fethi esnasında Müslüman olmuştur. Hz. Peygamber, onun kalbini İslam'a ısındırmak amacıyla Huneyn ganimetlerinden pay vermiştir. Hz. Peygamber döneminde Mekke'de yaşamış daha sonra Hz. Ebû Bekir'in halifeliği zamanında Şam fetihlerine katılmış, Fihl ve Ecnadeyn savaşlarında da bulunmuştur. Lider bir kişiliğe sahip olan Hâris, bu özelliğini Müslüman olduktan sonra da sürdürmeye devam etmiştir. Şam bölgesinin fethi için Mekke'den ayrılınca, Mekke halkı çok üzülmüş ve onun gidişatından dolayı gözyaşı dökmüştür. Kaynakların büyük çoğunluğuna göre Amvâs Vebası'nda şehit olmuştur.¹³¹

Hâris b. Hişâm, akrabalarıyla birlikte yetmiş kişi Şam'a gitmişlerdi. Bunların arasında sadece dört kişi hayatta kalmıştı.¹³² Muhacir b. Halid, hem bu olay hem de vebanın halkı ne hale getirdiğini anlatan bir şiir okumuştur:

“Şam'a gidip yerleşen orada kalır.

Şam, bizi yok etmezse bile sıkıntıya düşürür.

Benî Rayta kabilesinden bıyıkları kırılmamış yirmi kahraman genç yok oldu.

Onların amcazadelerinden de bir o kadar yok oldu.

Şaşan kimse, işte böyle bir duruma şaşar.

Darbe ve hastalık olanların ölümü oldu.

Kâtip, bizim için kadere bunu yazdı.”¹³³

4.5. Ebû Cendel

Süheyl b. Amr'ın oğlu olan Ebû Cendel'in asıl adı As'tır. Hz. Peygamber'in tebliğini kabul edenlerin ilklerinden olan Ebû Cendel, babası tarafından zincire vurulmuş ancak daha sonra kaçmayı başarmış ve zincirleriyle birlikte Hudeybiye Antlaşması'na katılmıştır. Hz. Peygamber'in yoğun ısrarları neticesinde ant-

¹²⁹ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, 4: 62.; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 382.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 401.; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 79.

¹³⁰ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 141.

¹³¹ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, 9: 407-408.; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 382.; Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme Zühre b. Harb en-Nesâi İbn Ebû Heyseme, *Ahbâru'l-mekkiyin min kitâbi'l-târîhi'l-kebir* (Riyad: Daru'l-Vatan, 1997), 222.; Yakut, *Mu'cemü'l-büldân*, 4:158.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 399.; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 6: 202, 7: 93.; Zehebî, *Târîhu'l-İslam ve vefiyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lam*, (H. 11-40): 183-184.; Ahmed Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, 1: 312.; Harîs'in Hz. Ebû Bekir döneminde gerçekleşen Ecnadeyn Savaşı'nda vefat ettiğine dair bilgiler de bulunmaktadır. Bk. Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 141.; Aynı zamanda Yermük Savaşı'nda vefat ettiğini aktaranlar da var. Bk. İbn Abdîberr, *el-İstî'âb fi ma'rifeti'l-ashâb*, 1: 303.

¹³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 402-403.; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7: 80.; Ahmed Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, 1: 312.

¹³³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 80.

laşmanın maddeleri dışında tutulmayarak Mekkelilere iade edilmiştir. Sonraki yıllarda Ebû Basir'le birlikte Mekkelilere zor anlar yaşatmış ve netice itibariyle Medine'ye giderek Müslümanlara katılmayı başarmıştır. Hz. Ömer'in halifeliği döneminde Şam fethine katılmış ve Amvâs Vebası'nda şehit olmuştur. Nesli devam etmemiştir.¹³⁴

4.6. Süheyl b. Amr

Benî Âmir b. Lüeyy kabilesinden olan Süheyl b. Amr, Ebû Yezid künyesiyle de bilinmektedir.¹³⁵ Kureyşlilerin hatiplerinden olup Hudeybiye'de Müşriklerin temsilcisi olarak katılmıştır.¹³⁶ Mekke'nin fethinden sonra Ci'râne'de Müslüman olmuştur. Allah Resulü, Huneyn ganimetlerinden kendisine pay vermiştir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra çıkan dinden dönme olaylarında, insanları yatıştırma ve İslam dininde sebat etme konusunda kilit rol oynamıştır. Amvâs Vebası'nda hayatını kaybedenlerdendir.¹³⁷

4.7. Fadl b. Abbâs

Ebû Muhammed künyesiyle bilinen Fadl, Hz. Abbas b. Abdulmuttalib'in oğludur.¹³⁸ Çok genç yaşta Hz. Peygamber'in sohbetiyle müşerref olmuş, Mekke'nin fethi ve Huneyn Savaşı'na katılmıştır. Ayrıca Veda haccında da Hz. Peygamber'le birlikte bulunmuştur.¹³⁹ Allah Resulü'nün hastalığında kendisine hizmet etmiş ve vefatında da tekfin işinde görev almıştır.¹⁴⁰ Hz. Ömer döneminde Şam fetihlerinde bulunmuş, Amvâs Vebası'nda hayatını kaybetmiştir.¹⁴¹

4.8. Şürahbîl b. Hasene

Ebû Abdullah künyesi ile de bilinen¹⁴² Şürahbîl b. Hasene, Mekke'de dünyaya gelmiştir. Temim kabilesine mensup olduğu söylene de aslen Kinde kabilesindedir. Babası Abdullah'ı çok küçük yaşta kaybettiğinden annesi olan Hasene'nin ismiyle meşhur olmuştur. İslam'ın ilk dönemlerinde Müslüman olmuş ve Habeşistan'a hicret etmek zorunda kalan Müslümanlar içerisinde yer almıştır. Hayber'in fethi esnasında Medine'deki Müslümanlara katılmıştır. Allah Resulü ile birlikte bazı gazvelere katılmış ve çeşitli görevlerde bulunmuştur. Hz. Ebû Bekir'in halifeliği zamanında önce Ridde savaşlarında aktif rol almış ardından

¹³⁴ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, 9: 409.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 6; 202, 7: 96.; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, 4: 1621-1622. Zehebî, *Târîhu'l-İslam ve vefiyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lam*, (H. 11-40): 184.

¹³⁵ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 141.

¹³⁶ İbn Abdilberr, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, 2: 669.

¹³⁷ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, 9: 408.; Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 141.; İbn Hibbân, *es-Siretu'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 382.; Yakut, *Mu'cemü'l-Buldân*, 4: 158.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-târîh*, 2: 399.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 6; 202.; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, 2: 669-672.; Zehebî, *Târîhu'l-İslam ve vefiyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lam*, (H. 11-40): 184.; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, 1: 312.

¹³⁸ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 141.

¹³⁹ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, 9: 403.

¹⁴⁰ İbn Hişam, *es-Siretu'n-nebeviyye*, 4: 315.; Zehebî, *Târîhu'l-İslam ve vefiyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lam*, (H. 11-40): 182.

¹⁴¹ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 141.; Yakut, *Mu'cemü'l-buldân*, 4:158.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 6; 202.

¹⁴² Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 141.

dan Şam'ın fethi için görevlendirilen dört komutandan biri olmuştur. Şürahbil, bu görevini Hz. Ömer döneminde de sürdürmüş ve Amvâs Vebası'nda 67 veya 69 yaşında iken vefat etmiştir. Kabri, Ürdün'de Livâü'l-Ağvâri'ş-Şimâliyye bölgesindeki Vâdilyâbis köyünde bir caminin içinde bulunmaktadır.¹⁴³

4.9. Ebû Malik el-Eş'arî

Asıl adı Ka'b b. Asım olan Ebû Malik el-Eş'arî, Hayber'in fethi esnasında Habeşistan'dan gelerek Medine'ye yerleşmiştir. Allah Resulü ile birlikte bazı gazvelere katılmış ve Hevazın kabilesi üzerine bir grubun başında görevlendirilmiştir. Daha sonra fetih amacıyla Şam'a yerleşmiş ve Amvâs Vebası'nda vefat etmiştir. Ebû Malik, Hz. Peygamber'den hadis de nakletmiştir.¹⁴⁴

4.10. Utbe b. Suheyl

Utbe b. Suheyl, Mekke'nin fethinden sonra babasıyla birlikte Müslüman oldu. Hz. Ömer'in halifelîği zamanında ailesiyle birlikte Şam'a yerleşti. Şam bölgesinin fetihlerinde bulundu ve Amvâs Vebası'nda hayatını kaybetti.¹⁴⁵

4.11. Âmir b. Geylân

Sakif kabilesine mensup olan Âmir b. Geylân, babasından önce Müslüman olmuştur. Medine'ye hicret edip Hz. Peygamber'le birlikte yaşamıştır. Daha sonra Âmir ve kardeşi Ammâr, Hâlid b. Velid ile birlikte Bizanslılarla yapılan savaşlara katılmak amacıyla Şam'a yerleşmiş ve Amvâs Vebası'nda vefat etmiştir.¹⁴⁶

4.12. Âmir b. Ebî Vakkas ez-Zühri

Sa'd b. Ebî Vakkas'ın kardeşi olan Âmir, İslamiyet'i kabul eden ilk Müslümanlardan biridir. Müslüman olduğundan dolayı başta anne ve babası olmak üzere kabilesinin zulmüne maruz kalmış ve Habeşistan'a hicret etmek zorunda kalmıştır. Daha sonra Medine'ye de hicret eden Âmir, Hz. Peygamber'le birlikte Uhud Savaşı'na katılmıştır. Hz. Ömer'in halifelîği döneminde Şam'a gitmiş ve Amvâs taununda vefat etmiştir.¹⁴⁷

4.13. Ammâr b. Geylan

Ammâr b. Geylan b. Seleme, Sakif kabilesine mensuptur. Kardeşi Amir'le

¹⁴³ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, 9: 397.; Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 141.; Yakut, *Mu'cemü'l-buldân*, 4:158.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 6; 202.; Zehebî, *Târîhu'l-İslam ve vefiyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lam*, (H. 11-40): 181.; İbn Hacer, *el-İsâbe fi'temyizi's-sahabe*, 3: 265-266. Mehmet Efendioğlu, "Şürahbil b. Hasene", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 2010), 39: 268, <https://islamansiklopedisi.org.tr/surahbil-b-hasene>.

¹⁴⁴ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, 9: 403-404.; Zehebî, *Târîhu'l-İslam ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lam*, (H. 11-40): 185.

¹⁴⁵ İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 382.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 399.; İbn Hacer, *el-İsâbe fi'temyizi's-sahabe*, 4: 361. Şibli Nu'mani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 139.

¹⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 399.; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb fi ma'rifeti'l-ashâb*, 2: 796.; İbn Hacer, *el-İsâbe fi'temyizi's-sahabe*, 3: 481.

¹⁴⁷ Âmir'in farklı yerlerde vefat ettiğine dair rivayetler de bulunmaktadır. Bk. Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 137.; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb fi ma'rifeti'l-ashâb*, 2: 799.; Nuri Topaloğlu, "Âmir b. Ebî Vakkas", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 1991), 65, <https://islamansiklopedisi.org.tr/amir-b-ebu-vakkas>.

birlikte Müslüman olmuş ve Halid b. Velid ile birlikte Şam fetihlerinde bulunmak amacıyla bölgeye gitmiştir. Amvâs Vebası'nda şehid olmuştur.¹⁴⁸

5. Vebadan Sonra Halifenin Şam'a Gitmesi

Amvâs Vebası'nda halk, benzeri görülmemiş bir sıkıntı çekmiş¹⁴⁹ ve Şam'ı fetheden önemli komutanların da içinde bulunduğu birçok kişi hayatını kaybetmişti.¹⁵⁰ Ölenler içerisinde askerler olduğu gibi sivil halk da vardı. Bundan dolayı insanlar arasında korku ve panik meydana gelmişti.¹⁵¹ Özellikle Allah Resulü'nün güzide sahabilerinden bazılarının vefat etmesi, halifeyi ciddi bir şekilde etkilemişti. Dolayısıyla hayatını kaybedenlerin mirasının dağıtılması gerekiyordu. Bu mirasla ilgili bazı sıkıntılar olduğu anlaşılıyor. Bunun için ordu komutanları, geride kalanların miras problemini halletmesi için Hz. Ömer'i bölgeye davet ettiler.¹⁵² Diğer taraftan Suriye bölgesinde meydana gelen ve birçok yerleşim birimine yayılan veba felaketinin etkisi uzun yıllar devam etmiş ve pek çok iş yarıda kalmıştır.¹⁵³

Vebanın tesirinin çok uzun süre devam etmesi, düşmanların Müslümanlara karşı iştahlanmasına sebebiyet vermiştir.¹⁵⁴ Bir taraftan vebanın etkisi öbür taraftan düşmanlarının memleketlerine saldırma endişesi, Müslümanları bir hayli endişeye sevk etmiştir.¹⁵⁵

Halife Ömer hem Müslümanların içinde bulunduğu bu sıkıntıdan kurtarmak ve vefat edip geride mal bırakanların mallarını, Müslümanlar arasında pay etmek¹⁵⁶ hem de düşman ordularının o bölgelere saldırmalarına engel olmak amacıyla Şam'a gitmeye karar vermiştir. Halifenin Şam'a gitmesi, orada bulunan Müslümanları ziyadesiyle memnun ettiği gibi düşmanlarının da Müslümanlara saldırma niyetinden vazgeçirmesine sebebiyet vermiştir.¹⁵⁷

Düşmanların Müslümanlara saldırmasını engelleyen bir başka sebep de veba salgınının kendilerine bulaşacağı endişesiydi. Zira Herakleios, vebadan dolayı savunma gücünü kaybeden Müslümanlara saldırmaktan çekindiği gibi, Irak'ta veba salgınını duyan Sasani İmparatoru Yazdicerd, kaybettiği toprakları geri alma cesaretinde bulunamamıştır.¹⁵⁸

Halife, beldeleri dolaşmak, komutanlarını ve tercih ettikleri hayırlı işlerini

¹⁴⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyizi's-sahabe*, 4: 472.

¹⁴⁹ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (354/965), *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, ed. Mehmet Azimli, çev. Harun Bekiroğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 381.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 401.; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 79.

¹⁵⁰ Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli'l-enfesi nefîs*, 2: 245.

¹⁵¹ Ateş, *Hz. Ömer*, 1: 382.

¹⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 402.; Julius Wellhausen, *İslam'ın En Eski Tarihine Giriş*, trc. Fikret İşiltan (İstanbul: Ankara Matbaası, 1960), 59.

¹⁵³ Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, 1: 313.

¹⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 401.; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 79.

¹⁵⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 79.

¹⁵⁶ Mirası taksim etme işi, orada bulunan komutanlara zor gelmiş ve Hz. Ömer'i bölgeye davet etmişlerdir. Bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 79.

¹⁵⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 79.

¹⁵⁸ Ateş, *Hz. Ömer*, 1: 382, 388-389.

kontrol etmek, halkın durumunu araştırmak ve aynı zamanda vebada sağ kurtulanları teselli etmek amacıyla Medine'den çıkıp dolaşmaya karar verdi.¹⁵⁹ Ancak bölgeye gitmeden önce Medine'de bulunan kişilerle istişare ihtiyacı hissetti. Bu amaçla istişare heyetini topladı ve "Bölge halkının geriye ne bıraktıklarını görmek için buldukları yerleri dolaşmam gerektiği kanaatine vardım. Bu hususta görüşlerinizi bana bildiriniz" dedi. Orada hazır bulunanlar arasında o sene Müslüman olan Kâ'bu'l-Ahbar da vardı. Kâ'b, halifeye: "Ey müminlerin emiri! Nereden başlamak istersin?" diye sorunca Hz. Ömer, "Irak'tan" diye cevap verdi.¹⁶⁰ Bunun üzerine Kâ'b, "Hayır, öyle yapma çünkü kötülük on kısımdır. Bunların dokuzu doğuda, birisi batıdadır. İyilik de on kısımdır. Dokuzu batıda, birisi de doğudadır. Şeytanın boynuzu ve şifa bulmaz her türlü hastalık buradadır" diye ifade etti. Hz. Ali ise fikrini şöyle beyan etti: "Ey müminlerin emiri! Kûfe, hicretten sonra hicret içindir. Orası İslam'ın bir kubbesidir. Bir gün gelecek herkes oraya gitmeyi isteyecektir." Bunun üzerine Hz. Ömer şunları söyledi: "Amvâs'takilerin mirasının kaybolma ihtimali var. Dolayısıyla işe Şam'dan başlayarak mirasları taksim edeceğim. Ondan sonra içimden geçen şeyleri, onlar için yapmaya çalışacağım. Daha sonra oradan dönüp diğer beldeleri dolaşacağım."¹⁶¹

Hz. Ömer, istişare yaptıktan sonra Medine'den ayrılmadan önce yerine Hz. Ali'yi vekil bırakarak bölgeye gitti. İlk önce Eyle'ye uğradı. Eyle'ye yaklaştığında devesine bindi. Devesinin sırtında ters çevrilmiş bir post vardı. Kendi bineğini ise kölesine verdi. Eyle halkı, onu karşılamaya çıktı. Müminlerin emiri nerede? Diyenlere Hz. Ömer, kendisini kastederek: "İşte önünüzde" diye cevap verdi. Bunun üzerine onu karşılayanlar, "Müminlerin emiri Eyle'de" diyerek halka haber verdiler. Halifenin Eyle'de olduğunu öğrenen halk, onun yanına gitti. Halife Ömer, o geceyi Eyle'de geçirdi. Yırtılan gömleğini yıkayıp yama yapması için manastırdaki rahibe verdi. Rahip de istediği gibi yama yaptı. Hz. Ömer de onu alıp giydi. Rahip ona bir gömlek daha dikti fakat halife bunu kabul etmedi.¹⁶²

Hz. Ömer, bölge halkına maddi yardımda bulundu. Kışlık ve yazlık bölgeleri tayin edip seferlerini düzenledi. Şam'ın sınır şehirlerini ve ana merkezlerini belirleyip valiler tayin etti. Aynı şekilde bölgesinin askeri bakımdan ihtiyaç sayılabilecek eksikliklerini gidermeye çalıştı. Bölge halkını düşmanlardan korumak amacıyla bazı askerleri bıraktıktan sonra bölgenin diğer yerlerini dolaşmaya başladı. Abdullah b. Kays'ı bütün sahil bölgelerinin komutanı yaptı. Şurahbîl b. Hasene'yi görevden alarak onun yerine Muaviye b. Ebî Süfyan'ı getirdi. Halka bunun gerekçesini şu şekilde açıkladı: "Ben onu beni kızdıracak bir hareketten

¹⁵⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 88.; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, 1: 312.

¹⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 402.

¹⁶¹ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, 4: 59.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 402.; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7: 88.

¹⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 401.; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, 1: 312.; Şibli Nu'mani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 139.; Wellhausen, *İslam'ın Eski Tarihine Giriş*, 59.

dolayı değil, ondan daha ehil birini bulduğumdan dolayı görevden aldım.”¹⁶³

Halife Ömer, vebadan ölenlerin miraslarını, vârislerine dağıtıp askerlere gerekli maaşları verdikten sonra sınır boylarındaki bütün merkezlere karakollar inşa ettirdi. Ölenlerden dolayı boşalan askeri kadrolara yenilerini atadı.¹⁶⁴ Daha sonra Şam’dan Medine’ye dönmek istediği zaman kalkıp insanlara bir konuşma yaptı. Konuşmasında şu hususlara dikkat çekti: “Aranızda idareci olarak tayin edildim. Allah’ın sizin yöneticilerinizle ilgili bana verdiği görevleri inşallah yerine getirmişimdir. Ganimetlerinizi aranızda yaydık ve yanımızda bulunan eşyaları sizlere ulaştırmaya çalıştık. Uğruna savaştığınız Şam’ın gelirlerini genişlettik ve yiyeceklerinizi artırdık. Size maaş ve erzak verilmesi hususunda gerekli talimatlarda bulunduk. Yapılması gereken başka bir şey varsa ve bunu biliyorsanız, bize bildiriniz ki Allah’ın izniyle onu da yapalım.”¹⁶⁵

Halife Ömer, Amvâs Vebası’nda hayatını kaybedenlerin miraslarını, hayatta kalan yakınlarının arasında pay edip işleri yoluna koyduktan sonra zilkade ayında Medine’ye geri döndü.¹⁶⁶

Sonuç

İnsanlık tarihi kadar eski olan veba hastalığı, tarihin her döneminde çeşitli bölgelerde farklı isimlerle ortaya çıkmış ve birçok insanın ölümüne sebep olmuştur. İnsanlar, bu salgınla mücadele etmek amacıyla var güçleriyle uğraşmışlar ancak veba, değişik zamanlarda etkisini tekrar göstermiştir.

Allah Resulü, vebanın geçmiş ümmetlerin bir felaketi olduğunu bildiğinden ümmetini bu hastalık karşısında uyarılmış ve tedbirli olmaya davet etmiştir. Aynı şekilde vebaya yakalananların hastalıklarını başkalarına bulaştırmamalarını, sabretmelerini ve mükâfatını Allah’tan beklemelerini tavsiye etmiş ve hastalığının büyük kitlelere yayılmasına engel olmaya çalışmıştır.

İslam tarihinde Amvâs Vebası dışında Hz. Peygamber döneminde, Medine ve çevresinde veba hastalığı görüldüğü gibi Hz. Ömer döneminde de Yahudiler arasında bu hastalık baş göstermiştir. Aynı şekilde daha sonraki dönemlerde değişik bölgelerde bu hastalıktan bahsedilmektedir.

Filistin bölgesinde küçük bir yerleşim birimi olan Amvâs, Hz. Ömer’in halifeliği döneminde çıkan vebayla ismini duyurmuştur. Burada ortaya çıkan veba hastalığı, daha sonra bugünkü Suriye, Filistin, Lübnan, Ürdün ve Irak’ın değişik

¹⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 401.; Ali Muhammed Sallabi, *II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, 302-303.

¹⁶⁴ Şibli Nu'mani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 140.

¹⁶⁵ Hz. Ömer'in bu konuşmasından sonra namaz vakti gelmişti. Ezan okuması için o sıralarda orada bulunan Bilal de vardı. Bilal, Allah Resulü'nün vefatından sonra Medine'yi terk etmiş ve bir daha ezan okumamaya karar vermişti. Halk, Bilal'in ezan okuması için halifeye ricada bulundu. Halife de halkın isteklerini Bilal'e iletti. Bilal, ezanı okumaya başlayınca orada bulunan halkın büyük çoğunluğu ağlamaya başladı. Zira Bilal'in ezan okuması, Allah Resulü'nü akla getirmişti. Bk. İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7: 79.

¹⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 401.; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, 1: 313.

yerlerine sığramış ve binlerce insanın ölümüne sebebiyet vermiştir.

Veba hastalığı ile birlikte sahabenin kader anlayışının birbirinden farklı olduğu ortaya çıkmıştır. Kimisi Allah'tan gelen her şeyi kader olarak kabul edip başa gelen musibetlere karşı sabredilmesi gerektiğini savunurken, bir başkası ise Allah'ın insanlara verdiği cüzi iradeyi ön planda tutarak sebepler dairesinde hareket etmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Hz. Ömer, Şam'da ortaya çıkan salgından halkı kurtarmak amacıyla bölge komutanlarına talimat vermiştir. Amr b. el-Âs, yönetimi devraldıktan sonra halkı hastalıklı bölgeden uzaklaştırmak amacıyla havası temiz olan yüksek yerlere çıkartmıştır. Bu tedbirler netice vermiş ve hastalık etkisini kaybetmiştir. Böylece insanlar, rahat bir nefes almıştır.

Amvâs Vebası'nda aralarında Ebû Ubeyde b. Cerrah, Muâz b. Cebel ve Yezid b. Ebî Süfyan'ın da bulunduğu çok sayıda güzide sahabe hayatını kaybetmiş ve vefat edenlerin sayısı, 25-30 bini bulmuştur. Bu salgınla birlikte binlerce çocuk yetim, bir o kadar da kadın dul kalmış ve bazı ailelerin nesli devam etmemiştir.

Hz. Ömer, Amvâs Vebası'ndan sonra hem vefat edenlerin miraslarını düzenli bir şekilde dağıtmak hem de zor günler geçiren halkı teselli etmek amacıyla Şam bölgesine gitmiştir. Halife, bölge halkının işlerini düzene soktukten ve gerekli yardımları yaptıktan sonra Medine'ye geri dönmüştür.

Kaynaklar

- » Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Musned*. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1995.
- » Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Kitâbü'z-zühd*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999.
- » Ahmed Cevdet Paşa. *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*. Trc. Metin Muhsin Bozkurt. 2 Cilt. İstanbul: Çile Yayınları, t.y.
- » Ahmed Nedvi-Said Sahib Ansârî. *Asrı Saâdet Peygamberimiz ve Ashabı*. Trc. Ali Genceli. 1985. Bs, 6 Cilt. İstanbul: Şamil Yayınları, t.y.
- » Akbaş, Mehmet. *Sahabenin İslam Tebliği (Suriye bölgesi)*. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2009.
- » Algül, Hüseyin. *İslâm Tarihi Hulefâi Râşidîn*. 3 Cilt. Bursa: Emin Yayınları, 2018.
- » Ali Muhammed Sallabi. *II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*. Trc. Mehmet Akbaş. İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.
- » Apak, Adem. *İslam Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*. Ankara: Ankara Okulları Yayınları, 2001.
- » Ateş, Süleyman. *Hz. Ömer*. 2 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2017.
- » Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud el-Belâzurî. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, 1987.
- » Bilge, Mustafa L. "Cuhfe". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 8: 82-83. İstanbul: İsam, 1993. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cuhfe>.
- » Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el- Buhârî. *el-Câmi' u's-sahîh*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2003.
- » Cengiz, Ercan. "Hz. Ömer Döneminde Meydana Gelen Amvas Tâunu ve Etkileri". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/13 (2020): 129-150.
- » Demircan, Adnan. *Râşid Halifeler*. İstanbul: Beyan, 2018.
- » Diyârbekrî, Huseyn b. Muhammed b. Hasan ed-Diyârbekrî. *Târîhu'l-hamîs fi ahvâlî'l-enfesî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009.
- » Ebû Davud, Ebû Davud Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî el-Ezdi. *Sünenu Ebî Dâvud*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâletu'l-Âlemiye, 2009.
- » Ebû Ubeyd, Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellam. *Kitâbü'l-emvâl*. Thk. Dr. Muhammed Ammare.

- Beyrut: Darü's-Şuruk, 1989.
- » Efendioğlu, Mehmet. “Şürahbîl b. Hasene”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: İsam, 2010. <https://islamansiklopedisi.org.tr/surahbil-b-hasene>.
 - » F. Buhl. “Amvâs”. *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: MEB, 1987.
 - » Fayda, Mustafa. *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*. 6. Baskı. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.
 - » Fayda, Mustafa. “Amvas”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: İsam, 1991. <https://islamansiklopedisi.org.tr/amvas>.
 - » Genç, Özlem. “Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa'sına Etkileri”. 2011. 28.
 - » Gümüş, T. Tolga. “Avrupa'da Kara Ölüm ve Dönem Kronikleri”. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20/1 (2011): 139-164.
 - » Halife b. Hayyât, Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî, *Târîhu Halife b. Hayyât*. Riyad: Dâru Tayyibe, 1985.
 - » İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî. *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Cil, 1992.
 - » İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. El-Hasan b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şafîî İbn Asâkir. *Târîhu medîneti Dimeşk*. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1990.
 - » İbn Ebû Heyseme, Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb en-Nesâî. *Ahbâru'l-mekkiyin min kitabi'l-târîhi'l-kebir*. Riyad: Daru'l-Vatan, 1997.
 - » İbn Habib, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî. *el-Muhabber*. Trc. Adem Âpak-İsmail Güler. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
 - » İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyizi's-sahabe*. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415.
 - » İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbâru'l-hulefâ*. Ed. Mehmet Azimli. Trc. Harun Bekiroğlu. 4 Cilt. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
 - » İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdulmelik İbn Hişam. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. Beyrut: Dâru'l-Kitabu'l-Arabî, 1990.
 - » İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebi Bekir b. Eyyub b. Sa'd Şemsuddin b. Kayyim el-Cevziyye. *Zâdu'l-meâd fî hedyî hayri'l-ibâd*. 6 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r- Risale, 1994.
 - » İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer b. Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-Maârif, 1990.
 - » İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-Ma'ârif*. Thk. Server Ukkâşe. Kâhire: arû'l-Ma'ârif, t.y.
 - » İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî ez-Zührî. *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001.
 - » İbn Şihâb ez-Zührî, Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah İbn Şihâb ez-Zührî. *el-Meğâzî*. Ed. Mehmet Azimli. Trc. Mehmet Nur Akdoğan. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
 - » İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî. *el-Muntazam fî târihi'l-umem ve'l-mulûk*. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995.
 - » İbnü'l-Esir, İzzuddin Ebû'l Hasan Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fî't-târih*. Thk. Ömer Abdus-selam et-Tedmirî. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l Kitâbi'l Arabiyye, 1417.
 - » Kândehelevî, Muhammed Yusuf, *Hz. Peygamber ve Ashabının Yaşadığı Müslümanlık*. Trc. Ahmet M. Büyükcınar, A. Ömer Tekin, Ö. Faruk Harman. 4 Cilt. İstanbul: Kalem Yayınevi, 1977.
 - » Kelâî, Ebû'r-Rebi Süleyman b. Musa b. Salim El-Himiri. *El-İktifa bi tazammenehu min mega-zî Rasulillah ve's-selasetil hulefa*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1420.
 - » Kettânî, Muhammed Abdulhay *et-Terâtibu'l-idâriyye*. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, t.y.
 - » Komisyon. *Hadislerle İslam*. 7 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014.
 - » İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvatta*. Beyrut: Dâru Ahyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1985.
 - » Muslim, Ebu'l Huseyn el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî. *Sahîh'u-Muslim*. Riyad: Dâr'u-Taybe, 2006.
 - » Önkal, Ahmet. “Ebû Ubeyde b. Cerrâh”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: İsam, 1994.
 - » Philip K. Hitti. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. Trc. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
 - » Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî. *el-Mebsût*. 31 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.
 - » Suyutî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir es-Suyutî. *Târîhu'l-hulefâ*. Beyrut: Darü'l-Minhac, 2013.

- » Şibli Nu'mani. *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*. Trc. Talip Yaşar Alp. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2015.
- » Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*. Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, t.y.
- » Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *el-Câmiu'l-kebir*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâm, 1996.
- » Vâkidî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer el-Vâkidî. *Kitâbu'l-meğâzi*. Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1989.
- » Varlık, Nûkhet. "Tâun". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: İsam, 2011.
- » Wellhausen, Julius. *İslam'ın En Eski Tarihine Giriş*. Trc. Fikret Işıltan. İstanbul: Ankara Matbaası, 1960.
- » Yakut, Ebu Abdullâh b. Abdillâh el-Hamevî. *Mu'cemü'l-buldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1977.
- » Yusuf el-Kardâvî. *İslam Hukukunda Zekât*. Trc. İbrahim Sarmış. 2 Cilt. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1984.
- » Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî. *Târîhu'l-İslam ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lam*. Thk. Ömer Abdusselam et-Tedmirî. I-LII Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-Arabî, 1993.
- » <https://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/buyuk-veba-salgini-102>

Besteli Mevlid-i Efdal

HÜSEYİN AKPINAR

Prof. Dr., Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları,
Şanlıurfa, Türkiye, akpinar64@hotmail.comGeliş Tarihi / Received Date : 15.04.2020
Kabul Tarihi / Accepted Date : 23.06.2020
Yayın Tarihi / Published Date : 30.06.2020

Atıf / Cite as

Akpinar, Hüseyin. "Besteli Mevlid-i Efdal". *İstem*, 18/35 (2020): 169-197.
<https://doi.org/10.31591/istem.759571>

Öz

Osmanlı devrinden günümüze Anadolu'da mevlid yazma ve okuma geleneği devam etmektedir. Süleyman Çelebi'nin yazdığı *Vesiletü'n-Necât*'in hem kendisi hem de başka müşikşinâlar tarafından bestelendiği ifade edilmektedir. Bunun haricinde başka "Besteli Mevlid"lerin olduğu da bilinmektedir. "Besteli Mevlid"lerden biri de Konya'nın Doğanhisar ilçesinde 1869 yılında doğmuş ve 1939 yılında Konya'da vefat etmiş olan Muhammed İzzeddin Doğanhisarî'nin yazdığı *Mevlid-i Efdal*'dir.

Muhammed İzzeddin Doğanhisarî, Doğanhisar'da başladığı eğitimini Konya, İstanbul, Şam ve Kahire'de devam ettirmiştir. Doğanhisarî'nin Mısır'da Ezher Medresesi'nde okurken müşikşinâ eğitimini aldığı tahmin edilmektedir. *Mevlid-i Efdal*, Doğanhisarî tarafından belli bir makam ve usûl/ritim ile bestelenmiştir.

Doğanhisarî, *Mevlid-i Efdal*'i tefsir, hadis, fıkıh ve siyer gibi ilimlerden faydalanarak yazdığını ifade etmektedir. Doğanhisarî'nin tahminen 1930 yılında yazdığı *Mevlid-i Efdal*'i besteleyerek öğretmesi ve merasimlerde okunmasını sağlamasının sebebi, halka Allah'ın varlığını ve birliğini, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) hayatını, İslâm akâid ve ahlâkını öğretmek istemesidir.

Bir mukaddime, dört fasıl ve bir duâ bölümünden oluşan *Mevlid-i Efdal*, tarafımızca derlenerek notaya alınmış ve istifadeye sunulmuştur. Doğanhisar'da hâlen solo ve koro şeklinde okunmakta olan *Mevlid-i Efdal*, Türk Din Müşikşisi kültür ve repertuarına katkı sağlayacağı gibi "Besteli Mevlid"e de orijinal bir örnektir.

Anahtar Kelimeler: Mevlid-i Efdal, Muhammed İzzeddin Doğanhisarî, Türk Din Müşikşisi, beste, makam.

Abstract

Composed Mawlid-i Efdal

The tradition of writing and reciting mawlid has been going on since the Ottoman era. It is suggested that *Vesiletü'n-Necât*, written by Süleyman Çelebi, was composed by Çelebi himself and some other music lovers. It is also known that there are some other "Composed Mawlids". One of these composed mawlids is *Mevlid-i Efdal*, which was written by Muhammed İzzeddin Doğanhisarî who was born in Doğanhisar in 1869 and died in Konya in 1939.

Muhammed İzzeddin Doğanhisarî began his education in Doğanhisar and continued to study in Konya, İstanbul, Damascus and Cairo. It is estimated that Doğanhisarî was taught musical training while studying at Madrasatul Azhar in Egypt. *Mevlid-i Efdal* was composed by Doğanhi-



"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). (CC BY-NC 4.0)"

sarı through a certain theme and rhythm.

Doğanhisarî suggests that he wrote *Mevlid-i Efdal* by getting help from some disciplines such as hermeneutics, hadith, Islamic jurisprudence and prophetic biography. *Mevlid-i Efdal* was written by Doğanhisarî in approximately 1930. By this mawlid, composed and recited by Doğanhisarî in some ceremonies, he aimed to teach people the existence and oneness of Allah, the life of Prophet Muhammad (PBUH), and Islamic faith and morals.

Mevlid-i Efdal, consisting of an introduction, four chapters and an invocation, was compiled and given notes by the author so that it can serve for public interest. Still being recited in Doğanhisar in solo and chorus forms, *Mevlid-i Efdal* is a unique example of "Composed Mawlids" which has contributed to the culture and repertoire of Turkish Religious Music.

Keywords: Mawlid-i Efdal, Muhammed İzzeddin Doğanhisarî, Turkish Religious Music, composition, theme.

Giriş

Mevlid, ism-i zaman ve ism-i mekân olarak "doğmak, doğum zamanı ve doğum yeri" mânâlarına gelmektedir. Mevlid, İslâmî literatürde Hz. Muhammed 'in (s.a.v.) doğum günü, bugünün yıldönümü münasebetiyle yapılan merasimler ve bu konuda kaleme alınan manzumelere denilmektedir.¹

Konu itibariyle mevlidlerin kaynağını siyer, meğâzi ve şemâil kitapları oluşturmaktadır.² İlk yazılan mevlidler mensur, daha sonra yazılanlar ise manzum olarak yazılmışlardır. Mensur ya da manzum mevlidler genel olarak Hz. Muhammed'in (s.a.v.) doğumu başta olmak üzere hayatı, mu'cizeleri, gazâları, ahlâkı, âhirete irtihâli ve hilyesini anlatan eserlerdir. İslâmî Türk Edebiyatı kategorisinde yer alan mevlidler çoğunlukla mesnevî tarzında yazılmışlardır. Bu tür mevlidler bir nevi "manzum siyerler" olarak değerlendirilmektedir.³

Tarihten günümüze çoğunlukla din âlimleri ve mutasavvıf şairler tarafından çeşitli dillerde çok sayıda mevlid yazılmıştır.⁴ İslam Tarihi'nde ilk yazılan mensur veya manzum mevlidlerin Arapça olması sebebiyle mevlid türü, Arap edebiyatı ve müsikisinde de önemli bir yere sahiptir.⁵ Tarihî süreçte İslâm potası içerisinde yer alan farklı milletlerden âlim, şâir ve sûfiler kendi dillerinde mevlid

¹ Ahmet Özel, "Mevlid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları. 2004), 29: 475-479.

² Zehra Gözütek Tamdoğan, "Mağrib'de Mevlid-i Nebî Merâsimleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (Aralık 2019): 116.

³ Alim Yıldız, *Üç Bülbülden Güllerin Efendisine (Darende'de Okunan Üç Mevlid-i Şerif)*, (Malatya: Nâsihat Yayınları 2010), 19-21; M. Fatih Köksal, *Mevlid-nâme*, (Kırşehir: Diyanet Vakfı Yayınları 2010), 8.

⁴ Arapça ilk mevlidler arasında Vâkidî'ye (ö. 207/823) ait *Mevlid-i Vâkidî* adlı manzume ve Şemseddin İbn Cezerî'nin (ö. 833/1426) *Mevlidü'n-Nebî'si* sayılabilir. Türkçe yazılan Süleyman Çelebi'nin (ö. 825/1422) *Vesiletü'n-Necât* ve Şemseddin Sivasî'nin (ö. 1006/1597) *Mevlid-i* örnek olarak verilebilir. Bunlardan başka Farsça, Kürtçe, Zazaca, Arnavutça, Boşnakça, Çerkesçe ve Tatarca mevlidler de yazılmıştır. Bkz. Yıldız, *Üç Bülbülden Güllerin Efendisine (Darende'de Okunan Üç Mevlid-i Şerif)*, 22-23; Ayrıca ülkemizin doğu ve güneydoğu Anadolu bölgelerinde yazılan ve okunan mevlidlerle ilgili olarak bkz. Mehmet Tıraşçı, "Güneydoğu ve Doğu Anadolu Çevresinde Arapça, Kürtçe ve Zazaca Mevlidler ve Müzikal Olarak İcra Ediliş Tarzları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (Aralık 2013): 213-229; Makedonya'da yazılan ve günümüzde okunmaya devam eden çok sayıda Arnavutça mevlid mevcuttur. Geniş bilgi için bkz. Abas Jahjai, "Makedonya'da Cami Müsikisi", *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar*, ed. Ahmet Emre Dağtaşoğlu, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 663-698.

⁵ İsmail Durmuş, "Mevlid (Arap Edebiyatı)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,2004), 29: 480-482.

yazmışlardır.

İslâm Tarihi'nde mevlid yazma ve okuma geleneği Fâtîmî, Eyyûbî ve Selçukluların hâkim olduğu yüzyıllarda ve coğrafyada başlamıştır. Mevlid merasimlerinin ilk şekline Fâtîmîler devrinde Mısır'da rastlandığı tarih kayıtlarında yer almaktadır.⁶ Mısır'da yapılan mevlid merasimleri sade ve ciddi bir şekilde devlet adamları ve alimler nezdinde yapılmıştır.⁷ Hz. Peygamber'in doğum yıldönümünü kutlamak gayesiyle Eyyûbîler döneminde Erbil Atabeyi Muzafferüddin Gökbörî (ö. 630/1233) devrinde resmi mevlid törenleri yapılmaya başlamıştır.⁸ Mevlid törenleri Memlûkler döneminde Mısır'da devam etmiştir.⁹ Selçuklu Devleti'ne bağlı olarak Kuzey Irak ve Güneydoğu Anadolu'da hüküm sürmüş olan Erbil Atabegleri (Begtekinliler) mevlid merasimlerine önem vermişler ve ilk resmî mevlid törenleri burada gerçekleştirilmiştir.¹⁰

İslâm Tarihi'nde mevlid ismi ile ortaya konan türün müstakil ilk özgün eseri, Ebu'l-Ferec el-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Mevlidü'n-Nebî (el-Arûs)* adlı Arapça mevlididir.¹¹ Kaynaklar ilk mevlid manzumesinin Endülüslü muhaddis, tarihçi ve edip İbn Dihye el-Kelbî'ye (ö. 632/1235) ait olduğunu bildirmektedir. Endülüsten Erbil'e gelerek buradaki kutlamalara şahit olan İbn Dihye, 1207 yılında *et-Tenvîr fî Mevlidî's-Sirâci'l-Münîr* adlı eserini telif ederek Erbil Atabeyi Muzafferüddin Gökbörî'ye takdim etmiştir.¹² İbn Dihye'nin Begtekinliler'in son hükümdarı Gökbörî için yazdığı bu mevlid, ezgiyle okunan ilk mevlid olarak bilinmektedir.¹³ İbn Dihye el-Kelbî, Erbil'de gördüğü mevlid-i nebi kutlamalarını¹⁴ ve bu kutlamalarda okunmak üzere yazılan kaside ve mevlid manzumesi gelene-

⁶ Necla Pekolcaç, "Mevlid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 8: 171-176.

⁷ Tamdoğan, "Mağrib'de Mevlid-i Nebî Merâsimleri", 102.

⁸ Necla Pekolcaç, *Mevlid (Vesiletü'n-Necât)*, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 7.

⁹ Mehmed Fevzi Efendi, *Efendiler Efendisi İçin Mevlid Okumanın Faziletleri*, (Haz.) Selami Şimşek (İstanbul: Buhara Yayınları, 2016), 6.

¹⁰ Süleyman Eroğlu, "Edebî Bir Tür Olarak Mevlidler -Şekil Özelliklerine Dair Bazı Değerlendirmeler-", *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11/18 (Ocak 2010): 18-128; Bahar Akarpınar, *Türk Kültüründe Dinî Törenler ve Mevlid Kutlamaları*, (Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1999), 182; Osman Çetin, "Tarihte İlk Mevlid Merasimleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (Aralık 1987): 73-76.

¹¹ İsmail Durmuş, "Mevlid (Arap Edebiyatı)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29: 480-482; Süleyman Eroğlu, "Edebî Bir Tür Olarak Mevlidler -Şekil Özelliklerine Dair Bazı Değerlendirmeler-", *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11/18 (Ocak 2010): 127.

¹² Mehmet Özdemir, "İbn Dihye el-Kelbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19: 413-414; Ahmet Hakkı Turabi (ed.), *Türk Din Müsikisi* (Ankara: Grafiker, 2017), 97.

¹³ İsmail Durmuş, "Şiir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39:150.

¹⁴ Eyyûbîler döneminde Erbil'de yapılan mevlid-i nebi kutlamaları hakkında geniş bilgi için bkz. Hüseyin Akpınar, "Eyyûbîler'de Mevlid Törenleri", *Eyyûbîler'de İlim, Kültür ve Sanat*, (Ed. Abdulhalim Of-laz ve diğ.), (İstanbul: Hiperyayın, 2020), 552-558; İbn Hallikan, *Vefâyâtü'l-A'yân*, (Kahire: 1948), 112.

ğini Mağrib ve Endülüs'e de taşımıştır.¹⁵

Ahmed Yesevî'nin (ö. 562/1166) Türkçe olarak yazdığı *Divân-ı Hikmet* adlı eserinden bazı hikmetler ve mi'râciyye, Selçuklular zamanında özellikle Anadolu beyliklerinin bazılarında mevlid gibi okunmak suretiyle Türk Din Müsikisi'nde mevlid geleneğinin başlangıcı olduğu ifade edilmektedir.¹⁶ Diğer bir görüşe göre Türk Edebiyatı'nda Türkçe olarak yazılan ilk mevlidin Ahmed Fakih'in (ö. 650/1252) *Çarhnâme* adlı eseridir.¹⁷ Süleyman Çelebi tarafından 1409 yılında yazılan "Kurtuluş Vesilesi" anlamındaki *Vesiletü'n-Necât* adlı Türkçe manzûm mevlid, bir ibâdet neşvesi içinde Osmanlı toplumunda başta "mevlid kandili" olmak üzere mübarek gün ve gecelerde okunurken ilk resmi mevlid törenlerinin Kanuni Sultan Süleyman döneminden itibaren saray protokolünde yer almaya başladığı ifade edilmektedir. Sultan III Murad'ın Hz. Peygamber'in doğum günü münasebetiyle bütün minarelerde kandil yakılmasını, câmi ve mescidlerde mevlid okunmasını emrettiği bilinmektedir.¹⁸ Osmanlı döneminde Sultan III. Murad'ın 1588'de mevlid kutlamalarını resmî olarak başlattığı belirtilmektedir. 1910 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nde Hz. Peygamber'in doğum günü olan "Mevlid Kandili", Cumhuriyet'in ilanına kadar resmî bayramlardan biri olarak kutlanmıştır.¹⁹

Türk İslâm Edebiyatı'nda Türkçe mevlid yazar müelliflerin sayısı 123 olarak tespit edilirken²⁰ iki yüzden fazla mevlid eserinin olduğu ifade edilmektedir.²¹ Şüphesiz bu tespitin dışında birçok mevlid müellifi ve mevlid manzumesi mevcuttur. Bunlardan biri de Muhammed İzzeddin Doğanhisarî ve onun *Mevlid-i Efdalî*dir. Konya'nın Doğanhisar ilçesinde Muhammed İzzeddin Doğanhisarî'nin Türkçe *Mevlid-i Efdalî* ve kasideleri²² okunmaktadır. Muhammed İzzeddin Doğanhisarî'nin talebelerine okuyup öğrettiği şekliyle günümüze intikal etmiştir.

¹⁵ Tamdoğan, "Mağrib'de Mevlid-i Nebî Merâsimleri", 103.

¹⁶ Recep Uslu, *Selçuklu Topraklarında Müzik*, (Konya: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011), 26.

¹⁷ Hasan Aksoy, "Mevlid, Türk Edebiyatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 482.

¹⁸ Mehmet Şeker, "Osmanlılar'da Mevlid Törenleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 479-480.

¹⁹ Fevzi Efendi, *Efendiler Efendisi İçin Mevlid Okumanın Faziletleri*, 6-7.

²⁰ Köksal, *Mevlid-nâme*, 8.

²¹ Hasibe Mazioğlu, "Türk Edebiyatında Mevlid Yazar Şairler", *Türkoloji Dergisi* 6/1 (Mayıs 1974): 31-62.

²² Kaside, sözlükte "kastetmek ve bir şeye yönelmek" demektir. Terim olarak "belli bir amaçla söylenmiş şiir" anlamına gelmektedir. İlk defa Arap edebiyatında ortaya çıkan kaside türü Türk edebiyatında XIV. yüzyılda yazılmaya başlamıştır. Türk edebiyatında tevhid, münacaat, Allah'a yakınlaş, Na't, Hz. Peygamber'i övme, şefaata talebi, mersiye ve dua başta olmak üzere farklı alanlarda kasideler yazılmıştır. Ayrıca Kaside; Câmi ve tekke müsikisinde müştereken kullanılan sözlü dinî formdur. Bkz. Hüseyin Elmalı, "Kaside", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 562-564; İskender Pala, "Türk Edebiyatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 564- 566; İsmail Hakkı Özkan, "Müsikî", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 566.

Mevlid-i Efdal, "Besteli Mevlid"²³ olup müzikal açıdan sade ve yeknesak, yöresel bir tavır ve tarzda icra edilmektedir. Muhammed İzzeddin Doğanhisârî'nin *Mevlid-i Efdal* adlı mevlid manzumesi ve aradaki kaside, kendisinin yazıp bestelediği şekliyle Cumhuriyet'in başlarından günümüze kadar okuna gelmektedir.

A. MUHAMMED İZZEDDİN DOĞANHİSÂRÎ'NİN HAYATI

Muhammed İzzeddin Doğanhisârî'nin (ö. 1357/1939) tam künyesi, Muhammed İzzeddin Ebû Sa'îd İbn-i Muhammed ed-Doğanhisârî el-Ezherî'dir. 1869 yılında Konya'nın Doğanhisar ilçesinde dünyaya gelmiştir.

Muhammed İzzeddin Doğanhisârî'nin babası İzzet Efendi, annesi Nazife Hanım'dır. Muhammed İzzeddin'in çocukluğu Doğanhisar'da geçmiştir. İlk eğitimi babasından almış, beş yaşındayken hafızlığını ikmal etmiş ve Doğanhisar'da Tokluoğlu Medresesi'nde okumuştur. Sonra Konya'da Zaferiye (Aladağ) Medresesi'nde müftü Ahmed Rüşdi bin Muhammedü'l-Aladağî'den tefsir, hadis ve fıkıh okumuş, daha sonra İstanbul'da Âtîf Efendi Medresesi'nde Muhammed Âtîf bin Abdurrahmân Nâfizü'l-İstanbulî ve *Râmûzü'l-Ehâdis* müellifi Ahmed Ziyâeddin bin Mustafa el-Gümüşhânevî'den dersler almıştır. Bu eğitiminin neticesinde hatiplik beratı ile Doğanhisar Ulu Camii'nde hatiplik yapmıştır.

1901 yılında 32 yaşında iken ilim tahsili için Şam'a gitmiştir. Şam'da El-Nahda Medresesi'nden 1908 yılında mezun olmuştur. Kahire'de El-Ezher Üniversitesi İslâm'a Davet Fakültesi'nde 1908 yılında başladığı eğitiminden 1913 yılında 44 yaşında mezun olmuştur. Muhammed İzzeddin Efendi, ayrıca Ezher Üniversitesi Kurra Fakültesi'nde bir yıl makam, ses eğitimi dersleri almıştır. Burada görmüş olduğu bir yıllık eğitim içinde temel müzik kurallarını da öğrenmiştir.

Muhammed İzzeddin Efendi, 1916 yılına kadar kaldığı Ezher Üniversitesi'nde çeşitli hocalardan özel dersler de almıştır. Bu süreçte bir nevi asistanlık yaparak Ezher Üniversitesi'ne Türkiye, Suriye, Irak, Özbekistan ve Balkanlardan gelen, ana dili Arapça olmayan öğrencilere yardımcı olarak onlara Arapça, fıkıh, hadis dersleri vermiştir.

Muhammed İzzeddin Efendi, Doğanhisar'a döndüğünde Hisar Medresesi'ni kurarak burada müderrislik, aynı zamanda Ulu Cami'de de fahri hatiplik yapmıştır. Hisar Medresesi'nde Doğanhisar ve çevresinden birçok talebe yetiştirmiştir. Şöhreti Doğanhisar'ı aşarak geniş bir coğrafyaya uzanmıştır. I. Dünya savaşı sonrasında siyasî ve sosyal çalkantılar sebebiyle insanlar Muhammed

²³ Besteli mevlid çalışmaları için bkz. Ubeydullah Sezikli, "Besteli Mevlid Üzerine İki Yazma Eser", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 2008): 179-205; Ubeydullah Sezikli, "Balkanlar'da Osmanlı Mirası: Dinî Müsiki", *Balkanlar'da İslâm Miadı Dolmayan Umut*, ed. Muhammed Savaş Kafkasyalı (Ankara: Karınca Kitabevi, 2016), 3: 481-501; Fatih Koca, "Dinî Müsiki Formu Olarak Mevlid ve Dobruca Besteli Mevlidi", *Diyanet İlmî Dergi* 55/1 (Mart 2019): 155-182.

İzzeddin Doğanhisârî'nin ilminden yeterince istifade edememişlerdir.

Doğanhisar'ın manevî mimarlarından âlim ve fazıl bir kişi olan Muhammed İzzeddin Efendi, Hz. Peygamberin (s.a.v.) sünnet-i seniyesini tatbika çalışmış, insanlara ve özellikle gençlere İslam'ı anlatmıştır. Özellikle medrese ve tekkelelerin kapatıldığı dönemde yazmış olduğu mevlid ve kasidelerle insanlara Tevhid ve Nübüvvet konuları başta olmak üzere diğer birçok İslâmî bilgi ve mesajı sunmuştur. Muhammed İzzeddîn Doğanhisârî, yazdığı mevlid ve kasideleri el yazısıyla yazıp çoğaltarak çocuklara dağıtmış ve okunuşunu onlara öğretmiştir.

Muhammed İzzeddîn Doğanhisârî, 1939 yılında yakalandığı kuşpalazı hastalığının tedavisi için geldiği Konya'da vefat etmiştir. Kabri, Üçler Mezarlığı'nda Veyis Efendi'nin hemen güney tarafında ve Hacı Veyiszâde Mustafa Kurucu Efendi'nin kabrinin de doğusunda, ayakucundadır.²⁴

B. MEVLİD-İ EFDAL

Muhammed İzzeddin Doğanhisârî, Kur'an-ı Kerim, hadis-i şerifler ve siyer kitaplarını kaynak alan, sahih ve muteber bilgilere dayanan dört mevlid yazdığını belirtmektedir. Bu mevlidler; A'zamu'n-Niam, Ekmelü'n-Niam, Efdalu'n-Niam ve Ecmelü'n-Niam'dır. Mevlidler kısaca, Etval, Ekmel, Efdal ve Ecmel şeklinde isimlendirilebilir. Mevlid türüne özel bir önem veren, "Mevlid Şairi" unvanına layık Muhammed İzzeddin Doğanhisârî, kaleme aldığı mevlidlerin muhtevası hakkında bilgi vermektedir. Bu mevlidlerin dördüne biri büyük diğeri küçük iki mukaddime yazmıştır.

Yukarıda diğer üç mevlidin isimlerini zikretmekle yetinerek pratikte müzikal olarak icra edilen *Mevlid-i Efdal* hakkında bilgi vereceğiz.

Muhammed İzzeddin Doğanhisârî'nin üçüncü mevlidi, *Mevlid-i Efdal* dir.²⁵ Mevlid-i Efdal'in Doğanhisârî tarafından 1930 yılında yazıldığı tahmin edilmektedir.²⁶ Mevlid-i Efdal, muhtasar olup 70 beyittir. Bu mevlidin tam ismi şöyledir: "Efdalu'n-Niam ale'l-Âlem bi Mevlid-i Seyyidi beni Âdem Seyyidinâ Muhammed (s.a.v.) nazame'l-muhaddis İzzet Doğanhisârî. (Sâlisu mevâlidihî'l-erbaa)."

Mevlid-i Efdal'in orijinal Osmanlıca nüshasının baş tarafında şu bilgiler yer almaktadır; "*Mevlid-i Efdal*, Konya dâhilinde Doğanhisar kasabasında Hisar Medresesi müderrisi, 10 sene Ezher mücavirlerinden (komşularından) Şeyhü'l-Arab denilmekle müştahir (meşhur), muhaddis İzzeddin Doğanhisârî manzumesi ve dört mevlidin üçüncüsüdür. Doğanhisar kasabasında cümlesi bir ağızdan mevlid okuyan kırk kızın beşincisi, hâfız Osman Efendi kerimesi (kızı) Aişe

²⁴ Orhan Gündüz v.dğr., *Muhammed İzzeddin Doğanhisârî'nin Mevlid ve Kasideleri* (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2018), 16-22.

²⁵ Gündüz v.dğr., *Muhammed İzzeddin Doğanhisârî'nin Mevlid ve Kasideleri*, 244-307.

²⁶ Muhammed İzzeddin Doğanhisârî, *Mevlid-i Efdal*, Doğanhisar, (El Yazması), (tahmini 1930).

Hanım Efendi.”

Mevlid-i Efdal, bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Mukaddimetü'l-Mevlid (Mevlide Giriş), Besmele ile başlamaktadır ve 13 beyitten oluşmaktadır. Öncelikle Allah'ın varlığı ve birliğinden bahseden Mukaddimetü'l-Mevlid, bir yönüyle “Tevhid Bahri” olarak nitelendirilebilir.

Faslı Evvel (Birinci Fasıl); Muhammed aleyhi's-salâtu ve's-selâm evvelâ mahz-ı nûr halk olunup sonra âlem o nûr ile med olunduğu ve misâku'l-enbiyâ, seyyâku'l-enbiyâ ve nûrun intikâlâtı ve hîn-i hamlinde zuhûr eden bazı acâib beyânındadır. Müellif tarafından yapılan bu izahat sebebiyle Faslı Evvel, “Nûr Bahri” olarak değerlendirilebilir.

Faslı Sâni (İkinci Fasıl); Muhammed aleyhi's-salâtu ve's-selâmın keyfiyet-i tevellüdü ve târih-i vilâdeti ve (kubeyle) kable'l vilâde (doğum öncesi) zuhûr eden bazı irhâsât beyânındadır. Hârikâtiyye Kasîdesi, Konya vilâyeti dâhilinde Doğanhisar Kasabası'nda muhaddis İzzet el-Ezherî nazımıdır. Mevlid esnâsında ba'de'l-kıyâm (kıyamdan sonra) oturunca okunmaktadır. Hârikâtiyye Kasidesi (Bu Muhammed Mustafa), kısaca “Veladet Bahri” diyebileceğimiz İkinci Fasıl'ın sonuna doğru Peygamberimizin dünyayı şerefliendirmelerine hürmeten ayağa kalkılıp tekrar oturulduktan sonra okunmaktadır.

Faslı Sâlis (Üçüncü Fasıl); Muhammed aleyhi's-salâtu ve's-selâm doğduğunda zuhûr (ortaya çıkan) eden bazı havârik (harikalar) beyânındadır.

Faslı Râbi' (Dördüncü Fasıl); Muhammed aleyhi's-salâtü ve's-selâmın bazı tarihi ve nübüvvetin ilanı ve İslâm'ın zuhûru beyânındadır.

Duâün Fî Âhiri'l-Mevlid (Mevlidin Sonundaki Dua); Duâün fî âhiri'l-mevlid nazzame'l-muhaddis İzzeddîn el-Doğanhisârî el-Ezherî el-mülakkab bi-Şeyhi'l-Arab hafazahu'llâhu ve usûlehû ve fûru'ahû ve ihvânehû fi'd-dâreyni mine'l-kürebi. “Mevlidin sonundaki dua, (Allah onu, anne babasını, çocuklarını ve kardeşlerini her iki dünyada sıkıntılardan muhafaza etsin) Şeyhi'l-Arab lakaplı, Muhaddis İzzeddîn el-Doğanhisârî el-Ezherî tarafından yazılmıştır.”

Muhammed İzzeddin Doğanhisârî, *Mevlid-i Efdal*'in beğenildiğini, sevilerek okunduğunu ve dinlendiğini belirtmektedir. *Mevlid-i Efdal*, yazıldığı zamandan günümüze kadar Doğanhisar ve çevre köylerde icra edilmeye devam etmektedir.

Mevlid-i Efdal'de yer almadığı halde icra esnasında fasıllar arasında okunan bir salavât vardır. Uşşâk makamındaki bu salavât koro halinde üç defa okunmaktadır. Bu salavât, örnek olması açısından çalışmamızda bir yere konulmuştur.

MUKADDİMETÜ'L-MEVLİD
Uşşak Mevlid

Güfte: İzzeddin Doğanhisari
Derleyen: Dr. Hüseyin AKPINAR

$\text{♩} = 150$
Aksak Semâi

VAR - VE - BİR AL - - - - - LAH TE Â LÂ - - -

ZÜL CE LÂL - - - - - MUK - TE DİR - - HAL - - - - -

LÂ KU Â - LEM - - - - - ZÜL - - CE MÂL - - -

VAR - LI - ĞI NA - - - - - DÂL VÜ CÜ DUL - - -

HÂ DI SÂT - - - - - BİR - - LI ĞI - - NE - - - - -

DÂL Nİ ZÂ - MUL - - - - - KÂ - - İ NÂT - - -

ŞU - NU - KÜŞ HES - - - - - NÂ VE EF ÂL - - -

MUT KA NE - - - - - ŞÂ - - Hİ DÂT - TAM - - - - -

SÂ Nİ İN - EV - - - - - SÂ - FI NA - - -

NÂ - SA - HÂK RAH - - - - - MEN RA SÛL BA'S - - -
 ZÂ - HÎ - RÎ EC - - - - - MEL FE DÂ İL - - -

EY LE Dİ - - - - - BA - - ZI RUS - - LE - - -
 MEC MA İ - - - - - BÂ - - TI Nİ - - EK - - -

KÛT BÎ İN - ZÂL - - - - - EY - - LE Dİ
 MEL KE MÂ - LÂT - - - - - MEN - BA İ

HÂK - RU - SUL DE - - - - - DÖRT Sİ FAT TEB - - -
 ÇOK - SE - VEN AL - - - - - LAH MU HAM MED - - -

Lİ Ğİ TAM - - - - - HEM - FE TÂ - - NE - - -
 VAS Fİ Nİ - - - - - ÇOK - SE VER - AL - - -

HEM E MÂ - NE - - - - - SİD - - KU TAM
 LAH MU HAM - MED - - - - - DE - - A Nİ

NÛR MU - HAM MED - - - - - EN BÎ YÂ NİN - - -
 DİN LE - YEN MEV - - - - - LİD O KU YAN - - -

EF DA Lİ - - - - - HÂ - TE Mİ - - HEM - - - -
 O KU DAN - - - - - CEN - NE TE - - EV - - - -

HAL KA HÂK - KIN - - - - - MÛR - SE Lİ
 VEL Ğİ RER - LER - - - - - CUM - LE DEN - - - -



Dİ - Nİ - NÂ SİH - - - - - OL DU MEN SUH - - -
KİM - SE - VER SE - - - - - MEV Lİ Dİ MÜ' - - -

CÜM LE DİN - - - - - EK - - ME LÜL - - ED - - -
MİN TA MAM - - - - - SEV - - ME YEN - - MEV - - -

YÂN VE BÂ - Kİ - - - - - HÂK - BU DİN - - -
LİD MÜ NÂ - FİK - - - - - VE'S - SE LÂM - - -

ÇOK - VE - EF DAL - - - - - ÜM ME Tİ ÇOK - - -
İS - TER İ SEN - - - - - BU LA SİN Â - - -

Â Lİ Mİ - - - - - HEM - DE KUR - ÂN - - - - -
Lİ MA KÂM - - - - - AŞK - İ LE - DE - - - - -

MU' Cİ ZÂ - TIN - - - - - A' - - ZA Mİ - - - - - AKPINAR
ES SA LÂ - - - - - TU A' - - ZA Mİ - - - - -
VE'S - SE LÂM - - - - -

FASLU EVVEL
Uşşak Mevlid

Güfte: İzzeddin Doğanhisârî
Derleyen: Dr. Hüseyin AKPINAR

♩ = 150
Aksak Semâi

EV - VE - LEN AL - - - - - LAH MU HAM MED - -

ZÂ TI NI - - - - - MAH - ZI NÛR - HALK - - - -

EY LE Dİ - SEV - - - - - Dİ - - O NU - - - -

SON - RA - MED ET - - - - - Tİ O NÛR DAN - - -

Â LE Mİ - - - - - TÛR - LÛ ÇA - - MUR - - - -

DAN YA RAT - TI - - - - - Â - - DE Mİ - - - -

EN - Bİ - YÂ YI - - - - - ET Tİ İH RÂC - - -

ZÂ Hİ RA - - - - - AL - - DI Mİ - SÂK - - - -

NÛR MU HAM - MED - - - - - TÂ - - Hİ RA - - - -

İ
S
T
E
M
35/2020

Â - Lİ - İM RAN - - - - - DA O Mİ SÂK - - -

Â YE Sİ - - - - - DÂL - LE HEM - SAĞ - - - - -

DA MÜ BEŞ - ŞİR - - - - - Â - - YE Sİ - - -

NÜR MU - HAM MED - - - - - ZÂ Hİ REN Â - - -

HİR RA SÛL - - - - - UM - - DE TÛL - HALK - - - - -

BÂ TI NEN - AS - - - - - LÛL - U SÛL - - -

KON - DU - O NÜR - - - - - SON RA Â DEM - - -

AL NI NA - - - - - GEL - Dİ HAV - VA - - - - -

YA VE ŞİT - NUH - - - - - ZAH - Rİ NE - - - - -



 GEL - Dİ - İB RA - - - - - Hİ ME İS MA - - - -
 CUM - LE - Zİ RUH - - - - - İF TI HAR LAR - - - -



 İ LE NÜR - - - - - GEL - Dİ AB - - - - -
 ET TI LER - - - - - BİR - Bİ Rİ - - - - - DUL NE - - - - -



 MUT TA LIB - ŞEY - - - - - BE - - - - - YE NÜR -
 HAM Lİ TEB - ŞİR - - - - - ET - - - - - TI LER - - - - -



 GEL - Dİ - AB DUL - - - - - LAH ZE Bİ HA - - - -
 DE - Dİ - DAB BE - - - - - O BU DUN YA - - - -



 NÜR TA MAM - - - - - Â - Mİ NE - YE - - - - -
 YA İ MAM - - - - - EH - Lİ DUN - YA - - - - -



 GEL Dİ O NÜR - - - - - VE'S SE LÂM - - - - -
 YA Sİ RÂC - NÜ - - - - - RÜZ - ZA LÂM - - - - -



 TÂ Hİ - RİN DEN - - - - - TÂ Hİ RÂT TAN - - - -
 Â Mİ - NE ZUH - - - - - RİY YE BUL DU - - - -



 GEL Dİ NÜR - - - - - BU - NE SEB - TÂ - - - - -
 DEV LE TI - - - - - HAM - Lİ MÜD - DET - - - - -



 HİR VE MEŞ - HUR - - - - - ZÜ'S SÜ RÜR -
 GÖR DÜ PEK - ÇOK - - - - - Â - - - - - YE RİR TI - - - - -

HAM Lİ NE TÂ - - - - - RIH RE GÂ İB - - - - -
İS TER İ SEN - - - - - BU LA SIN A - - - - -

GE CE Sİ - - - - - O - - - - - RE CEB - EV - - - - -
Lİ MA KÂM - - - - - AŞK İ LE - - - - - DE - - - - -

VEL Kİ CUM A - - - - - GE - CE Sİ SON
ES SA LÂ - - - - - TU VE'S SE LÂM - - - - -

ÇOK A CÂ İB - - - - - O GE CE ET - - - - -

Tİ ZU HÜR - - - - - GİT - - Tİ ZUL - MET - - - - -

Â LE ME GEL - - - - - Dİ - - SÜ RÜR - - - - -

OL - DU - YER GÖK - - - - - TE O GE CE - - - - -

ÇOK Nİ DÂ - - - - - DE - - Dİ LER - HAM - - - - -

LOL DU O - NÜ - - - - - RU'L - HÜ DÂ - - - - - AKPINAR

SALAVÂT-I ŞERİFE
Uşşâk Salât

Güfte: Anonim
Derleyen: Dr. Hüseyin AKPINAR

♩ = 100
Sofyan

AL LA HUM ME SAL Lİ A LEL - MUS TA FA - - - -

BE Dİ UL CE MÂ - Lİ VE BAH - RİL VE FA VE

SAL Lİ A LEY Hİ KE ME YEN BE Ğİ - - - -

ES SÂ DIK MU HAM - MED A LEY - HİS SE LÂM AKPINAR

FASLU SÂNİ
Uşşak Mevlid

Güfte: İzzeddin Doğanhisârî
Derleyen: Dr. Hüseyin AKPINAR

$\text{♩} = 150$
Aksak Semâî $\frac{10}{8}$

FIL - SE - NE SİN - - - - - DE MU HAM MED - - -
ŞER - BE - Tİ İÇ - - - - - TİM DE NÜR OL - - -

MEK KE DE - - - - - DOĞ - DU MED - FUN - - - - -
DU VÜ CÜD - - - - - AK - SO ĞUK - KAR - - - - -

DUR ME Dİ - NE - - - - - RAV - ZA DA - - -
MİS Lİ BAL - DAN - - - - - TAT - LI SÛT - - -

O - RE Bİ' EV - - - - - VEL A YIN DA - - -
GEL - Dİ - ÇOK KUŞ - - - - - HÛC RE Mİ TAM - - -

DOĞ MA Sİ - - - - - ON - İ KİN - CI - - - - -
ÖRT TÛ LER - - - - - A - Sİ YE - MER - - - - -

GE CE İS - NEYN - - - - - GE - CE Sİ - - - - -
YEM VE ÇOK - HÛR - - - - - GEL - Dİ LER - - - - -

DOĞ - MA - DAN AZ - - - - - ÖN DE İR HÂ - - -
OL - DU - TEZ YİN - - - - - BU HA VA Dİ - - -

SÂT ZU HÛR - - - - - EY - LE Dİ - - CEN - - - - -
BÂC İ LE - - - - - ÇOK - Rİ CÂL - - BEK - - - - -

NET A ÇİL - DI - - - - - İN - - - - - Dİ NÜR - - - - -
LER HA VA - - - - - DA - - - - - SÂF - - - - - | LE - - - - -

Â MI - NE - DER - - - - - EV DE | DİM - - - - -
PER DE - GÖ - ZÜM - - - - - DEN A LIN Dİ - - - - -

YA LI NIZ - - - - - GEL - Dİ BİR - HÂL - - - - -
O ZA MAN - - - - - TAM - GÖ RÜN - DÜ - - - - -

DO ĞA ÇAK - O - - - - - NÜ - - - - - RU 'İZ - - - - -
ŞARK VE GARP DÜN - - - - - YA - - - - - Cİ HÂN - - - - -

GEL - Dİ BİR AK - - - - - KUŞ KA NAD LA - - - - -
ÜÇ - A - LEM ÜÇ - - - - - YER DE NÜ RA - - - - -

BAĞ RI MI - - - - - SI - - - - - ĞA DI - - - - - KORK - - - - -
İH Tİ RAM - - - - - ŞARK - TA GARP - TA - - - - -

TUM DU AL - DI - - - - - HAV - FI MI - - - - -
KÂ BE ÜZ - RE - - - - - DİK - LI TAM - - - - -

TER - LE - DİM HEM - - - - - SU SA DİM SON - - - - -
SON - RA - GEL Dİ - - - - - DÂ YE NİS VÂN - - - - -

MER TE BE - - - - - VER - - Dİ LER - ŞER - - - - -
BİS SÜ RÜR - - - - - ET - - KI YÂM - ŞER TA - - - - -

BET DO LU - BİR - - - - - MEŞ - RA BE - - - - -
ZİM MU HAM - MED - - - - - DO - - GU YOR - - - - -

ŞER - BE - Tİ İÇ - - - - - TİM DE NÜR OL - - - - -
DOĞ - DU - O SA - - - - - AT MU HAM MED - - - - -

DU VÜ CÜD - - - - - AK - - SO ĞUK - KAR - - - - -
BED Rİ TAM - - - - - VER - SA LÂT - O - - - - -

MİS Lİ BAL - DAN - - - - - TAT - LI SÜT - SON
NA SE LÂ - MI - - - - - BUL - LI SÜT - ME RÂM - - - - - AKPINAR

BU MUHAMMED MUSTAFA
Hüseyinî ilâhî

Güfte: İzzeddin Doğanhisârî
Derleyen: Dr. Hüseyin AKPINAR



OL - DU ZÂ HİR HÂ - - - Rİ KÂT BU - - - HA VÂ RİK -
VER- Dİ Â LEM ÇOK - - Nİ ŞÂN BU - - - NE Bİ Â -
MU' - CI ZÂ TIN Â' - - - ZA Mİ OL - - - DU KUR ÂN -
DER BU İZ DO ĞAN - - Hİ SÂR HER - - - KE MÂL DO -



ŞÂ - - Hİ DÂT- DOĞ - - DU FAH RUL - - KÂ - - İ NÂT -
HİR - - ZA MAN- BÖY - - LE Zİ NET - - Lİ - - DO ĞAN -
DÂ - - İ Mİ - EN - - Bİ YÂ NIN - - HÂ - - TE Mİ -
GAN - - DA VAR- E - - Dİ LE CEK - - İ - - Tİ BÂR -



BU - - - MU HAM MED MUS - - - TA - FA



ÂH - BU İR HÂ SÂT - - DE LİL BU - - - DO ĞAN KAD -
SAC TI HÂK RAH MET - - VE NÜR Â - - - LE ME GEL -
EN - Bİ YÂ NIN DE - - Dİ Ğİ CUM - - - LE RUH BÂN -
EY - LE HİM MET NÂ - - - Zİ MA KEN - - - Dİ Nİ RED -



Rİ - - CE LİL - CÜM - - LE EV SÂ - - - Fİ - - CE MİL - -
Dİ - - SÜ RÜR - AY - - Ğİ Bİ DO - - - ĞAN - - BU NÜR - -
BİL - - Dİ Ğİ - HÂK - - TE Â LÂ - - - SEV - - Dİ Ğİ - -
DEY - - LE ME - OL - - ŞE Fİ' HEP - - - MÜS - - Lİ ME -



BU - - - MU HAM MED MUS - - - TA - FA AKPINAR

FASLU SÂLİS
Uşşak Mevlîd

Güfte: İzzeddin Doğanhisârî
Derleyen: Dr. Hüseyin AKPINAR

♩ = 150
Aksak Semâî

SAÇ - TI - AL LAH - - - - - Â LE ME RAH - - -

MET VE NÛR - - - - - BAT - TI BÂ - - TİL - - - - -

GEL Dİ HÂK - VER - - - - - Dİ - - SÛ RÛR - - -

OL - DU - HALK MES - - - - - RÛR DO ĞÜN CA - - -

MÛC TE BÂ - - - - - DE - - Dİ LER - EH - - - - -

LEN VE SEH - LEN - - - - - MER - HA BA - - - - -

BA - ŞI - NI RÂ - - - - - Fİ' SE MÂ YA - - -

DOĞ DU NÛR - - - - - SÂ - - Cİ DEN - LİL - - - - -

LÂH O NÛR - ET - - - - - Tİ - - ZU HÛR - - - - -



 GÖ - BE - Ğİ MAK TU' VE MAH TUN - - -
 DOĞ - MA - DAN RUH - - - - - BÂN HA BER LER - - -



 TAM ZA RİF - - - - - KAN - KA ZER - YOK - - - - -
 VER Dİ LER - - - - - BU - GE CE - DO - - - - -



 SÜR ME Lİ TAY - - - - - YİB - NA ZİF - - - - -
 ĞAR MU HAM - MED - - - - - DE - Dİ LER - - - - -



 Â MI - NE - DER AK BU LUT GAYB - - - - -
 NÜR DO - ĞUN CA - - - - - OL DU ZÂ HIR - - - - -



 EY LE Dİ - - - - - BİR - MÜ NÂ - - Dİ - - - - -
 HÂ Rİ KÂT - - - - - FAH - Rİ Â - - LEM - - - - -



 GÖS TE RİN - HAL - - - - - KA - DE Dİ - - - - -
 DOĞ DU ĞU - NA - - - - - ŞÂ - - Hİ DÂT - - - - -



 HER - ME - KÂ NA - - - - - OĞ LU MU GÖS - - - - -
 OL - DU - GÖK TEN - - - - - TARD ŞE YÂ TİN - - - - -



 TER Dİ LER - - - - - AK - Lİ BAS - KUN - - - - -
 CİN U MÖM - - - - - DÜŞ - TÜ PUT - LAR - - - - -



 DAK YE ŞİL - Lİ - - - - - VER - Dİ LER - - - - -
 İN Dİ SÜF - LÂ - - - - - YA - - NÜ CUM - - - - -

O DO ĞUN CA ÇIK TI BEN DEN
ET Tİ O EY VÂ Nİ KİS RA

BAŞ KA NÜR ŞARK VE GARB GÖ
İN Hİ DÂM SU VE I LE VA

RÜN DÜ HEM ŞAM DA KU SÜR
Dİ SE MÂ VE VE DOL DU TAM

BAH RI SÂ VÂ BAT TI FÂ RIS

NÂ RI TAM BIN SE NE LİK

Tİ SÖ ĞÜN DÜ YÂ SE LÂM

İS TER İ SEN BU LA SIN Â

Lİ MA KÂM AŞK İ LE DE

ES SA LÂ TU VE'S SE LÂM SON
AKPINAR

FASLU RÂBİ'
Uşşak Mevlid

Güfte: İzzeddin Doğanhisari
Derleyen: Dr. Hüseyin AKPINAR

♩ = 150
Aksak Semâi

10/8

GÖR - DÜ - Â YÂT - - - - - ET Tİ İ MÂN - -

KÂ Bİ LE - - - - - O - - NU EM - - ZİR - - - - -

Dİ HA Lİ - ME - - - - - SİDK - İ LE - - - - -

SİN - Nİ - ON İ - - - - - Kİ BA Hİ RA - - - - -

AH ME Dİ - - - - - HÂ - - Rİ KÂT - TAN - - - - -

BİL Dİ İ - MÂN - - - - - EY - - LE Dİ - - - - -

§

SİN - Nİ - O TUZ - - - - - BEŞ TE KÂ BE - - - - -
DER - BU - İZ DO - - - - - GAN HI SA BE Rİ - - - - -

KİS SA Sİ - - - - - O - - HA CER - ES - - - - -
HÂ Sİ Lİ - - - - - DOĞ - RU SU - - YÂ - - - - -

VED Bİ NÂ - Sİ - - - - - MÂD - DE Sİ - - - - -
HAK KA Â - KİL - - - - - UY - - MA Lİ - - - - -

KIRK YA - ŞIN DA - - - - - GEL Dİ CİB RİL - - - -
 UY BU - KUR Ā NA YA PIŞ ET - - - -

SÖY LE Dİ - - - - - YĀ - - MU HAM - MED - - - -
 İ' TI SĀM - - - - - SEV - MU HAM - MED - - - -

DİN LE AL - LAH - - - - - NE - - DE Dİ
 İ LE AL - LA - - - - - HI - - TA MAM - - - -

DE - Dİ AL LAH YĀ MU HAM MED - - - -
 İS - TER İ SEN BU LA SIN Ā - - - -

Ā LE ME - - - - - MÜR - SE LIM - SIN - - - -
 LĪ MA KĀM - - - - - AŞK - İ LE - DE - - - -

EY LE TEB - LIĞ - - - - - HAL - KI MA - - - - SON
 ES SA LĀ - - - - - TU VE'S - SE LĀM - - - -

İN - Dİ - KUR ĀN - - - - - HAL KA TEB TİĞ - - - -

EY LE Dİ - - - - - İD - Dİ Ā - İZ - - - -

HĀR HA VĀ - RİK - - - - - EY - LE Dİ - - - -

CÜM - LE - Â KİL - - - - - HAK KI HAK KAN - - - - -

BİL Dİ LER - - - - - YA - - PI ŞIP - KUR - - - - -

Â NA İS - LÂM - - - - - OL - DU LAR - - - - -

MU' - Cİ - ZÂT KUR - - - - - ÂN VE İH BÂR - - - - -

GÂ İ BÂT - - - - - HEM - KE LÂM - HAY - - - - -

VÂN KE LÂ - MU'L - - - - - CÂ - - Mİ DÂT - - - - -

CÂ - Mİ - Dİ TAH - - - - - RİK VE TEK Sİ - - - - -

RU'L KA LİL - - - - - HER - DU Â - - MAK - - - - -

BÜL Şİ FÂ - BUL - - - - - MAK - A LİL - - - - -

BUN - DA - İS PA - - - - - TŪ'N NŪ BŪV VE - - - -

DÖRTCİ HET - - - - - UM - - DE Sİ - - DA - - - - -

VÂ VE İZ - HÂR - - - - - MU' - Cİ ZÂT - - - - -

HER - KE - MÂL HÂL - - - - - EN Bİ YÂ İH - - - - -

BÂR LA RI - - - - - HAK - KA İR - ŞÂ - - - - -

DI A NŪD - MŪN - - - - - KİR - LE Rİ - - - - -

HER - Cİ HET LE - - - - - HAK TE BEY YŪN - - - - -

ET Tİ TAM - - - - - UY - - MA YAN - CÂ - - - - -

HİL MU AN - NİD - - - - - VE'S - SE LÂM - - - - - AKPINAR

DUÂÜN FÎ ÂHİRİ'L-MEVLİD
Uşşâk Münacaat

Güfte: İzzeddin Doğanhisari
Derleyen: Dr. Hüseyin AKPINAR

♩ = 250
Oynak



YÂ İ LÂ HÎ YÂ Ğİ YÂ - SÎ EL A MÂN
EY LE MAK BÜL O KU NAN - BU MEV Lİ Dİ

YÂ MU İ - Nİ - YÂ VE Kİ - Lİ - EL A MÂN
ET Bİ ZE - ŞÂ - Fİ' MU HAM MED - AH ME Dİ

EY LE İK RÂM VER Bİ ZE - TEV FİK FE LÂH
LE LE YE Nİ O KU DAN - O KU YA Nİ

EY LE İN - ÂM - VER Hİ DÂ - YET - HEM SA LÂH
CEN NE Tİ - NE - EY LE İD - HÂL - YA GA Nİ

HER ZÜ NÜ BU EY LE MAG - FÜR YÂ ĞA FÜR
O KU TA NIN EY LE MES - RÜR KAL Bİ Nİ

HER U' YÜ - BU - EY LE MES - TÜR - YÂ ŞE KÜR
BEY Tİ MA' MÜR - EY LE MAG - FÜR - ZEN Bİ Nİ

SEY Hİ İZ DO ĞAN Hİ SÂ - Rİ NÂ Zİ MA
HÂ Tİ ME DE VER Bİ ZE - Rİ AH SEN Hİ MA TÂM

EY LE RAH - MET - VER NE CÂT - HEP - MÜS Lİ ME
CEN NE TIN - DE - VER Bİ ZE - Â - Lİ MA KÂM AKPINAR

SONUÇ

Osmanlı döneminden günümüze Anadolu'da yüz yıllardır mevlid yazma ve okuma geleneği devam etmektedir. Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde Cumhuriyet döneminde de yazılmış mevlid manzumeleri vardır. Süleyman Çelebi'nin yazdığı *Vesîletü'n-Necâf*'in kendisi ve başka müsikîşinâlar tarafından bestelendiği ifade edilirken başka "Besteli Mevlid"lerin olduğu da bilinmektedir.

Bu "Besteli Mevlid"lerden biri de Muhammed İzzeddin Doğanhisarî'nin yazmış olduğu *Mevlid-i Efdal*'dir. Doğanhisarî'nin yazmış olduğu mevlidin kendisi tarafından bestelenmiş olması dikkat çekicidir. İslâmî ilimlerin birçoğunda, bilhassa hadis alanında derin bir bilgiye sahip olan Doğanhisarî'nin Mısır'da Ezher Medresesi'nde okurken müsikî ilmi alanında da eğitim aldığı tahmin edilmektedir. Bu bağlamda yazdığı *Mevlid-i Efdal* adlı mevlid manzumesini belli bir makam ve usûl/ritim ile bestelemiş olması konuya önem kazandırmaktadır.

Konya'nın Doğanhisar ilçesindeki Hisar Medresesi'nde müderrislik yapmış olan Muhammed İzzeddin Doğanhisarî'nin mevlid manzumesi yazmasının ve okumasının sebebi, dönemin şartları içerisinde yetişkinlere, gençlere ve çocuklara Allah'ın varlığı ve birliği, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamberliği olmak üzere iman ve İslâm'ın şartlarını, İslâm akâid ve ahlâkını, muâmelât ve her türlü dinî bilgiyi öğretmek istemesidir.

İslâm âlimleri ve mutasavvîf şâirlerin mevlid yazmalarının birinci sebebi, Hz. Peygamberin şefaatine mazhar olmaktır. Diğer bir sebep de mevlid ile insanlara bilgi aktarmak, mesaj sunmak ve dinî eğitim vermektir. Muhammed İzzeddin Doğanhisarî de mezkûr sebepleri gözeterek mevlid ve kasîde yazdığı için şiirde muhteva ön planda tutulmuştur. Şiirde kâfiye ve vezin gibi bazı teknik hususlar ikinci planda tutulmuş ve bazı eksiklikler görülebilmektedir.

Dinî müsikînin önemli bir formu olan mevlidin bölümlerine literatürde "bahir" denilirken Muhammed İzzeddin Doğanhisarî, yazmış olduğu mevlidinin bölümlerine "fasıl" adı vermektedir. Aynı şekilde Türk Din Müsikîsi'nde "ilâhî" ve "kasîde" iki ayrı form iken buna mukabil Muhammed İzzeddin Doğanhisarî, şiirine "kasîde" ismini kullanmıştır.

Dinî müsikî kapsamında yapılan bu çalışmanın odak noktasını oluşturan hususlar, alan araştırması, röportaj ve derlemedir. Bu çerçevede elde edilen görüntü ve ses kayıtları, bilgi ve belgeler değerlendirilerek yazıya dönüştürülmüştür. Bu çalışmada *Muhammed İzzeddin Doğanhisarî'nin Mevlid ve İlâhileri* adlı albüm²⁷ ve yine *Muhammed İzzeddin Doğanhisarî'nin Mevlid ve Kasîdeleri* adlı kitaptan faydalanılmıştır.

²⁷ Hüseyin Akpınar, *Muhammed İzzeddin Doğanhisarî Mevlid ve İlâhileri (Albüm)*, Konya 2015.

Bir mukaddime, dört fasıl ve bir duâ bölümünden oluşan *Mevlid-i Efdal*'in mukaddime ve dört faslı, Aksak Semâî (10/8) usûlünde, Duâün Fî Âhiri'l-Mevlid ise Oynak (9/8) usûlünde ölçülmüş olup mevlidin tamamı Uşşâk makamında. Mevlidin bölümleri arasında okunan salavât-ı şerîfe de Uşşâk makamında, güfte ve beste açısından anonim olup Sofyan (4/4) usûlündedir. “Veladet Bahri” olarak değerlendirilen ikinci faslın sonuna doğru Peygamberimizin dünyayı şerefliendirmesine hürmeten ayağa kalkıp tekrar oturulduktan sonra okunan Hârikatiyye Kasidesi, “Bu Muhammed Mustafa” adıyla derlenerek notaya alınmış, Hüseyinî makamında ve Sofyan (4/4) usûlündedir.

Muhammed İzzeddin Doğanhisârî, kendisinin de ifade ettiği gibi mevlid ve kasidesini yazarken tefsir, hadis, fıkıh ve siyer gibi ilimlerden istifade etmiştir. Uzun yıllar almış olduğu Arapça eğitimin de etkisiyle mevlid ve kasidesinde bir hayli Arapça kökenli kelimelere rastlanmaktadır.

Bir mukaddime, dört fasıl ve bir duâ bölümünden oluşan *Mevlid-i Efdal*, tarafımızca derlenerek notaya alınmış ve ilgililerin istifadesine sunulmuştur. Doğanhisâr'da hâlen solo ve koro şeklinde mevlidhân erkek ve kadınlar tarafından okunmakta olan *Mevlid-i Efdal*, Türk Din Mûsikîsi kültür ve repertuarına katkı sağlayacağı gibi “Besteli Mevlid”e de orijinal bir örnektir.

Kaynaklar

- » Akarpınar, Bahar. *Türk Kültüründe Dinî Törenler ve Mevlid Kutlamaları*. Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1999.
- » Akpınar, Hüseyin. *Muhammed İzzeddin Doğanhisârî Mevlid ve İlahîleri (Album)*. Konya 2015.
- » Aksoy, Hasan. “Mevlid, Türk Edebiyatı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 482. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- » Çetin, Osman. “Tarihte İlk Mevlid Merasimleri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (Aralık 1987): 73-76.
- » Doğanhisârî, Muhammed İzzeddin. *Mevlid-i Efdal*, Doğanhisâr, (El Yazması) (tahmini 1930).
- » Durmuş, İsmail. “Mevlid (Arap Edebiyatı)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 480-482. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- » Durmuş, İsmail. “Şiir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 150. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- » Elmalı, Hüseyin, “Kaside”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 562-564. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- » Eroğlu, Süleyman. “Edebî Bir Tür Olarak Mevlidler -Şekil Özelliklerine Dair Bazı Değerlendirmeler-”. *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11/18 (Ocak 2010): 18-128.
- » Fevzi Efendi, Mehmet. *Efendiler Efendisi İçin Mevlid Okumanın Faziletleri*. Haz. Selami Şimşek. İstanbul: Buhara Yayınları, 2016.
- » Gündüz, Orhan- Biricik, Halil Selçuk- Yeniterzi, Emine. *Muhammed İzzeddin Doğanhisârî'nin Mevlid ve Kasideleri*. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2018.
- » Jahjai, Abas, “Makedonya'da Cami Mûsikîsi”. *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar*. Ed. Ahmet Emre Dağtaoğlu. 663-668. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- » Koca, Fatih. “Dinî Mûsikî Formu Olarak Mevlid ve Dobruca Besteli Mevlidi”. *Diyanet İlimi Dergi* 55/1 (Mart 2019): 155-182.
- » Köksal, M. Fatih. *Mevlid-nâme*. Kırşehir: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- » Mazioğlu, Hasibe. “Türk Edebiyatında Mevlid Yazan Şairler”, *Türkoloji Dergisi* 6/1 (Mayıs 1974): 31-61.
- » Özdemir, Mehmet. “İbn Dihye el-Kelbi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 413-

414. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- » Özel, Ahmet. "Mevlid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 475-479. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
 - » Özkan, İsmail Hakkı. "Mûsikî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24:566. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
 - » Pala, İskender. "Türk Edebiyatı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 566. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
 - » Pekolcay, Necla. "Mevlid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 171-176. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.
 - » Pekolcay, Necla. *Mevlid (Vesîletü'n-Necât)*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
 - » Sezikli, Ubeydullah. "Balkanlar'da Osmanlı Mirası: Dinî Mûsikî", *Balkanlar'da İslâm Miadı Dolmayan Umut*. ed. Muhammed Savaş Kafkasyalı. 3/481-501. Ankara: Karınca Kitabevi, 2016.
 - » Sezikli, Ubeydullah. "Besteli Mevlid Üzerine İki Yazma Eser". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 2008): 179-205.
 - » Şeker, Mehmet. "Osmanlılar'da Mevlid Törenleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 479-480. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
 - » Tamdoğan, Zehra Gözütök. "Mağrib'de Mevlid-i Nebî Merâsimleri". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (Aralık 2019): 116.
 - » Tıraşçı, Mehmet. "Güneydoğu ve Doğu Anadolu Çevresinde Arapça, Kürtçe ve Zazaca Mevlidler ve Müzikal Olarak İcra Ediliş Tarzları". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (Aralık 2013): 213-229.
 - » Turabi, Ahmet Hakkı (ed.). *Türk Din Mûsikîsi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
 - » Uslu, Recep. *Selçuklu Topraklarında Müzik*. Konya: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011.
 - » Yıldız, Âlim. *Üç Bülbülden Güllerin Efendisine, (Darendede Okunan Mevlidler)*. Malatya: Nâsihat Yayınları, 2010.

